

За редакцією
В. В. Кириленка

Історія економічних вчень

Навчальний посібник

За редакцією
В. В. Кириленка

Історія економічних вчень

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний
посібник для студентів вищих навчальних закладів

Тернопіль
„Економічна думка”

2007

УДК 330.8 (075.8)
ББК 65.02я73
1-90

Історія економічних вчень: Навчальний посібник / За ред. В. В. Кириленка. – Тернопіль: „Економічна думка”, 2007. – 233 с.

Авторський колектив: кандидати економічних наук, доценти В.В. Кириленко (редактор, передмова, розд. 4, 5, 8, 9); О. М. Стрішенець (розд. 1, 2); М. М. Фаріон (розд. 3); М. В. Чирак (розд. 6); Т. І. Вергелес (розд. 12); старші викладачі В.І. Бобко (розд. 7, 13); І. О. Гвоздецький (розд. 10); Г. Ф. Хартоняк (розд. 11).

Рецензенти:

Юрій Сергій Ілліч, доктор економічних наук, професор, академік, ректор ТНЕУ.

Гринчуцький Валерій Іванович, доктор економічних наук, професор ТНЕУ.

Трубич Степан Юрійович, доктор економічних наук, професор Львівського регіонального інституту державного управління при Президенті України.

Григорук Анатолій Ананійович, кандидат економічних наук, доцент, зав кафедри економічної теорії ТНПУ імені Володимира Гнатюка.

Навчальний посібник з історії економічних вчень, підготовлений колективом викладачів кафедри економічної теорії Тернопільського національного економічного університету. Його мета – допомогти студентам опанувати основні знання, які охоплює ця наукова дисципліна.

У навчальному посібнику на основі новітніх досягнень світової та вітчизняної економічної науки висвітлюється історія розвитку економічної думки від стародавніх часів до наших днів. Цілісно і систематизовано розглядається сутність теорій, концепцій, ідей найвидатніших вчених-економістів різних шкіл і напрямів.

Для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, всіх, хто самостійно вивчає історію економічних вчень.

Гриф надано Міністерством освіти і науки України. Лист № 1.4/18-Г-51 від 06.04.07.

© В. В. Кириленко, О. М. Стрішенець,
М. М. Фаріон та ін. автори, 2007
© Видавництво „Економічна думка”, 2007

Зміст

Передмова	7
Частина 1. Докласичний етап розвитку економічної науки	8
Розділ 1. Предмет, методологія і функції історії економічних вчень	8
1. Предмет історії економічних вчень та його місце в системі економічних дисциплін	8
2. Методи вивчення історії економічних вчень	9
3. Основні етапи розвитку економічної науки	10
4. Мета і функції курсу історії економічних вчень	11
Розділ 2. Економічна думка стародавнього світу	12
1. Матеріальні передумови виникнення і розвитку економічної думки.....	12
2. Економічна думка в країнах Стародавнього Сходу	13
3. Антична економічна думка	18
Розділ 3. Економічна думка середньовіччя. Меркантилізм	22
1. Матеріальні передумови виникнення та особливості економічної думки доби феодалізму	22
2. Економічна думка середньовічного Сходу	24
2.1. Особливості економічної думки феодального Китаю	24
2.2. Виникнення ісламу і відображення постулатів Корану в економічній думці арабських мислителів	25
2.3. Концепція „соціальної фізики Ібн Хальдуна”	26
3. Економічна думка феодальної Європи	27
3.1. Пам'ятки економічної думки Франкської держави „Саліческа правда”, „Капітулярій про вілли” Економічні ідеї Київської Русі	27
3.2. Економічні погляди каноністів. Особливості поглядів Фоми Аквінського, Ніколи Орема. Єресі і Реформація	29
4. Меркантилізм – перша в історії економічна школа	32
4.1. Особливості економічного вчення меркантилістів	32
4.2. Економічні ідеї раннього і зрілого меркантилізму	33
4.3. Меркантилізм в соціально-економічній думці України кін. XVI – поч. XVII ст.	35
4.4. Прогресивне значення і обмеженість вчення меркантилізму	36
Частина 2. Класичний етап розвитку економічної науки	

та її занепад	37
Розділ 4. Виникнення і розвиток класичної політичної економії	37
1. Історичні передумови виникнення і загальна характеристика класичної політичної економії	37
2. Виникнення класичної політичної економії	38
2.1. Економічні погляди Вільяма Петті	38
2.2. Економічні погляди П'єра Буагільбера	41
3. Економічна школа фізіократів	43
3.1. Економічні погляди Франсуа Кене	44
3.2. Економічні погляди Анна Тюрго	47
4. Економічне вчення Адама Сміта	49
Розділ 5. Еволюція класичної політичної економії у ХІХ ст.	54
1. Еволюція класичної політичної економії в Англії	54
1.1. Історичні передумови еволюції класичної політичної економії у ХІХ ст.	54
1.2. Економічна система Д. Рікардо	58
1.3. Економічне вчення Т. Мальтуса	63
1.4. Економічні погляди Н. Сеніора	65
2. Еволюція класичної політекономії у Франції та США	68
2.1. Економічне вчення Ж.Б. Сея	68
2.2. Економічні погляди Ф. Бастіа	69
2.3. Економічні ідеї Г.Ч. Кері	71
3. Відкрита критика ідей класичної політичної економії в Англії. Економічні погляди Дж. С. Мілля	72
4. Виникнення дрібновласницьких економічних теорій у Франції ..	76
4.1. Особливості та еволюція економічного вчення Ж. Ш. Сімонді	76
4.2. Економічні ідеї П.Ж. Прудона	78
Розділ 6. Розвиток соціалістичних економічних ідей	83
1. Соціалістичні утопічні вчення	83
1.1. Історичні умови виникнення та суть соціалістичних утопічних ідей	83
1.2. Економічні ідеї раннього утопічного соціалізму	85
1.3. Економічні ідеї пізнього утопічного соціалізму	86
2. Марксистське економічне вчення	89
2.1. Передумови виникнення та ідейно-теоретичні основи марксизму	89
2.2. Особливості методології марксизму	90
2.3. Система економічних поглядів К. Маркса	91
3. Соціал-демократичні економічні концепції	95
3.1. Історичні передумови виникнення ревізіонізму	95
3.2. Сутність та економічні концепції соціал-реформізму	96
3.3. Еволюція економічної доктрини соціал-демократії ...	101

Розділ 7. Історична школа та соціальний напрям у політичній економії	102
1. Передумови виникнення та методологічні особливості історичної школи	102
2. Ф. Ліст – засновник історичного методу дослідження в політичній економії	104
3. Основні ідеї представників старої історичної школи в Німеччині	106
4. Нова історична школа та соціальний напрям у політичній економії	107
Частина 3. Неокласичний етап розвитку економічної науки ..	110
Розділ 8. Маржиналізм	110
1. Виникнення та сутність маржиналізму	110
2. Основні ідеї попередників маржиналізму	112
3. Австрійська школа граничної корисності	116
Розділ 9. Неокласична економічна теорія	129
1. Зародження неокласичної теорії	129
2. Формування неокласичної економічної теорії. Кембриджська та американська школи	131
2.1. Економічне вчення А. Маршалла	131
2.2. Економічна теорія добробуту А. Пігу	138
2.3. Американська неокласична школа	141
3. Математична школа в економічній теорії	145
Частина 4. Посткласичний етап розвитку економічної науки	157
Розділ 10. Кейнсіанство та його еволюція	157
1. Кейнсіанське економічне вчення	157
1.1. Історичні передумови виникнення та особливості кейнсіанства	157
1.2. Основні положення економічного вчення Дж. М. Кейнса	158
2. Некейнсіанство та його особливості	165
2.1. Причини та основні напрямки еволюції кейнсіанства	165
2.2. Некейнсіанська теорія економічної динаміки та зростання.....	166
2.3. Некейнсіанська теорія економічного циклу	170
3. Кейнсіансько-неокласичний синтез	172
3.1. Головна мета кейнсіансько-неокласичного синтезу	172
3.2. Спрощена кейнсіанська макроекономічна модель.	173
3.3. Модель Хікса-Хансена та її подальший розвиток	175

3.4. Крива Філіпса	178
3.5. Творчість Дж. Тобіна і кейнсіансько-неокласичний синтез	180
4. Посткейнсіанство	181
4.1. Англійське посткейнсіанство	181
4.2. Калецькіанське посткейнсіанство	182
4.3. Монетарне посткейнсіанство	184
4.4. Новітнє кейнсіанство	185
Розділ 11. Неоліберальний напрям еволюції неокласичної школи у ХХ ст.	188
1. Передумови виникнення, сутність та методологічні основи неолібералізму	188
2. Основні ідеї німецької школи ордолібералізму	190
3. Неоавстрійська школа неолібералізму	194
Розділ 12. Сучасні неокласичні (неоконсервативні) ідеї та їх еволюція	199
1. Передумови виникнення і сутність сучасних неоконсервативних економічних ідей.....	199
2. Сучасний монетаризм	201
3. Теорія „економіки пропозиції”, її суть і практичне значення	209
4. Теорія раціональних очікувань	213
Розділ 13. Інституціоналізм	215
1. Передумови виникнення та методологічні основи інституціоналізму	215
2. Економічні погляди раннього (критичного) інституціоналізму	218
3. Інституціонально-соціальний напрям економічної думки. Джон Гелбрейт	220
4. Еволюція інституціоналізму у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Неоінституціоналізм	222
5. Г. Мюрдаль: синтез інституціоналізму і шведської школи	225
Список використаної літератури	227

Передмова

Історія економічних вчень посідає важливе місце серед дисциплін, які вивчаються в економічному вузі. Опанування цієї науки озброює знанням об'єктивних законів господарського життя на різних етапах розвитку людства, розумінням необхідності удосконалення суспільних відносин. Знання її основ у сучасних умовах забезпечує науковий підхід до регулювання національної економіки, слугують джерелом до пізнання сутності економічних явищ і процесів, до розуміння соціально-економічних перспектив розвитку суспільства.

Курс лекцій підготовлено на основі навчальної програми затвердженої, Міністерством освіти і науки України. Він враховує зміни у навчальному процесі, що пов'язані з його вдосконаленням у зв'язку з реалізацією системою вищої освіти України ідей та принципів, сформульованих у Болонській декларації (1999 р.) та іншими документами Болонського процесу.

Мета курсу лекцій – полегшити студентам процес опанування дисципліни історії економічних вчень, глибоко засвоїти основи економічних теорій різних шкіл і напрямів, активізувати свою участь при обговоренні сучасних проблем, які розглядаються на заняттях у відповідності з навчальною програмою та вимогами, передбаченими ідеями та принципами, що сформульовано у документах, пов'язаних з Болонським процесом.

Лекції з історії економічних вчень являють собою докладний і ґрунтовний виклад матеріалу, який є максимально наближеним до вимог дистанційного навчання.

Курс лекцій складається з чотирьох частин та 13 розділів, в яких послідовно досліджуються передумови виникнення, теоретичні та методологічні аспекти історичного розвитку різних економічних думок, поглядів, теорій, напрямів і шкіл.

Авторський колектив вдячний рецензентам, усім, хто брав участь в обговоренні підручника у процесі його підготовки.

Частина 1. Докласичний етап розвитку економічної науки

Розділ 1. Предмет, методологія і функції історії економічних вчень

1. Предмет історії економічних вчень та його місце в системі наукових знань.
2. Методи вивчення історії економічних вчень.
3. Основні етапи розвитку економічної науки.
4. Мета і функції курсу історії економічних вчень.

1. Предмет історії економічних вчень та його місце в системі наукових знань

Економіка завжди була і є найважливішою сферою життєдіяльності людей. Нею охоплені усі, без винятку, сторони життя, що безпосередньо пов'язані із задоволенням фізіологічних та духовних потреб людини. Економічні процеси, що відбувалися на різних етапах завжди цікавили людей, вивчалися ними. **Історія економічної думки, підпорядкована законам еволюційно-поступального розвитку та передбачає ґрунтовне знання її історії, основних етапів формування та розвитку.**

Вперше, уявлення про економіку мали місце ще в первіснообщинну добу, по мірі становлення світу, еволюційно відбувалося вдосконалення людських якостей, майстерності, знарядь праці і зрештою поглядів на економічні процеси. Скажімо, при переході від примітивних знарядь праці до кам'яних, залізних, або від неоліту до палеоліту, відбувалася генеза людини в "gomosapiens" або людину розумну, що врешті решт, на сучасному етапі визначається опосередкованими економічними відносинами між людьми, які склалися з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання життєвих благ, що роблять цілісним таку науку як економічну теорію, яка в свою чергу, поглиблює знання з мікро та макроекономіки, функціональних та галузевих економічних дисциплін.

Історія економічних вчень є самостійною економічною дисципліною. На перший погляд, визначення предмету історії економічної науки сягає хронологічного опису, який включає розгляд найбільш правильних економічних світоглядів. Проте, на протязі сторіч періодично змінювалося поняття предмету історії економічних вчень, що впливало на розуміння економічної науки загалом та потребувало її спростувань. В XVIII – першій половині XIX століття предметом економічної науки було вивчення “природи і причини багатства народів” (А. Сміт). В останній третині XIX ст. економічна теорія визначалася як наука про людську поведінку, визнаючи конкретну ціль (наприклад, отримання максимального прибутку) при використанні обмежених ресурсів. Згодом відбувся розподіл економічної теорії на мікроекономіку, яка вивчала умови та способи поведінки “в цілому” [118, с. 7 – 8].

Погляди на постійно змінну парадигму економічної науки включає три типи:

- історичний, підкреслює соціально-політичну обставину в контексті утворювальної теорії, філософську сторону того часу, досягнення інших наук, біографії ідеологів, специфіку і традицію шкіл;
- критичний, займається теоріями своїх попередників з метою виведення власної альтернативності думок, оснований на недостовірності попередників;
- логічний, використовує інструменти аналізу, концепцій, моделей внутрішньої логіки розвитку самої науки та її парадигми, беручи за основу сьогоденний стан теорії [86, с. 4 – 5].

Як і будь-яка наука, історія економічної думки має власний предмет дослідження. **Предметом економічних вчень** є засвоєння досвіду людства в галузі пізнання економічного буття, а також історичний процес виникнення, розвитку, боротьби та зміни економічних поглядів та ідей на різних етапах розвитку людства.

З позиції цілісності потрібно визначити зв'язок історії економічних вчень з:

- економічною історією, яка простежує зміну господарських форм від найдавніших часів, розкриває їхні особливості в національному, регіональному аспектах, та разом з історією економічних вчень генерують економічну науку;
- економічною теорією. Сучасний стан економічної науки є підсумком всього попереднього розвитку економічної теорії, наукова цінність якої тим вища, чим повніше вона скористалася результатами, акумульованими в її історії;
- конкретними економічними науками (економічна статистика, фінанси, економіка промисловості, сільського господарства);
- філософією. Будучи частиною еволюції цілісного світогляду, історія економічної думки, завжди була невіддільна від розвитку філософської думки та тривалий час функціонувала в складі філософських систем, які водночас були методологічною засадою економічної науки.

Є чимало аргументів, які підтверджують взаємозв'язок історії економічних вчень з іншими науками не лише суспільствознавчого, але і природного циклу. Це впливає із єдності світу і людського знання, класифікація, якого скоріше вимушена, а ніж об'єктивно зумовлена. Це означає, що вивчення історії економічних вчень значно розширює світогляд економіста, спонукає ознайомитися з суміжними галузями знання, дає змогу опанувати широкий спектр не лише економічної науки, але цивілізаційних набутоків взагалі. Щоб бути фахівцем з історії економічних вчень, потрібно знати не тільки історію економіки, економічних поглядів, але і загальну історію, філософію, правознавство, математику, природознавство тощо, тобто ті науки, якими збагачували економічні вчення [100, с. 23 – 25].

2. Методи вивчення історії економічних вчень

Історія економічних вчень вивчається за допомогою певних методів пізнання. Метод – це спосіб, своєрідний інструмент пізнання об'єктивної дійсності.

Вивчення курсу передбачає використання системи взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих методів:

1. Діалектичний метод – метод пізнання, який базується на використанні законів і принципів філософії, зміст яких полягає в зв'язку і взаємозалежності економічних явищ та процесів.

2. Метод наукової абстракції пізнає реальні економічні процеси шляхом відокремлення основних та найважливіших (абстрагованих) ознак певного явища.

3. Історичний та логічний методи досліджують економічні процеси в єдності. Історичний метод вивчає виникнення, розвиток, зміну процесів в історичній послідовності. Логічний метод досліджує економічні процеси в логічній послідовності [112, с. 13].

4. Системний. Сприяє усвідомленню еволюції економічної науки як цілісного системного процесу в усій різноманітності його внутрішніх і зовнішніх зв'язків, структурних елементів та рівнів.

Сукупність методів, що застосовується для вивчення є методологією. Основними методологічними засадами вивчення дисципліни є такі:

- поступовий, послідовний процес нагромадження наукових досягнень, продовження та розвитку ідей попередників;
- висування гіпотез та їх спростування в процесі емпіричних перевірок (шляхом експерименту або спостереження);
- зміна парадигми (фундаментальної картини предмета наукового аналізу) науковими революціями;
- співіснування та конкурентна боротьба кількох науково-дослідних програм [101, с. 25].

3. Основні етапи розвитку економічної науки

Основні етапи розвитку економічної науки включають:

1. Докласичний етап (IV тис. до. н. е. – XVII ст. н. е.). В своєму історичному розвитку охоплює добу рабовласництва та феодалізму.
2. Класичний етап (XVII – XIX ст.).
3. Неокласичний (XIX – перша половина XX ст.).
4. Посткласичний етап. Сучасний розвиток економічної думки.

Щодо основних напрямів та наукових шкіл, які відомі в історії економічної думки, то вони розглядаються в історико-логічній послідовності за схемою: економічні погляди мислителів та населення стародавнього світу, економічні погляди мислителів античності, економічні вчення середньовіччя, теорії меркантилістів та зародження класичної політичної економії, економічна теорія фізіократів, класична школа в політичній економії, завершення традицій та критика класичної політичної економії, соціалістичні економічні теорії та їх еволюція, історична школа і соціальний напрям в політичній економії, економічні теорії граничності, новітні теорії моделювання добробуту та економічного зростання, неолібералізму, монетаризму, інституціоналізму. Дані напрями та школи впорядковують

процес пізнання розвитку економічної науки від давнини до сучасності, процес еволюції та нагромадження нових якісних елементів, що сприятимуть посиленню знань з даної дисципліни.

4. Мета і функції курсу історії економічних вчень

Наукове визнання історії економічних вчень повинно ґрунтуватися на об'єктивних реаліях розвитку цивілізації в різні історичні епохи, передбачаючи при цьому сукупність господарських та культурних відносин людського буття.

Метою навчальної дисципліни „Історія економічних вчень” є:

- 1) поглиблене вивчення і творче осмислення етапів і напрямків розвитку економічної думки, систематизування економічних знань;
- 2) посилення економічної та загальної культури; розширення кругозору економічних наук;
- 3) ознайомлення з концепціями визнаних економістів світу [121, с. 5].

Як особлива система економічних знань, історія економічних вчень виконує ряд функцій:

1. Виховує і розвиває економічне мислення, що дозволяє розуміти економічні категорії, закони і принципи в їх історичних змінах.
2. Аналізує економічні ситуації з позиції різних наукових концепцій.
3. Враховує еволюцію економічної науки.
4. Оцінює економічні ідеї і погляди в залежності від їх приналежності до тих чи інших шкіл і напрямів, та виявляє орієнтири теоретичних та практичних досліджень на основі альтернативності економічних поглядів.

Розділ 2. Економічна думка Стародавнього світу

1. Матеріальні передумови виникнення і розвитку економічної думки.
2. Економічна думка в країнах Стародавнього Сходу.
3. Антична економічна думка.

1. Матеріальні передумови виникнення і розвитку економічної думки

Історія стародавнього світу хронологічно охоплює період із середини IV тис. до н. е. і до V ст. н. е. – падіння Західної Римської імперії (476 р.). Географічним ареолом доби перших держав і цивілізацій були території Месопотамії, Давніх Єгипту, Персії, Китаю, Індії, Східного Середземномор'я, Греції та Риму. Виходячи з географічних, кліматичних та хронологічних особливостей ці країни було поділено на країни східного та античного рабства. До перших з них відносилися: Месопотамія, Палестина, Індія, Китай і до другої групи Греція та Рим.

Загалом ці дві групи рабовласницької економіки мали такі ознаки:

- характерний повільний технічний прогрес, примітивна ручна інструментальна техніка виробництва. Джерелом енергії були люди, тварини;
- в результаті суспільних поділів праці відбулося формування основних сфер економіки, таких як сільське господарство, промисловість, обіг, що набули галузевого характеру;
- панування приватної власності на засоби виробництва, рабів та продукти праці рабів;
- наявний позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці;
- основні матеріальні блага виробляли переважно раби, а також вільні селяни-общинники;
- переважало натуральне господарство, ринок мав споживчий характер, просте товарне виробництво існувало як економічний устрій.

Розвиток господарства стародавнього світу охоплює періоди генези (становлення, формування), розквіту і кризи рабовласницької економічної системи [91, с. 17].

Формування економічної думки докласичного періоду матеріально передумовлено зародженням рабовласницьких держав з деспотичною владою, зокрема в країнах Стародавнього Сходу, де актуальність визначалася організацією ведення народного господарства.

2. Економічна думка в країнах Стародавнього Сходу

Перші державні утворення виникли в Стародавньому Єгипті, Месопотамії, Індії та Китаю, що географічно та історично робить їх країнами східного рабства. Особливість його полягає в тому, що основною продуктивною силою тут були селяни-общинники, землероби, вільні ремісники; раби натомість становили незначний відсоток населення, належали в основному державі та використовувалися як домашня прислуга. Вже на Сході в той час відбувалося наростання ринкових елементів в надрах натурального господарства, що в свою чергу призвело до осмислення меж державної, общинної і особистої власності, трактування суті економічних категорій та законів [109, с. 7].

Деякі найдавніші пам'ятки економічної думки дійшли до наших днів:

Стародавній Єгипет

Важливе місце серед історичних пам'яток Стародавнього Єгипту займають повчання, більшість з яких мають форму порад батька синові. Так, наприклад, „Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мірікара” (XXII ст. до н. е.) присвячене абсолютизації божественної влади та визнанню правил людської поведінки та економічних і політичних функції фараона. На думку автора, фараон здійснює централізоване управління владою та контролює виробництво і розподіл.

Наступною пам'яткою є „Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі” (XXI – XVII ст. до н. е.), де фараон переконує свого сина в перевагах

фаху писаря, здійснюючи розуміння поділу праці. Зміст даного повчання перегукується з сучасністю, коли освіта та навчання стали пріоритетними. Цінність його полягає в тому, що на той час був встановлений обов'язковий перелік занять стародавніх єгиптян, що засвідчує тогочасний рівень поділу праці.

Процес еволюції давньоєгипетського суспільства відображено в „Реченні Іпусера” (відома копія XIII ст. до н. е.), де описується соціальний переворот, що відбувався в XXIII – XXI ст. до н. е. і спричинив розпад централізованої системи управління, здійснивши регламентацію господарського життя та контроль за діяльністю безпосередніх виробників.

Автори наголошують на відродженні регулювання господарства через деспотично-бюрократичний механізм, зокрема, доцільно було би встановити систему трудових повинностей для будівництва пірамід, іригаційних систем, підвищення військової могутності держави, тощо [100, с. 56].

Ці пам'ятки єгипетської писемності дають уявлення про:

- економічні функції глави держави;
- організацію праці царських ремісників та землеробів;
- повинності рабів;
- суворий облік матеріальних і людських ресурсів;
- захист приватної власності.

Месопотамія і Палестина.

Економічні ідеї старовавілонського царства представлені „Кодексом законів Хаммурапі” (XVIII ст. до н. е.). Відомо, що всіх законів було 282, до нас дійшло тільки 247. Закони Хаммурапі свідчать про розвиненість економічних відносин та відповідне економічне мислення. В них ідеться про:

- 1) створення великого царського господарства;
- 2) збереження приватної власності, рабоволодіння;
- 3) встановлення правових норм, які жорстко регламентували натурально-господарські основи, пов'язавши їх не тільки з майновою відповідальністю;
- 4) боротьба з лихварством;
- 5) заміна натуральної сплати податків грошовою;
- 6) впорядкування сімейних відносин.

Ще однією історичною пам'яткою економічних уявлень стародавніх жителів Палестини та навколишніх країн (Ассирії, Вавілонії, Єгипту, Хетського царства та інших), став Старий Заповіт Біблії, який є збіркою 50-ти книг, написаних відомими авторами в період з XIII до II ст. до н. е.

Характерною рисою цієї пам'ятки є:

- захист інтересів бідних верств населення;
- засудження лихварства та боргового рабства;
- заклик до відновлення традицій, норм, звичаїв патріархального життя.

Ця книга є взірцем господарської етики, яку протягом сторіч будуть використовувати люди здійснюючи відносини в сфері економічної діяльності [109, с. 11].

Стародавній Китай.

Стародавній Китай був одним із центрів цивілізації, тому пізнання його економічної думки має важливе значення. Головні течії суспільної думки Стародавнього Китаю сформувалися в VI до II ст. до н. е.: конфуціанство, легізм, даосизм, моїзм, протягом століть вели жорстку полеміку з багатьох філософських та економічних проблем.

Засновником конфуціанства був Конфуцій (551 – 497 до н. е.) – (з китайської „мудрець”). Своє вчення він виклав в формі бесід, які були згодом видані під назвою “Лунь-юй” (“Бесіди і судження”), де узагальнив етико-політичне вчення, що докорінно впливало на розвиток духовної культури, політичного життя і суспільного устрою Китаю протягом більше ніж двох тисяч років.

Конфуцій навчав своїх учнів теорії природного права, в якій стверджував, що першопричиною світу є бог, який створивши людей, більше не втручається в їхнє життя, тому людське суспільство розвивається за власними законами, регулюється державним правом. Правитель держави повинен дотримуватися конфуціанських етичних норм і принципів гуманізму.

Конфуціанство закликала правителя:

- управляти народом не на основі законів і покарань, а за допомогою добропорядності, прикладом високоморальної поведінки, на основі звичайного права;
- не обтяжувати народ важкими податками і повинностями;
- виправдовувати становий поділ суспільства, існування рабства;
- підвищувати морально-етичні норми та запроваджувати програму морального вдосконалення людини.

Подальший розвиток конфуціанство отримало в поглядах Мен-цзи (372 – 289 до н. е.), який виправдовував протилежність між розумовою та фізичною працею та пов'язував соціальну нерівність з “небесною волею”. Водночас Мен-цзи виступав на захист інтересів селян, закликаючи до відновлення общинного землекористування та проти посилення рабовласницького гніту.

Центральне місце в його соціально-економічній концепції займає ідея активного втручання держави в господарські справи. Розробив проект земельної реформи, яка включала спільність та відокремленість земельних наділів сільськими общинами.

Значний вплив на розвиток економічної думки та господарської практики Стародавнього Китаю справила школа легістів, виникнення якої пов'язане з боротьбою з конфуціанством. Найвідомішими представниками легізму були Лі Куй (424 – 386 до н. е.) і Гунь Сунь Ян (390 – 338 до н. е.).

Легісти відводили велику роль:

- 1) законам в управлінні державою та були прихильниками політичної централізації;
- 2) ідеї державного регулювання товарних цін на продукцію сільського господарства через збільшення пропозиції на ринку продовольства за державними цінами;
- 3) залученню до примусової праці нероб;
- 4) введенню єдиного земельного податку;

- 5) забороні спекуляції зерном;
- 6) впровадженню державної монополії на виробництво і торгівлю залізом і сіллю;
- 7) запереченню культури у всіх її проявах;
- 8) зневажанню твердження конфуціанства про пріоритетність морально-етичних норм.

З критикою конфуціанства виступав Мо-цзи (473 – 381 до н.е.) та його прихильники моїсти, які заперечували становість та привілеї знаті, проповідували природну рівність людей.

Моїсти наголошували на:

1. Всезагальному виробництві.
2. Участі людей в фізичній праці.
3. Розвиток вільної ініціативи дрібних виробників.

Паралельно з конфуціанством розвивався даосизм – як напрям теоретичних узагальнень старокитайських мислителів, який вплинув на еволюцію господарської практики Стародавнього Китаю. Основні ідеї даосизму викладені в книзі “Дао де цзин” (VI – V ст. до н.е.), автором якого є Лао-дзи.

Найважливішою характеристикою даосизму є:

- природність, невтручання в економічні явища та процеси;
- помірність та відмова від багатства і боротьби.

Вчення Лао-дзи відрізняється певним утопізмом оскільки згідно його міркувань: в основі суспільного розвитку лежить небесне “дао”, як першооснова і сутність людського буття, що заперечує державне регулювання, пропагує принципи невтручання в суспільний розвиток, засуджує соціальну нерівність, заперечує теоретичні знання та можливості людського пізнання, ідеалізує первісний природний стан речей.

Автори збірника трактатів “Гуань-цзи”, написаного в IV ст. до н. е. в Стародавньому Китаї розглядали здебільшого питання державного регулювання ринку з метою забезпечення стабільності і порядку в країні. В цій збірці трактатів, правителю рекомендується впливати на внутрішні ціни через масову закупівлю товарів в період, коли вони дешеві і створювати накопичувальні фонди, щоб при нестачі товарів і дорожнечі випускати їх на ринок та збивати ціни.

Для регулювання економіки в цілому автори трактату проповідували:

- введення пільгових кредитів землеробам;
- заміну податків безпосередньо на залізо та сіль.

Автори “Гуань-цзи” знайшли зворотну залежність між ціною товарів і грошей: при дорогих грошах, речі стають дешевшими та з'являється можливість використовувати це для підтримки економічної рівноваги.

Для цього рекомендувалося здійснювати нормовану емісію грошей. Ідеї цього колективного трактату містять деякі протиріччя, зокрема деякі з них заслуговують на увагу і сьогодні. Наприклад, золото, перли не розглядаються в трактаті як виключне багатство; такими є передусім матеріальні блага (товари).

При цьому, з одного боку, золоту відводилася роль грошей, а з іншого – золото оголошувалося товаром. Праця була проголошена джерелом багатства держави.

Розуміння деяких закономірностей, властивих товарно-грошовим відносинам, які розвивалися в Стародавньому Китаї, дозволило авторам цього трактату запровадити деякі інструменти стабілізації натурального господарства.

Стародавня Індія.

Староіндійську економічну думку викристалізовано з міфологічного та релігійного мислення, де основні економічні уявлення торкалися проблем встановлення соціальної структури. Аналізування господарських явищ та процесів торкалося: власності, багатства, економічних функцій держави.

Систему господарського устрою Стародавньої Індії відображено в „Законах Ману” – збірці про релігійний, правовий обов'язок. “Закони Ману” відкривають поняття необхідності суспільного поділу праці та обґрунтовують поняття варни, як станової кастової ієрархії суспільства. Все староіндійське суспільство згідно традицій було поділено на чотири касты (варни):

- жерців-брахманів, які повинні спілкуватися з Богом та управляти державою;
- воїнів-брахманів, основне завдання яких захищати країну від ворогів;
- господарників-вайшійів, які займалися господарською діяльністю (землеробством, ремеслом, торгівлею);
- шудрів, які покійно обслуговували інші касты, займалися ремеслом та працювали в сільському господарстві.

Основним обов'язком представників трьох вищих каст було жертвоприношення та даріння майна богам. Їм була притаманна господарська самостійність та економічна незалежність. Шудри не брали участі в цих процесах.

„Закони Ману” показують різне ставлення до економічних процесів в суспільстві. Зокрема, землеробство, скотарство, деякі види ремесла та торгівля вважалися першочерговими та незамінними в суспільстві.

Цінним джерелом староіндійської економічної думки є „Артхашастра” – пам'ятка другої половини I ст. до н. е. „Шаштра” староіндійською означає „наука, наукове передбачення”; „артха” – користь, вигода. Авторство належить радникові царя Вішнагупта Каутілії. Основний зміст цього трактату це – вчення про користь, під якою розуміється матеріальна вигода держави і винайдення шляхів цієї вигоди. Одним з таких джерел є доходи від державних маєтків в землеробстві, де широко використовується праця рабів і від ремісничих підприємств (прядильних, ткацьких), в яких рекомендується залучати працівників на основі найму. Однак основні доходи скарбниці отримувала за рахунок податків з населення, які сплачувалися як в натуральній так і в грошовій формі „Артхашастра” включає:

- перелік податків прямих і непрямих;
- повинності, які накладалися на громади та приватних осіб;
- рекомендації з приводу проведення активної грошової політики.

Трактат належно регулював майнові відносини. Зокрема, після смерті батька перевагу на володіння його майном отримували сини, онуки, правнуки аж до четвертого покоління.

Податкові, власницькі, орендні та інші економічні відносини відображені в „Артхашастрі” з належною конкретністю, яка захищала право на майно в усіх його формах і видах. В трактаті визначалося стимулювання праці як рабів так і вільних. Стимули були зумовлені прагненням працівника бути винагородженим, а раба вільним. В „Статуті про працівників” визначено обов'язки і відповідальність працівників, в тому числі і найманих.

Автор трактату заявляє про „вартість речей”, величина вартості визначається кількістю „днів роботи”, а винагорода знаходиться в строгій відповідальності до результатів праці. В зв'язку з цим Каутілья відрізняє ринкову ціну від вартості, зазначаючи, що „конкуруючий продавець” збільшує ціну на товар, роблячи її вищою від дійсної вартості. Гроші розглядаються як необхідний засіб існування, складова майна. Значна увага в трактаті приділялася:

- регулюванню процесів розподілу торговельного прибутку між купцями та державою;
- визначенню норми прибутку, який включався в ціну товару як частина витрат: доля місцевих товарів – у розмірі 5% для місцевих товарів та 10% для іноземних товарів;
- контролюванню внутрішньої та зовнішньої торгівлі;
- регламентуванню заходів зі стимулювання імпорту насіння рідкісних рослин та деяких інших товарів шляхом звільнення від оподаткування, надання пільг іноземним купцям.

„Артхашастра” містить міркування, які передавалися в спадок наступним поколінням.

3. Антична економічна думка

Античну економічну думку представляють Стародавня Греція та Античний Рим. Дані країни відносяться до країн античного рабства, де на відміну від східного, рабська праця стала основною продуктивною силою суспільного виробництва. Стародавня Греція була розташована на межі трьох континентів: Європи, Азії та Африки, що сприяло взаємодії різних культур. Тут проходили важливі торговельні шляхи, сприятливі кліматичні умови, що дозволило ввібрати в свою культуру матеріальні, духовні, інтелектуальні здобутки різних цивілізацій.

Грецькі поліси (міста) перетворилися у важливі ремісничо-торгівельні центри, стали осередками політичного та культурного життя Греції: Афіни, Корінф, Халіке. Значне місце займали ремесла, зокрема виплавлення металів. Могутність Афін призвела до виникнення кораблебудування [112, с. 27 – 28].

Як не дивно, але повільніше розвивалося сільське господарство, хоча водночас Греція була здебільшого аграрною державою, але основною проблемою у вченні багатьох економістів залишалося все ж таки сільське господарство та галузь, яка є найбільш прибутковою. Тому в IV ст. до н. е. греки удосконалили агротехнічні прийоми в землеробстві. Вводилося трипілля, ширше застосовувалися добрива. Відносне перенаселення Греції і гостра

нестача землі зумовили колонізацію та утворення грецьких міст – колоній на берегах Мармурового, Чорного та Егейського морів, що дало місце широкому розвитку торгівлі та товарно-грошовим відносинам. Однією з причин розквіту Стародавньої Греції було без сумніву використання величезної кількості рабів. Джерелами рабської праці були війни, які проводила Греція з сусідніми країнами. Але поступово продуктивність невільницької праці падала, однією з причин стали поразки Греції у війнах, що скоротило надходження рабів та примус до праці останніх з їхнім небажанням працювати, нескінченні конфлікти між грецькими містами, боротьба демосу з аристократією, рабів з рабовласниками, страйки призвело до того, що в 338 р. Грецію завоювала Македонія та поступово в II ст. до н. е. Балканський півострів став здобиччю Римської імперії. Звісно дані події знайшли відображення в працях видатних митців того часу, а саме Ксенофонта, Платона, Арістотеля.

Давньогрецький мислитель, воєначальник і державний діяч **Ксенофонт (430 – 355 до н. е.)** свої економічні погляди виклав в трактаті “Ойкономія” („Про домашнє господарство”), де звернувся до всебічного вивчення проблеми поділу праці в суспільстві. Зокрема йшлося про поділ праці на просту та фізичну, вбачаючи зв'язок між поділом праці та розміром ринку.

Ксенофонт одним з перших:

- осмислював дві сторони того чи іншого товару, виражаючи споживну та мінову вартість: перша споживна вартість (корисність) – це така користь, яку проносить товар споживачеві в процесі споживання; мінова вартість – здатність товару прирівнюватися до іншого товару – еквіваленту, або обмінюватися на інший з врахуванням певних кількісних пропорцій;
- засуджував лихварський капітал;
- визнавав необхідність існування грошей, визнаючи вагомими такі їх функції як обігу та засобу нагромадження;
- пропонував постійно нагромаджувати гроші на випадок війни, для розширення пануючого на той час натурального виробництва.

Інший видатний філософ – **Платон (427 – 347 до н. е.)**, відомий завдяки своєму проекту суспільного устрою (ідеальної держави) в творі “Держава” на даний час представляє собою варіант змішаної економіки, де життя верхніх шарів суспільства ґрунтувалося на засадах загальної власності, а життя основної маси виробників – на засадах приватної. В його проекті, а ні філософи (які звісно належали до аристократії), а ні армія навіть думати не могли про заняття, пов'язані з фізичною працею, всі господарські турботи покладалися на чернь. Третій стан суспільства (ремісники, землероби, дрібні торговці). Раби не займали жодного суспільного класу в суспільстві.

Другий проект Платона „Закони” на противагу першому протиставляє ідеальному типу “негативний тип суспільства”. Головним двигуном поведінки людей тут виступають матеріальні турботи і стимули. Так, наприклад за Платоном, усі громадяни зможуть в ідеальній державі отримувати дім і земельний наділ. Підтримував Ксенофонта щодо основної галузі сільського господарства, відносячи ремісництво та торгівлю до менш престижних.

Одним із перших мислителів, які намагалися дослідити суть і дію економічних законів, був великий античний вчитель **Арістотель (384 – 322 до н. е.)**, вважався учнем Платона щодо поділу суспільства на вільних та рабів і відповідно працю на розумову та фізичну. Основні твори: „Нікомахова етика”, „Політика”.

Оригінальність побудови проекту Арістотеля в тому, що всі види господарської діяльності людей належать або до природної сфери, або до неприродної – “хрематистики” Він перший в історії економічних вчень намагається проникнути в сутність економічних явищ. “Хрематистику” – мислитель порівнює з “мистецтвом наживати багатство за допомогою великих торговельних угод для перепродажу і лихварських угод. Іншими словами, “хрематистика” це мистецтво вкладання і нагромадження капіталу. Ідеалом господарювання для Арістотеля було невелике землеробське господарство (рабська праця), яке повинно себе само забезпечувати всім необхідним, а чого не вистачає можна отримати шляхом “справедливого обміну” з сусідом. Стародавній дослідник вивчав розвиток форм обміну, починаючи з простого обміну товару на товар ($T - T$), яке свідчить, що при обміні необхідно дотримуватися еквівалентності. Це при умові, коли споживна вартість товару (T) відповідає товару (T^1). Інша ситуація, коли посередником є гроші. З появою грошей метою торгівлі стає “хрематистика” ($T - T^1$), де T^1 - гроші з торговельним прибутком). Арістотель трактував форми грошового обігу:

- гроші, як простий засіб обігу товарів;
- гроші, як засіб обігу в якості грошового капіталу.

Визначав такі функції грошей як міра вартості і засіб обігу.

Стародавній Рим.

В економічному житті античного Риму вирішальна роль належала сільському господарству, яке було багатогалузевим: садівництво, городництво, виноградарство. Значну роль в господарстві відігравали території, завойовані Римом внаслідок тривалих воєн в Малій Азії, на африканському континенті, в інших регіонах світу. Значних успіхів було досягнуто в ремеслі та торгівлі. Важливе значення мали внутрішні фактори: тривале існування правової системи, республіканського устрою, сильної держави, які гарантували права і свободи значної частини населення, перш за все право приватної власності.

В IV ст. н. е. господарство Стародавнього Риму занепадає. Причиною були внутрішні суперечності, рабовласницька влада вичерпала своє існування; постійно посилювався натиск варварів, неврожайність латифундій (великі земельні наділи, які надавалися в обробіток колонами або вільновідпущеникам для власного споживання та нерідко для обміну або продажу на інші необхідні товари [112, с. 29 – 30].

З розпадом Римської імперії починається новий відлік не тільки цивілізацій, а і економічного світосприйняття та трактування. Закінчується доба рабовласництва починається доба середньовіччя або період феодалізму.

Трактування тогочасних економічних явищ та процесів простежується в працях таких видатних людей того часу:

Марк Порцій Катон Старший (234 – 149 рр. до н. е.). Будучи великим землевласником, написав твір „Про землеробство”, де всіляко підносив сільське господарство, зокрема, запровадження методів ведення великого хліборобського господарства та обґрунтування староримських форм рабовласництва. В цьому трактаті, автор відобразив період підйому римського рабовласницького виробництва. Агрономічні поради Катона Старшого чергувалися з економічними. Його ідеалом було в основному натуральне господарство, яке забезпечувало передусім свої потреби. Катон Старший акцентував увагу на здобутті найбільшого доходу від сільського господарства, однак не виключалась і торгівля, яка дозволяла реалізувати частину надлишкової продукції та придбати те, що не можна виробити власними силами. Значне місце землевласник відводив утриманню рабів, використовуючи відповідні методи експлуатації, а саме:

- утримувати їх у суворості;
- раціонально використовувати їх працю;
- стимулювати старанність, молодих рабів виховувати в покорі;
- підтримувати в їх середовищі ворожість;
- поширювати конфлікти, незгоди між ними;
- вчасно звільнятися від старих та малих;
- карати за найменшу провину.

Марк Теренцій Варрон (116 – 27 рр. до н. е.), як і Катон Старший, вболівав за долю сільського господарства. Залишив у спадок три книги “Про сільське господарство”, в яких викладені завдання власників великих латифундій.

Варрон надавав перевагу сільському господарству перед іншими галузями господарства.

Був занепокоений долею рабовласницьких господарств, шукаючи нову соціально-економічну обстановку, що була би пов'язана з вирішенням протиріч, які все більше пронизували економіку Римської рабовласницької держави.

Для цього, Марк Варрон вважав корисним:

- поєднання землеробства та скотарства;
- застосування агрономічних наук;
- зростання інтенсивності виробництва;
- використання матеріальної зацікавленості рабів.

Критерієм прибутковості латифундій вважав вигідний вивіз продукції в сусідні регіони та закупівлю необхідних товарів. Стимулювання рабської праці повинно здійснюватися через вільний режим праці рабів, поліпшенням харчування, зменшенням обсягу роботи.

Луцій Юній Модерат Колумелла (I ст. н. е.) Простежував ознаки кризи рабовласництва в своєму творі “Про сільське господарство”. Позитивною рисою праці Колумелли є оцінка поглядів попередників, які займалися проблемами аграрної економіки. В творі, Колумелла свідчить про занепад сільського господарства, яке знаходиться в стані кризи. Автор писав про низьку продуктивність рабовласницької праці, про те що раби завдають полям значних

збитків, погано ставляться до праці, до утримання тварин, інвентарю, крадуть, обманюють землевласників.

Прагнучи відродити сільське господарство з допомогою латифундій, автор вважав за можливе:

- 1) передачу господарювання вільним виробникам або колонам;
- 2) сприяти зростанню обсягу товарного виробництва;
- 3) впроваджувати в виробництво науки (астрономія).

Староримська економічна думка започаткувала **раннє християнство**, що змінило уявлення про будь-яку господарську діяльність, проголошувало будь-яку працю необхідною. Це переважно була релігія безправних і пригноблених, які були незадоволені соціальною нерівністю в суспільстві. Економічні погляди християнства базуються на концепції рівності усіх людей перед Богом, справедливості, соціальної, а не індивідуальної оцінки праці. З ідеєю рівності пов'язані принципи загального обов'язку працювати та розподіляти за працею: "Кожен отримує винагороду за свою працю".

Економічна думка раннього християнства гостро засуджувала лихварство, стягнення процентів за борги. Найвідомішим християнським автором був Августин Блаженний, який заперечував висновки античних мислителів про природність поділу людей на панів і рабів. Доводив, що фізична праця є не менш почесною.

Невизначений характер християнського вчення та прагнення перетворити його на панівну релігію сприяли появі та розвитку консервативних тенденцій. Це спричинило подальше виправдання рабства, існуючих порядків, проголошення необхідності покори і терпіння.

Згодом, численні економічні концепції пізньої античності, середньовіччя та нового часу розвивалися в рамках християнського світогляду, апелюючи до християнських норм моралі і права.

Загалом можна сказати, що загальною рисою економічної думки Стародавнього Світу є намагання зберегти пріоритети натурального господарства, засудити з позиції звичаїв, моралі і етики крупні торгівельно-лихварські операції, що порушують еквівалентність і пропорційний характер обмінів товарів за їх вартістю і не відповідають громадським законам.

Розділ 3. Економічна думка середньовіччя. Меркантилізм

1. Матеріальні передумови виникнення та особливості економічної думки доби феодалізму.
2. Економічна думка середньовічного Сходу.
 - 2.1. Особливості економічної думки феодального Китаю.
 - 2.2. Виникнення ісламу і відображення постулатів Корану в економічній думці арабських мислителів.
 - 2.3. Концепція „соціальної фізики Ібн Хальдуна”.
3. Економічна думка феодальної Європи.
 - 3.1. Пам'ятки економічної думки Франкської держави „Саліческа правда”, „Капітулярій про вілли”. Економічні ідеї Київської Русі.

3.2. Економічні погляди каноністів. Особливості поглядів Фоми Аквінського, Ніколи Орема. Єресі і Реформація.

4. Меркантилізм – перша в історії економічна школа.

4.1. Особливості економічного вчення меркантилістів.

4.2. Економічні ідеї раннього і зрілого меркантилізму.

4.3. Меркантилізм в соціально-економічній думці України кін. XVI – поч. XVII ст.

4.4. Прогресивне значення і обмеженість вчення меркантилізму.

1. Матеріальні передумови виникнення та особливості економічної думки доби феодалізму

Термін “**феодалізм**” виник напередодні Великої французької революції і означав “старий порядок” (абсолютна монархія, панування дворянства). У марксистській літературі феодалізм визначався як соціально-економічна формація, котра існувала між рабовласництвом та капіталізмом.

Сучасна історична наука трактує феодалізм як соціально-економічну систему, яка існувала у Західній та Центральній Європі у період середньовіччя, хоча її окремі риси були притаманні й іншим регіонам світу в різні епохи [6, с.110].

Епоха середньовіччя охоплює великий історичний період з V ст. до буржуазних революцій XVII – XVIII ст. Характерною ознакою господарського устрою цього періоду є **натуральний характер, приватна феодальна власність на землю і позаекономічний примус безпосередніх виробників-селян, які мають власне дрібне господарство, консерватизм і закостенілість цехового, ремісничого виробництва.**

Позаекономічний примус забезпечував панівному класу феодалів присвоєння додаткового продукту у таких формах: земельної ренти у вигляді панщини, натурального чи грошового оброку. Феодальне суспільство мало становий характер, йому були властиві ієрархічна структура панівних соціальних верств населення, широкий розвиток відносин корпоративного типу (общини, міські комуни, ремісничі цехи, купецькі гільдії, лицарські ордени), ріст концентрації політичної влади і економічної могутності світських і церковних феодалів.

Період середньовіччя характеризувався значним занепадом культури, науки, грамоти і освіченості населення, що було характерним і для пануючих соціальних груп. Велику роль у житті суспільства відігравали традиції, звичаї, релігійний світогляд. **Саме релігійна оболонка та феодальний устрій господарської діяльності справили визначальний вплив на розвиток економічної думки середньовіччя, зумовивши її:**

- натурально-господарську орієнтацію та практицизм, прагнення дослідити принципи раціональної організації феодального помістя, взаємовідносини натурального та товарного господарства;

- тісний зв'язок з економічною політикою держави, спрямованою на захист феодального устрою, обґрунтування законності феодального землеволодіння, вічності станового поділу суспільства;
- яскраво виражений теологічний (богословський) характер, релігійно-етичну форму викладу економічних ідей, догматизм, хитросплетіння схоластичних і софістичних суджень [101, с. 112].

Основними джерелами дослідження економічних ідей епохи середньовіччя є:

- юридичні кодекси, цехові статuti, міське право, покликані впорядкувати повсякденне господарське життя на основі стійких правових норм, захистити власність та регламентувати розподільчі відносини;
- релігійні твори, церковні пам'ятки, присвячені дослідженню етичних проблем та прагненню привести господарську практику у відповідність до божественних настанов;
- „ересі” та вимоги селянських повстань [101, с. 112].

2. Економічна думка середньовічного Сходу

2.1. Особливості економічної думки феодального Китаю

У країнах Сходу основною передумовою процесу феодалізації стали заходи державної влади щодо розподілу земель і надання їх у приватне володіння та користування. Однак держава продовжувала повністю розпоряджатися великим фондом родючих земель, збираючи з них поземельні податки. Це й визначило розвиток у країнах Сходу різних форм “державного феодалізму”. Тому у центрі уваги економічної думки залишались питання **державного управління, оподаткування, поповнення державної казни, розвиток сільськогосподарського виробництва.**

Економічні трактати середньовічного Китаю стали продовженням традиції, яка склалася в економічних ідеях давнини. Тут економічна думка була представлена державними чиновниками, а саме Лі Гоу. Його праця “**План забезпечення держави, план посилення армії, план заспокоєння народу**” (XI ст.) – класичний взірець конфуціанського світосприйняття. **Основним інструментом збагачення держави є фінанси.** Державне регулювання має здійснюватись так, щоб “у низах не відчували нестатків, а у верхах був достаток” [112, с. 11]. **Економічної рівноваги за Лі Гоу можна досягти, встановивши державний контроль над ринком і цінами.** Із цією метою він радив створити державні хлібні запаси і таким чином стабілізувати ціну на продовольство.

Ідеї державного регулювання економіки продовжував розвивати Ван Аньші, проект її реформування викладено у “**Новому законі**”. Основні положення цього проекту :

- стимулювання праці селян через заміну натурального податку грошовим;

- захист селян від гніту лихварів шляхом надання їм державного кредиту під заставу майна і 20% річних;
- надання кредиту дрібним торговцям під невеликий процент, щоб вони могли витримати конкуренцію з великою торгівлею;
- створення державного апарату управління торгівлею [106, с. 16].

Основним джерелом процвітання країни проголошувалося **землеробство** як головний вид заняття. Торгівля і ремесло вважалися другорядним заняттям, ставилось завдання зменшити кількість ремісників та торговців, залучивши їх до сільськогосподарської праці. **Особливо засуджувалось заняття великою торгівлею та лихварством.**

2.2. Виникнення ісламу і відображення постулатів Корану в економічній думці арабських мислителів

Джерелами економічної думки середньовіччя стали:

- **в арабських країнах: Коран (630 – 632);**
- **вчення Ібн Хальдуна (1332 – 1406).**

Коран – священна книга мусульман, основа релігійного та громадянського законодавства. Назва її походить від слова “кара'а”, що в перекладі з арабської означає “читати”, “декламувати” [101, с. 115].

Вивчення і тлумачення Корану – збірки проповідей, обрядових і юридичних положень, заклинань і молитов, повчальних розповідей і притч, поклали початок цивільному і канонічному мусульманському праву. **Коран освятив соціальну нерівність**, що складалася в Аравії, **інститут приватної власності**, проголошуючи принцип її недоторканості та жорстокого покарання за посягання на неї. Згідно з Кораном одним із п'яти “стовпів віри”, тобто “правильної” поведінки, є обов'язкова добродійність (податок, дія), нарівні з якою рекомендується і добровільна милостиня (садака) [116, с. 27]. При цьому добродійність розглядається ісламом як загальнорелігійне і загальнодержавне зобов'язання.

Значне місце у **Корані** відводиться **торгівлі**. На основі того, що “Аллах дозволив торгівлю”, торговельний прибуток визначається як нормальне явище, виправдовується ризик у торгівлі і дотримання договірних зобов'язань.

Водночас **Коран** виступає проти надмірного збагачення, пристрасті до наживи, марнотратства, пропагуючи поміркованість, бережливість та невибагливість, а також засуджує лихварство, оголошуючи його породженням сатани. Дозволивши торгівлю Аллах заборонив ріст (позичковий процент), тому вимагається точність при сплаті боргів, жорстко регламентується процедура укладання угоди та запису боргу.

2.3. Концепція “соціальної фізики” Ібн Хальдуна

Видатним мислителем **Середньовіччя**, який приділяв багато уваги економічним проблемам, був **Ібн Хальдун (Абу Заїд Абдар-Рахман Ібн Мухамед аль-Хадрамі, 1332 – 1406 рр.)**, діяльність якого пов'язана з арабськими країнами Північної Африки. Його основна праця носить назву **“Книга повчальних прикладів з історії арабів, персів, берберів і народів, що жили з ними на землі”**, свідчить про різносторонність наукових інтересів ученого та геніальність висновків, які набагато випередили свій час. Ібн Хальдуну належить **прогресивна теорія („соціальна фізика”)**, в основі якої **лежать економічні чинники**. Дана теорія закликала до:

- доусвідомленого ставлення до праці;
- боротьби з марнотратством і жадібністю;
- розуміння недоцільності майнової і соціальної рівності.

Ібн Хальдун висунув власну періодизацію суспільного прогресу. Згідно неї людство на початку свого розвитку перебувало у стані дикості; далі проходить два основні етапи, які відрізняються за способом добування засобів існування:

- примітивність – де люди займалися в основному землеробством і тваринництвом;
- цивілізацію – де виробляється більше продукції, ніж необхідно для існування, завдяки розвитку ремесел, утворенням та зростанням могутності міст, торгівлі та науки.

Перехід від примітивності до цивілізації – це генезис відносин панування й залежності. У зв'язку із цим, він висловив глибоку думку про **існування природних законів економічного розвитку**, які управляють господарською діяльністю людей, спрямовують соціальний прогрес.

У „соціальної фізиці” Ібн Хальдун:

- **розмежує категорії необхідної і додаткової праці**, необхідного і додаткового продукту, підкреслюючи, що “основна праця” дає необхідне, а “додаткова праця” створює додатковий продукт;

- **дослідив такі категорії товарно-грошових відносин, як ціна і вартість**, суттєво їх не розрізняючи. На змінування цін впливають демографічна ситуація у країні, природні чинники, державні податки та збори на ринку;

- **вказав на трудове походження вартості**. “У всьому, що купується й перетворюється на гроші – обов'язково міститься людська праця” [116, с. 27]. Звідси мислитель робить висновок, що в основі акту продажу “рівноважного (еквівалентного) обміну ... за вартістю” лежить **принцип прирівнювання рівноважної кількості затраченої праці** [101, с. 117];

- характеризуючи “вартість праці”, тобто заробітну плату, він твердив, що її розмір залежить, по-перше, “від кількості праці людини”, по-друге, від “її місця серед інших праць” і, по-третє, від “потреби людей в ній”;

- грошам Ібн Хальдун відводить найважливішу роль в господарському житті. На його думку, ними повинні залишатись монети з двох металів – золота і срібла. Ці метали “служать втіленням вартості

всього того, що людина створила своєю працею”. Крім відображення кількісного вмісту людської праці “у всьому, що купується”, та цінності всякого рухомого майна, він **вбачає у грошах і “основу придбання, нагромадження і скарбу”**;

- важливого значення надавав торгівлі, ставлячи її поряд із землеробством та ремісництвом. До **торговельного ж прибутку підходив чисто емпірично**, вказуючи, що торговець “купає по дешевій ціні, а продає по дорогій”. Закликає звільнити торговців від податків, заохочуючи їх до розвитку зовнішньої торгівлі.

- **основою суспільного порядку проголосив приватну власність як вічний та незмінний дар природи**, навіть при збільшенні індивідуального достатку ніколи не зникне становий поділ суспільства за майновою ознакою та принципом “верховенства”. Проте його не залишала думка про загальну соціальну і майнову рівність.

3. Економічна думка феодальної Європи

3.1. Пам'ятки економічної думки Франкської держави „Саліческа правда”, „Капітулярій про вілли” Економічні ідеї Київської Русі

Європейська середньовічна думка залишалась під сильним впливом античності.

Особливістю економічних вчень стала участь їх в створенні католицької церкви, яка перетворилася на великого феодала, володіючи великою кількістю землі і селян. Для церкви, як для будь-якого суб'єкта господарювання, стали важливими питання ефективного управління землею та одержання доходу. В пошуках відповіді на економічні питання стали брати участь монахи-каноніки (каноністи), церковні юристи, одні із самих досвідчених людей того часу.

Характеристика економічної думки Середньовіччя:

- Економічна думка прикривалась богословськими текстами мудрого характеру.
- Відображала боротьбу між селянською общиною і феодальним помістям (колонат, латифундія, вілла). Основою конфлікту була боротьба між общинною власністю і приватною.
- Велике виробництво, завдяки концентрації селян. Збереження примітивної і ручної техніки.
- Міста з їх торгівлею і промисловістю.
- Економічна політика феодального помістя – особливе місце в розвитку економічної думки. Вічна економічна проблема: як заставити працювати раба і селянина на віллі і латифундії.
- Оброк і панщина, протиріччя між ними. Оброк більш прогресивний тому, що послаблює залежність між селянином і феодалом, панщина – та ж рабська праця.

- Наявність феодальної ренти. Пошуки поземельної залежності і економічної експлуатації.
- Протиріччя між натуральним і товарним господарством, селянами і міщанами.

Феодалізму селян властиві: споживацькі мотиви, вотчина ремесло, всеможливі оброки і панщина, нагромадження продуктів харчування. **Феодалізму міських жителів властиві:** боротьба за рідкісні елементи виробництва (залізо), реалізація надлишків сільськогосподарського виробництва, широкі торгівельні зв'язки. Купці і лихварі розорюють аристократів, не кажучи вже про селян.

Для розуміння економічної думки **раннього феодалізму** мають велике значення старовинні записи судових звичаїв франків „Салічеська Правда” (VI ст.). Наводячи перелік штрафів за всеможливі злочини, вона характеризує економічні погляди франків щодо общинного селянства з однієї сторони і служилих людей або дружинників – з другої.

- Не приділяє уваги містам і промисловості. Сільське господарство – основне заняття франків. Сама „Салічеська Правда” – це **аграрний кодекс:**

- Ігнорує питання торгівлі.
- Соціальна рівність – рівний штраф за вбивство любого франка.
- Перевага общинної власності, лише король мав право землеволодіння общини.
- Родова община, вже тоді замінюється земельною або сусідською.
- Роль держави в особі короля.

„Салічеська Правда” показала розпад родового ладу, процес феодалізації, диференціації франкського суспільства і інтереси служилої аристократії, яка згуртувалася навколо короля.

Через три століття економічні питання середньовічного помістя знайшли свій відбиток в „Капітулярії про вілли” (Закон про маєтки), де:

- визначається монопольне право феодалів на земельну власність;
- натуральне господарство проголошується ідеальною формою організації економічного життя;
- як виключення допускається продаж надлишків продукції та купівля того, що не виробляється у маєтках власними силами;
- чітко окреслюються правила поведінки та обов'язки суб'єктів господарювання.

Таким чином в „Капітулярії про вілли” закріплювалася залежність селян, а завдання економічної політики зводилось до зміцнення кріпосництва.

Економічні ідеї Київської Русі. Економічна думка України за часів феодалізму своїм корінням сягає становлення та розвитку могутньої держави – Київської Русі. Видатною пам'яткою економічного життя є „Руська правда” (30 р. XI ст.) – збірник установлень правди, закону. Це свого роду кодекс цивільного права, що містить норми майнових відносин, принципи

відшкодування за втрати і злочини. Положення Правди, звід звичаїв, судові встановлення, термінологія допомагають уявити правові та господарські основи життя в Київській Русі.

„Руська правда” встановлює норми права відповідно до канонів християнської релігії. Вона визнає вирішення судових суперечок за допомогою кривавого двобою. Більшість статей присвячено нормам господарських відносин – праву власності, принципам спадкування, покаранням за порушення орної землі, практиці відшкодування грошових і натуральних боргів [112, с. 44].

Як письмовий звід давньоруського права „Руська правда” впорядковує систему майнових відносин, боргових зобов'язань, норми покарань, ступінь відповідальності представників різних соціальних груп, громади.

„Руська правда” – джерело зведень про норми господарського життя, економічних відносин. З неї ми довідуємося про грошову систему, металеві гроші та хутра, що виконували функцію товарних грошей, про торговельні відносини Русі із сусідами, про ціни на товари, про норми стягування відсотків із грошової позички.

На відміну від західноєвропейських держав раннього середньовіччя, де лихварство вважалось гріховним, на Русі воно законодавчо регулювалось. **„Руська правда” по суті не обмежувала розмір відсотка, він був тут дуже високим.**

Статті **„Руської правди”** окреслюють основи майнового і станового поділу. Верхня верства – **„княжі люди”** (дружина князя); потім ідуть **„люди”** (вільні, зобов'язані сплачувати данину князеві); на нижній сходинці – **„холопи”** (раби) [112 с. 45].

„Руська правда” – як юридичний документ, складений спочатку Ярославом Мудрим, доповнювався, редагувався його синами, а потім Володимиром Мономахом, використовувався і іншими слов'янськими князівствами упродовж XIII – XVII ст.

3.2. Економічні погляди каноністів. Особливості поглядів Фоми Аквінського, Ніколи Орема. Єресі і Реформація

В умовах повного панування феодального способу виробництва, церква теж стала великим феодалом. Погляди ідеологів з представників церкви змінились. Широкого розповсюдження набула схоластика. Вона менше всього займалась дослідженням природи і суспільства. Схоластики прагнули поставити науку в залежність релігії, робили висновки із догматів церкви у відповідності інтересам феодалів, туди ж і направити практичну діяльність людей.

Свої твердження про явища суспільного життя вчені-схоласти виводили із церковних правил, так званих канонів церкви, тому їх і називали каноністами.

Особливістю економічної думки раннього канонізму було засудження торговельного прибутку і лихварського відсотку, які розглядалися як результат нечесного обміну і присвоєння чужої праці, тобто як гріх, тому вимагали заборони великої торгівлі і лихварства.

Центральне місце у вченні каноністів займає положення про “справедливу ціну”, тобто та яка забезпечувала еквівалентний і пропорційний обмін, рівновагу у суспільстві. “Справедлива ціна” не може містити прибутку. Державна власність вважалася ідеальною, а приватна – Божа кара за людські гріхи.

В період пізнього Середньовіччя, коли посилилась соціальна диференціація суспільства, зростає чисельність міст та їх економічна могутність, розквітли ремесла, промисли, торгівля і лихварство, пізні каноністи розширили коло аргументів, які пояснювали економічні проблеми і причини соціальної нерівності. Вони відійшли від авторитарності доказів, які опиралися на тексти святого писання, праці церковних теоретиків і морально-етичної характеристики економічних категорій. Пізнім каноністам властивий принцип двоїстості оцінок, який давав змогу посередництвом коментарів, уточнень і застережень початкове трактування конкретного господарського явища або економічної категорії подати в іншому, навіть протилежному світлі [121, с. 31].

Найвідомішим представником канонічної доктрини називають домініканського італійця, ченця Фоми Аквінського (Аквіната, 1225 – 1274 рр). Його праця “Сума теології” стала свого роду енциклопедією католицизму, навіть сьогодні його вчення широко використовується Ватиканом.

Двояка і компромісна позиція Фоми Аквінського прослідковується у трактуванні таких економічних категорій як багатство, власність, обмін, вартість (цінність), гроші, торговельний прибуток, процент.

Багатство – розглядалось ранніми каноністами як сукупність матеріальних благ, створених працею. Нагромадження золота і срібла вважалось штучним багатством, а отже грішним. Водночас, засуджуючи накопичення грошового багатства приватними особами, Аквінат визнавав необхідним утворення скарбів у держави та церкви, мотивуючи це необхідністю здійснення благодійної діяльності.

Приватна власність розглядається як законний інститут людського суспільства, встановлений Богом, саме він встановив порядок, який дає змогу людям жити відповідно до певної станової ієрархії. Водночас, проголосивши верховним володарем усіх речей Бога, Фома стверджував, що кожна людина повинна володіти своєю власністю так, як би остання належала усім, виходячи із готовності завжди поділитись із бідними і нужденними. Держава ж повинна гарантувати недоторканість приватної власності, при тому, що "кожен повинен охороняти своє" [101 с. 124].

Обмін сприймався у Стародавньому Світі і Середньовіччі як акт волевиявлення людей, результат якого був пропорційним і еквівалентним. Мислитель не відкидаючи цього принципу, наводить приклади, де обмін перетворюється в суб'єктивний процес, що забезпечує рівень здобутої корисності при нееквівалентному обміні речей. Згідно цього, “обмін порушується тоді, коли речі, дають користь одному за рахунок іншого” [121 с. 31].

“Справедлива ціна” – категорія, яка каноністами замінялась категоріями “вартість”, “цінність”, “ринкова ціна”. Вона встановлювалася феодалною знаттю, закріплювалася на визначеній території. Її рівень визначався збільшенням трудових і матеріальних витрат у процесі товарного виробництва. Фома Аквінський ставив процес ціноутворення у залежність від соціального статусу учасників обміну і вважав “справедливою” не однакову, а різну для різних верств ціну на один і той самий товар, виправдовуючи прагнення людей до багатства, яке відповідає їх соціальному статусу. Один рівень добробуту: ціна повинна забезпечити реміснику, інший – церковнослужителю, третій – феодалу.

У ціні також мають враховуватись, на думку Ф. Аквінського, витрати на збереження, доставлення товарів, а також страховка на випадок можливих втрат товару.

Гроші, на думку А. Аквінського, виникають у результаті домовленості для зручності обміну. Він виражає свою прихильність до концепції грошей як номіналу, визнає, що хоч монети і мають “внутрішню цінність”, держава все ж має право допускати певні відхилення дійсної вартості монети від її “внутрішньої цінності” право встановлювати “номінальну вартість”.

Торговельний прибуток і лихварський процент, на думку мислителя, можуть присвоюватися купцем і лихварем, якщо прицьому очевидно, що вони здійснюють цілком благоприсойне діяння. Іншими словами, прибутки не повинні бути самоціллю, а заслуженою платою і нагородою за те, що у торгівлі і позикових операціях мають місце праця, транспортні, матеріальні витрати і навіть ризик [121, с. 32].

Видатним представником середньовічної економічної думки був французький вчений **Нікола Орем (Оресм)** (1323 – 1382 рр.). У своїй праці “Трактат про походження, природу, юридичне обґрунтування і зміну грошей” намагається дати визначення грошам, як економічній категорії. Згідно його твердженням, гроші – це інструмент, створений людьми для полегшення обміну товарів. Ніколі Орему належить одна з перших спроб обґрунтування **металістичної теорії грошей**. На основі своїх висновків про походження та природу грошей науковець підійшов до розуміння існування об'єктивних закономірностей грошового обігу [116, с. 13].

У економічній думці періоду середньовіччя був і **другий напрям**, відображений в **єресях** (неканонічних трактуваннях Біблії) і **вимогах учасників селянських повстань**. Єресі засуджували розкіш і багатство церкви

та духовенства, накопичене всупереч ранньохристиянським канонам, проповідували ідеї рівності всіх людей, відміни грошей, боргів, повинностей, непокори світській владі і мали яскраво виражену антифеодальну спрямованість. У подальшому ці погляди знайшли відображення в **Реформації** – процесі розколу католицької церкви і виникнення **протестантизму** [101 с. 127].

Реформація включала два напрями ересей:

1. Бюргерські.
2. Плебейсько-революційні.

Перший напрям був спрямований проти феодалізму, розкоші церкви. Висувалися вимоги усунення панства від влади і політичної діяльності, рівності всіх членів релігійних общин.

Другий напрям, представлений плебейсько-революційною ерессю, доповнював перший вимогою громадянської рівності – селян і ремісників із сеньйорами, плебеїв (простолюдинів) із аристократами. Вимагалася відміна панщини, оброку, станових привілеїв і самих станів.

4. Меркантилізм – перша в історії економічна школа

4.1. Особливості економічного вчення меркантилістів

В провідних країнах Західної Європи у кінці XIV ст. утверджуються товарно-грошові відносини, і саме товарний обмін стає головною умовою господарського життя. **Національне багатство стало виражатися грошима – загальним еквівалентом товарної економіки. Дана епоха характеризується швидким збільшенням капіталу, джерелом якого є сфера обігу.**

Великі географічні відкриття XV – XVII ст. поклали початок формуванню світового ринку і помітно змінили економічне життя європейських країн:

- збільшились обсяги зовнішньої торгівлі, яка стала міжконтинентальною;
- розширились ринки збуту європейської продукції;
- завдяки створенню промислових і сільськогосподарських мануфактур у колоніях, європейські ринки заповнила дешева продукція та сировина;
- надбанням європейських держав стали великі поклади дорогоцінних металів американського континенту.

Першу спробу осмислити ці економічні процеси у країнах Європи зробили **меркантилісти**. Поняття “**меркантилізм**” – походить від латинського слова “**merkarī**” – торгувати. В англійській і французькій мовах “**merkantile**” – “**торговий**”, а італійське “**merkante**” означає “**торговець**”, “**купець**”.

Меркантилізм емпірично встановив ряд закономірностей епохи первісного нагромадження капіталу, визначив сферу обігу як вирішальну для нагромадження багатства. **Меркантилізм – перша в історії економічної думки спроба теоретично обґрунтувати необхідний напрям національної економічної політики.** Для теорії меркантилізму характерні такі риси:

- об'єктами дослідження є торгівля і грошовий обіг як джерела і сфера багатства;
- гроші (золоті, срібні) розглядаються як найвища й абсолютна форма багатства;
- безпосереднім джерелом багатства вважається прибуток від зовнішньої торгівлі;
- вороже ставлення до конкуренції як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках;
- ідеологія активного державного втручання в економічне життя, особливо контроль зовнішньої торгівлі.

Меркантилісти вважали доцільним:

- підтримку владою імпорту дешевої сировини, встановлення високого ввізного мита на промислові товари, заохочення експорту готової продукції;
- надання привілеїв і монопольних прав у виробничій і торговельній діяльності, регламентація чисельності та кваліфікації робітників, а також цін, стандартів якості та умов виробництва продукту;
- ріст населення для підтримки низького рівня заробітної плати, розширення бази оподаткування і нагромадження капіталу;
- недостатню увагу до розвитку сільськогосподарських галузей;
- виправдання колоніальної експансії;
- абсолютну монополізацію сфери зовнішньої торгівлі.

4.2. Економічні ідеї раннього і зрілого меркантилізму

У своєму еволюційному розвитку меркантилізм пройшов два етапи:

I – ранній меркантилізм або монетаризм (XV ст.).

II – зрілий або пізній меркантилізм (XVI – XVIII ст.).

Головною доктриною раннього меркантилізму був **активний грошовий баланс**, спрямований на обґрунтування політики накопичення золота та срібла у національних масштабах шляхом жорсткої регламентації грошового обігу та зовнішньої торгівлі. Для цього ставилося **два завдання:**

1) зберігати гроші в певній країні;

2) залучати якомога більше грошей із-за кордону. Щоб досягнути позитивного сальдо в торгівлі ранні меркантилісти вважали за потрібне:

- встановлювати максимально високі ціни на експортовані товари;
- всебічно обмежувати імпорт товарів;
- не допускати вивезення з країни золота і срібла;
- фіксувати співвідношення між золотими і срібними монетами (система біметалізму);
- усі проблеми вирішувати шляхом максимального державного втручання, надавати перевагу прямим адміністративним методам.

Провідними представниками раннього меркантилізму були іспанець Хуан де Маріана (1536 – 1624 рр.), італійці Беніто Даванцатті (1529 – 1606 рр.),

Гаспар Скаруффі (1519 – 1584 рр.) та англієць Вільям Стаффорд (1554 – 1612 рр.).

Для зрілого (пізнього) меркантилізму характерна теорія активного торгового балансу, яка ґрунтується на таких основних положеннях:

- джерелом національного багатства є прибуток від зовнішньої торгівлі;
- держава збагачується тим більше, чим більший експорт над імпортом;
- головними засобами збільшення активного торговельного балансу країни вважається: посередницька торгівля, експортні галузі промисловості, які працюють на вітчизняній і дешевій імпортній сировині;
- недоцільними визнаються заборони вивезення грошей за кордон і обмеження імпорту іноземних товарів [116, с. 47].

Найбільш відомими представниками пізнього меркантилізму були англієць Томас Мен (1571 – 1641 рр.), італієць Антоніо Серра (точні дати життя не встановлено) та французи Жан Батист Кольбер (1619 – 1683 рр.), Антуан Монкретьєн (1575 – 1621 рр.).

Прихильники зрілого меркантилізму сприяли подальшому розвитку економічної думки. В часи панування меркантильних поглядів виникають **термін «політична економія» та уявлення про предмет політичної економії.**

Поняття складається з трьох грецьких слів: politicos – державний, суспільний; oikos – дім, домашнє господарство та nomos – правило, закон, а разом воно виглядає як наука про домашнє господарство.

Поява терміну «політична економія» пов'язана з французьким економістом Антуаном Монкретьєном де Ваттевілем, який видав у 1615 р. свою наукову працю під назвою „Трактат політичної економії”, де зробив спробу надати поради монарху щодо того, як керувати державним майном.

На даному етапі розвитку суспільства **об'єктом вивчення політичної економії була не економіка взагалі, а економіка капіталістичного способу виробництва.** Виходячи з поверхневої оцінки ринкових процесів, А. Монкретьєн ототожнював багатство з грішми, розглядав виробництво лише як передумову для створення багатства, джерелом якого вважав обіг (торгівлю). Особливу увагу при цьому надавав міжнародній торгівлі, оскільки лише вона приносить прибуток країні. Продуктивною вважав працю, зайняту в торгівлі, насамперед міжнародній.

Упродовж півтораєста років після А. Монкретьєна політичну економію розглядали переважно **як науку про державне господарство, про економіку окремих національних держав,** що керувалися здебільшого монархами. Лише з розвитком капіталізму на порядок денний виходять вимоги свободи торгівлі та підприємництва. В політичній економії концепція меркантилізму поступається місцем поглядам фізіократів.

4.3. Меркантилізм в соціально-економічній думці України кін. XVI – поч. XVII ст.

Певні риси меркантилізму були притаманні соціально-економічній думці України в кінці XVI – поч. XVII ст. Водночас вона відрізнялась від західноєвропейських меркантилістських концепцій **самобутнім та оригінальним підходом до вирішення проблем господарського життя** [101, с. 163].

Економічна політика Богдана Хмельницького, гетьмана України з 1648 р., державного діяча та полководця містила елементи меркантилізму. Велика увага приділялася питанням зовнішньої торгівлі України, формуванню національного купецтва. Уміло здійснювалася політика протекціонізму через управління митними тарифами: імпордне й експортне мито становило 2% вартості товарів, а золото, срібло й дорогоцінне каміння звільнялися від імпортного мита, проте обкладалися високим експортним митом. Одним з основних напрямків економічної діяльності Б. Хмельницького була також фінансова політика, яка зводилася до збільшення додаткового продукту та норми його нагромадження.

Помітну роль у розвитку соціально-економічної думки України в кін. XVI – поч. XVII ст. відіграла Києво-Могилянська колегія. Особливо значна роль відводиться її випускникові, а із 1711 р. ректору **Феофану Прокоповичу** (1681 – 1736 рр.). Історик, філософ, літератор, політичний і релігійний діяч в економічних поглядах був прихильником меркантилізму, проповідував політику активного господарського і торгового балансу, якого, можна було досягти шляхом розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, вдосконалення системи державних органів управління і економічного протекціонізму. Ф. Прокопович вважав, що розвинена економіка – запорука загального добробуту і соціальної злагоди [105, с. 330].

Яскравим виразником прогресивної економічної думки України цього періоду являється філософ і народний просвітитель **Яків Козельський** (1729 – 1795 рр.).

Науковець одним із перших в Україні досліджував економічні категорії простого і розширеного відтворення. Під першим він розумів виробництво без прибутку, а під другим – розширення виробництва за рахунок посилення гноблення кріпосних селян. Науковець вважав, що сільськогосподарська праця не є єдиним джерелом утворення “чистого продукту”, **праця стає джерелом багатства у будь-якій сфері виробництва**. Найефективнішою формою власності Я. Козельський вважав дрібну приватну власність, а **спонукальним мотивом господарської діяльності дрібного власника – особисту вигоду** [105, с. 332].

У цей же період цікаві економічні ідеї висловлював **Григорій Сковорода** (1722 – 1794 рр.) – народний філософ, великий гуманіст і мислитель.

Центральне місце у його економічних поглядах займала **проблема людини та роль праці у її житті**. Науковець виходив із того, що кожна людина

повинна пізнати власну внутрішню природу, а природу людини визначає її здатність до праці. Пізнання людиною своєї внутрішньої природи та вибір роду діяльності за здібностями робить працю радісною, суспільно корисною, а людину – щасливою.

Водночас Г. Сковорода гнівно засуджував і висміював **марнотратство і дармоїдство, паразитизм і прагнення непомірного збагачення в українському суспільстві**. Філософ вважав, що саме ці вади негативно впливають на людину і вона втрачає людську сутність і гідність.

4.4. Прогресивне значення і обмеженість вчення меркантилізму

Меркантилізм – це й економічна концепція, і сфера економічної політики, що виникла у XVI ст. – в епоху Великих географічних відкриттів та розвитку торгового капіталу.

Погляди меркантилістів – це ще не завершена система ідей, теорій, думок, а окремі спостереження, здогадки, висновки, вкраплені в трактати з практичними рекомендаціями на адресу государів і володарів.

Заслуга прихильників меркантилізму полягає насамперед у постановці проблеми, якою має займатися економічна наука: що таке багатство, і які його джерела? [116, с. 48]. Саме:

- вони першими поставили завдання “раціонального господарювання”;
- більшість з їхніх емпіричних висновків і рекомендацій були об’єктивно правильними і в цьому розумінні – науковими;
- вони зробили перші кроки і в пізнанні законів руху і внутрішнього механізму ринкової економіки;
- вони надавали великого значення в економічному розвитку еластичності грошової системи;
- вони започаткували теорію міжнародної торгівлі, показали прямий зв’язок зовнішньої торгівлі з внутрішнім розвитком країни;
- винайдений ними термін “політична економія” дав назву економічній науці, що залишався незаперечним аж до XX ст.

Обмеженість вчення меркантилістів:

- в якості сфери дослідження вибиралась лише сфера обігу, торгівля;
- виробництво розглядали лише як засіб для забезпечення припливу грошей у країну;
- не розвивали теорію трудової вартості;
- приріст і нагромадження капіталу, розуміли не як результат виробництва, а як такий, що народжений обміном, особливо зовнішньою торгівлею;
- не надавали значення залученню в національну економіку зарубіжних інвестицій;
- неістотною була для них і проблема безробіття, основною причиною якого вважали “лінощі” або “розбещеність”.

Однак з точки зору сучасної економічної науки значення меркантилізму велике. Воно полягає:

- в обґрунтуванні активної державної політики, сутність якої полягає в захисті внутрішнього ринку від іноземної конкуренції (Дж. М. Кейнс називав меркантилістів своїми ідейними попередниками);
- у формуванні доктрини активного торгового балансу (позитивного сальдо зовнішньої торгівлі), яка залишається фундаментальним принципом сучасних зовнішньоторговельних відносин.

Розділ 4. Виникнення і розвиток класичної політичної економії

1. Історичні передумови виникнення і загальна характеристика класичної політичної економії.
2. Виникнення класичної політичної економії.
 - 2.1. Економічні погляди В. Петті.
 - 2.2. Економічні погляди П. Буагільбера.
3. Економічна школа фізіократів.
 - 3.1. Економічні погляди Ф. Кене.
 - 3.2. Економічні погляди А. Тюрго.
4. Економічне вчення А. Сміта.

1. Історичні передумови виникнення і загальна характеристика класичної політичної економії

Класична політична економія прийшла на зміну меркантилізму; вона була започаткована наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Теоретико-методологічні основи, започатковані в цей період, заклали підвалини світової економічної науки. Ця школа, ставши засновником нової традиції економічної думки, отримала назву „класичної”.

Виникнення і розвиток, а також принципова новизна класичної політичної економії як самостійної галузі знань пов’язується з тим, що **об’єктом дослідження стають матеріальне виробництво, об’єктивні закони економічного життя.**

Історичні передумови виникнення цієї науки створюються у найбільш розвинутих європейських країнах і перш за все в Англії. Тут швидше, ніж в інших країнах Західної Європи, завершився процес первісного нагромадження капіталу, проникнення мануфактурного капіталу у сферу виробництва. Все це приводило до загострення соціально-економічних протиріч, виникнення буржуазних революцій, які позбувалися феодально-абсолютистського укладу і прискорювали прихід буржуазії до влади та розвиток капіталістичних економічних відносин і підприємницької діяльності. Це сприяло зростанню виробництва, торгівлі, грошового обігу, інших сфер і форм діяльності людей. З розвитком мануфактурного виробництва з’явився промисловий капітал, який

все більше підкоряв собі торговельний; отже, виникли нові джерела прибутку. В цілому, швидкий розвиток капіталізму в Англії та Франції XVII – XIX ст. створив сприятливі передумови для виникнення теоретичного аналізу нових економічних явищ і процесів.

Стрімкий розвиток ринкової економіки, виникнення більш потужних сфер і джерел збагачення, примноження національного багатства, ніж торгівля, викликали необхідність у новій економічній ідеології, яка б теоретично узагальнила і пояснила ці нові економічні явища і процеси.

Першими, хто започаткував і системно виклав ідеї класичної політичної економії, були Вільям Петті (Англія) і П'єр Буагільбер (Франція). Подальший значний розвиток класична політична економія набула у працях англійських (Адам Сміт, Давід Рікардо, Томас Мальтус, Джон С. Мілль), французьких (Франсуа Кене, Жан Батист Сей, Фредерік Бастіа) та американських (Генрі Ч. Кері) економістів. Саме вони остаточно сформуваали ідейно-теоретичні та методологічні засади економічної теорії як науки.

В сучасній економічній літературі визначено основні етапи еволюції класичної політичної економії, узагальнено деякі спільні теоретико-методологічні підходи, характерні риси класичної школи, які виникали та розвивались на противагу меркантилістським підходам попередників.

У своєму розвитку класична політична економія пройшла декілька етапів.

Основні є [101, с. 174 – 175]:

1-й етап (кінець XVII – середина XVIII ст.) – **започаткування класичної політичної економії** як альтернативи меркантилізму [В. Петті (Англія), П. Буагільбер і Ф. Кене (Франція)];

2-й етап (друга половина XVIII ст.) – **формування ідейно-теоретичних та методологічних засад класичної політичної економії**, становлення економічної теорії як науки [А. Сміт (Англія)];

3-й етап (перша половина XIX ст.) – **розвиток та переосмислення ідей А. Сміта його послідовниками**, збагачення економічної науки новими теоретичними здобутками [Д. Рікардо, Т. Мальтус, В. Н. Сеніор (Англія)]; [Ж. - Б. Сей, Ф. Бастіа (Франція)]; [Г. Ч. Кері (США)];

4-й етап (друга половина XIX ст.) – **завершення виконання панівної ролі класичної політичної економії** [Дж. С. Мілль (Англія)].

Класична політична економія, на відміну від меркантилізму:

– **орієнтувалась переважно на розвиток індустріального виробництва**, представляла інтереси в першу чергу підприємців, капітали яких функціонували у промисловості, сільському господарстві, будівництві та у транспорті. Проблеми ж сфери обігу розглядала як другорядні;

– **спиралася не на суб'єктивні, а на об'єктивні підходи до законів економічного розвитку.** Для цього вона розробила вчення про „природні” закони економіки, які ототожнювались із законами природи;

– **започаткувала безстороннє наукове вивчення виробничої сфери на основі використання економічного аналізу.** Представники класичної політичної економії при аналізі економічних процесів і явищ вперше почали використовувати причинно-наслідковий, абстрактно-дедуктивний метод та системний підхід. Це мало велике значення для розв'язання методологічних проблем політичної економії;

– **не ототожнювала багатство з грошима, золотом і сріблом,** а трактувала його як сукупність мінових цінностей. Джерелом же багатства визнавалась лише продуктивна праця;

– **будувалась на основі трудової теорії вартості.** Представники цієї теорії вважали джерелом та мірилом вартості кількість затраченої на виробництво товарів праці, або ж витрати виробництва. Вони розрізняли „природні” ціни, які відображають об'єктивні умови виробництва, і фактичні ціни, що є залежними від співвідношення попиту та пропозиції;

– **висунула концепцію економічного лібералізму, принцип невтручання держави у господарську діяльність;** обстоювала політику **фритредерства** – вільної торгівлі без обмежень; надавала перевагу особистим інтересам натомість загальнодержавних. На відміну від цього, представники меркантилізму обстоювали політику **протекціонізму**, і виходили з пріоритетності державних інтересів над приватними;

– **вважала можливим автоматичне самоврівноваження сукупного попиту та сукупної пропозиції за умов вільної ринкової економіки.** Піддавала сумніву можливість досягнення загальноекономічної рівноваги через державне регулювання національної економіки;

– **грунтувалася на концепції економічного зростання та підвищення національного добробуту шляхом нагромадження капіталу, збільшення кількості зайнятих у сфері матеріального виробництва та підвищення продуктивності праці.** Меркантилістська ж концепція економічного зростання та підвищення національного добробуту будується на засадах примноження грошового багатства країни через досягнення її **активного зовнішньоторговельного балансу.**

2. Виникнення класичної політичної економії

2.1. Економічні погляди В. Петті

Першим, хто зрозумів нездатність меркантилістських доктрин пояснити і обґрунтувати нові процеси і явища, що виникли в наслідок швидкого розвитку мануфактурного виробництва і ринкових відносин в Англії, був Вільям Петті

(1623 – 1687) – видатний економіст, родоначальник класичної політичної економії, лікар, вчений, політичний діяч.

Основні економічні ідеї Вільяма Петті знайшли відображення у таких його працях, як „Трактат про податки і збори” (1662), „Слово мудрим” (1664), „Політична анатомія Ірландії” (1672), „Політична арифметика” (1676), „Різне про гроші” (1682). Ці твори засвідчили розвиток економічних поглядів англійського вченого, процес поступового переходу від меркантилізму до класичної школи.

В. Петті був першим, хто:

– висловив ідею про необхідність пізнання об’єктивних економічних законів, які порівнював із законами природи. Виступав проти державного втручання в господарське життя, пояснюючи це тим, що воно суперечить законам природного порядку;

– започаткував математизацію економічного аналізу та економіко-статистичні методи пізнання. Знання математики дозволяло йому доповнювати простий збір інформації її кількісним аналізом і здійснювати спробу дати кількісну оцінку господарським процесам і явищам. „Замість того, щоб використовувати лише слова у порівняльному та найвищому ступені й уможливити аргументи, – писав В. Петті, – я став на шлях вираження своїх думок на мові чисел, мір і ваг” [48, с. 156].

– спростував меркантилістські погляди на багатство та джерела його примноження. У праці „Слово мудрим” вчений обґрунтовано показав, що багатство в суспільстві створюється не в торгівлі, а у сфері матеріального виробництва, а торгівля його тільки розподіляє. Джерелом багатства вважав продуктивну працю;

– виокремив категорії національного доходу і національного багатства, здійснив спробу їх грошової оцінки. На відміну від меркантилістів почав включати до складу національного багатства матеріальні цінності та трудові навички і кваліфікацію робітників;

– сформулював базові положення трудової теорії вартості, на якій базується вся система класичної політекономії. Сутність еквівалентного обміну товарів аналізував на основі затрат праці, яку вимірював робочим часом, витраченим на виробництво товару; величину вартості ставив у залежність від продуктивності праці. Але В. Петті не зміг розвинути ідею трудової теорії вартості в струнке вчення і послідовно проводити в своїх дослідженнях. Не розуміючи двоїстого характеру праці при товарному виробництві, вчений змішував вартісну і натуральну форми багатства, не зміг узгодити такі його джерела, як праця і земля. „Праця є батьком і найбільш активним принципом багатства, а земля – його матір’ю” [48, с. 40]. Це висловлювання вірне по відношенню до споживної вартості, виробництво якої вимагає сполучення конкретної праці і речовини природи і не відноситься до вартості;

– здійснив спробу визначити об'єктивну основу заробітної плати, встановивши її залежність від вартості засобів існування робітників. Заробітну плату розглядав як природну ціну праці, рівень якої визначається фізіологічним прожитковим мінімумом, тобто вартістю засобів існування працівника. В. Петті був прихильником *низької* заробітної плати, вбачаючи в цьому гарантію, що робітник буде працювати з повною віддачею. Характеризуючи заробітну плату, вчений зробив важливий висновок про те, що **робітник отримує не всю створену ним вартість, а лише її частину;**

– визначив ренту як різницю між вартістю товару і заробітною платою. Рента являла собою, на його погляд, надлишок вартості над заробітною платою, зводилася переважно до вартості робочої сили. Рента розглядається ним як єдина форма додаткової вартості;

– започаткував вивчення диференціальної земельної ренти, існування якої пов'язував із відмінностями у родючості землі та різним місцерозташуванням земельних ділянок стосовно ринку;

– зробив суттєвий крок вперед у поясненні ціни землі. Показав, що оскільки земля приносить ренту, то її продаж є не чим іншим, як продаж доходу. На цієї підставі В. Петті зробив висновок про те, що ціна землі є капіталізованою рентою. Вона має бути сумою річних рент за певну кількість років. За підрахунками В. Петті, ціна землі містила таку кількість річних рент, яка визначалась тривалістю спільного життя представників трьох поколінь: діда (50 років), сина (28 років) і внука (7 років). Разом цей період становив 21 рік. Такий підхід не забезпечував розв'язання проблеми. Для її наукового розуміння необхідним було знання природи позичкового процента як наперед заданої величини, пов'язаної з рухом прибутку. Величину позичкового процента В. Петті розглядав лише як особливу форму ренти і пов'язував з розміром земельної ренти. Прибуток як особливу, відмінну від ренти категорію, вчений не виокремлював;

– сформулював та спробував розв'язати проблему грошового обігу, звернувши увагу на наявність певної залежності між кількістю грошей і товарною масою. Вважав, що як надлишок, так й нестача грошей у торгівлі завдає країні шкоди.

Отже, незважаючи на обмеженість та суперечливість деяких поглядів, В. Петті висловив цілий ряд основоположних ідей, які сприяли виникненню і розвитку класичної політичної економії.

2.2. Економічні погляди П'єра Буагільбера

Засновником класичної політичної економії у Франції був П'єр Лепезан де Буагільбер (1646 – 1714) – вчений, видатний економіст, політичний діяч.

Події, які відбувалися у Франції у період життєдіяльності П'єра Буагільбера, наклали свій певний відбиток на формуванні його економічних поглядів, становленні класичної політичної економії.

Історичні умови у Франції у XVII – XVIII ст. суттєво відрізнялися від таких в Англії. У Франції на той час панували феодальні відносини, промисловість була слабо розвиненою, сільське господарство у занепаді, спустошливі війни з сусідами та непомірна розкіш королівського двору привели до глибокої соціально-економічної кризи. Економічна політика, яка ґрунтувалась здебільшого на меркантилістських ідеях, не сприяла розвитку країни. Від зовнішньоекономічної політики протекціонізму особливо потерпало сільське господарство.

Головні економічні ідеї П. Буагільбера містилися у таких працях, як „Докладний опис становища Франції, причини падіння її добробуту і прості методи відновлення, або Як за один місяць доставити королю усі гроші, яких він потребує і збагатити все населення” (1696), „Роздрібна торгівля Франції” (1699), „Міркування про природу багатства, грошей і податків” (1707), „Звинувачення Франції” (1707) та ін.

В своїх працях П'єр Буагільбер:

- **обґрунтував важливість для економічної науки пізнання об'єктивних економічних законів**, подібних до законів природи;
- **показав переваги причинно-наслідкового методу дослідження економічних процесів і явищ над емпіричним, описовим**;
- **стверджував, що економіка має розвиватися за об'єктивними законами**, держава не повинна втручатися в економічне життя. Виступав за природний шлях розвитку на засадах вільної конкуренції; підкреслював її визначальну роль у подоланні економічного занепаду Франції;
- **піддавав критиці політику меркантилізму**, висвітлював шкідливість протекціонізму, обґрунтував їх нездатність розв'язувати економічні проблеми країни, зокрема сільського господарства. Підкреслював пріоритетну роль *виробничої сфери* порівняно з сферою обігу;
- **вбачав провідну роль селянства, сільськогосподарського виробництва у забезпеченні економічного розвитку країни, подоланні кризи**. Захищаючи інтереси селянства, П. Буагільбер пропонував негайне упровадження низки поблажливих заходів стосовно сільського господарства, які зменшили би гніт селянства і полегшили його становище;
- **пояснював, що багатство не в грошах, а в матеріальних благах**, які створюються у виробництві і насамперед – у сільському господарстві;
- **започаткував (незалежно від В. Петті) вчення про трудову вартість**. П. Буагільбер розрізняв ринкову ціну та „істинну вартість”. Вважав, що на відміну від ринкових цін, які є у кожний окремий момент випадковими, „істинна вартість” – закономірна, і визначається працею, затраченою на

виробництво товару. Мірою „істинної вартості” є, на його думку, робочий час. Вартість виступала у нього в пропорціях між товарами, що обмінюються, і відбивають рівні затрати праці;

– **недооцінював роль грошей в економіці.** Вважав, що нібито вони є основним злом та джерелом нещастя товаровиробників, причиною того, що товари обмінюються не за “справжньою вартістю”. На думку П. Буагільбера, ідеальною формою, яка забезпечує збереження пропорційності, є обмін товару на товар в умовах вільної конкуренції. Щоб встановити справедливий обмін, вчений пропонував замінити металеві гроші (золото і срібло) на паперові.

Отже, П’єр Буагільбер обгрунтував недоцільність спирання держави на „суб’єктивні” ідеї меркантилізму, обгрунтував нездатність останнього розв’язувати соціально-економічні проблеми, сприяв розвитку теоретико-методологічних основ класичної політичної економії.

3. Економічна школа фізіократів

Економічна школа фізіократів, як особлива складова класичної політичної економії, виникла і розвивалась у провідних країнах Західної Європи. Найбільший розвиток теорія фізіократизму отримала у Франції в середині XVIII ст., в перехідний період від феодалізму до мануфактурного капіталізму. Слово “фізіократизм” грецького походження і складається з двох слів “фізіо” – природа і “кратоз” – влада, сила, панування. **Суть фізіократизму у його центральній ідеї – вивчення основ природного порядку в економіці.** Фізіократи, або прихильники ідеї природного закону, були виразниками природовладдя, досліджували природні закони суспільного буття. **Вперше застосував термін “фізіократизм” Дюпон де Немур.** у своїй книзі “Фізіократія, або природна конструкція найбільш вигідного управління людським родом” (1768 р.).

Виникнення фізіократизму пов’язується з критикою меркантилізму. На той час у сільському господарстві провідних європейських країн загострилися соціальні і політичні антагонізми та економічні суперечності, які вимагали негайного свого розв’язання. Особливо складною ситуація була у Франції, де центр економічних суперечностей, у зв’язку з нерозвиненістю промисловості, перебував у сільському господарстві і вирішення аграрних проблем стало головним питанням економіки цього періоду.

Основний внесок у розробку аграрних проблем зробили такі французькі фізіократи, як: Франсуа Кене (1694 – 1774), Анн Робер Жак Тюрго (1727 – 1781), Віктор Рікетті Мірабо (1715 – 1789), Дюпон де Немур (1739 – 1817), Поль П’єр Мерсьє (1720 – 1793), Венсан де Гурне (1712 – 1759) та ін. Помітний спадок у розв’язанні аграрних проблем залишив і англійський економіст-фізіократ Річард Кантільон (1680 – 1734).

Фізіократи:

– досліджували (на відміну від меркантилістів) **переважно проблеми сфери виробництва, зокрема сільського господарства;**

– **джерелом багатства нації вважали не зовнюшню торгівлю, а сільське господарство;**

– **були прихильниками ідеї цілковитого економічного лібералізму, концентрованим виразом якого став знаменитий принцип “laissez faire”. Цей принцип означає: „Дайте людям самим робити свої справи, дайте справам іти своїм ходом”, або „нехай все іде, як іде”. Держава не повинна втручатись у господарську діяльність. Її завданням має бути лише збір податків, забезпечення обороноздатності країни, прав і свобод людей.**

– **вважали, що праця людини має бути вільною, її плоди недоторканими, а власність – священною.**

– **були прихильниками перенесення дослідження про походження додаткової вартості і інших економічних процесів із сфери обігу у сферу виробництва, заклали підвалини для аналізу капіталістичного виробництва;**

– **розробили теорію „природного порядку”, пов’язану з визнанням об’єктивного та закономірного характеру розвитку ринкової економіки;**

– **висунули концепцію „чистого продукту”, під яким розуміли отриманий у землеробстві надлишок продукції, що перевищує витрати виробництва.**

Погляди фізіократів відіграли велику роль у подальшому розвитку економічної думки. На думку А. Сміта, доктрина фізіократів, незважаючи на деякі недоліки, найбільш наближена до істини, ніж будь-яка інша теорія політичної економії з опублікованих досі.

3.1. Економічні погляди Ф. Кене

Франсуа Кене (1694 – 1774) – видатний французький економіст, засновник школи фізіократів. Народився у сім’ї дрібного землевласника з передмістя Версалю. Одержав добру медичну освіту. У 1736 р. отримав посаду професора хірургічної академії, а в 1775 р. став королівським лікарем. Економічними дослідженнями вчений почав займатися у 60-ти річному віці.

Економічні погляди Ф. Кене знайшли відображення у таких працях, як „Економічна таблиця” (1758), „Загальні принципи економічної політики держави” (1760), „Про торгівлю” (1760), „Природне право” (1765), „Аналіз економічної таблиці” (1766), „Діалог про ремісничу працю” (1766), „Зауваження стосовно грошового процента” (1766), „Китайський деспотизм” (1767) та ін.

У своїх творах Ф. Кене розробив методологічні основи теоретичної системи фізіократизму, яка включає: теорію природного порядку, теорію чистого продукту, теорію кругообігу багатства (суспільного відтворення).

В теорії природного порядку Ф. Кене виклав філософську платформу економічного світогляду фізіократів. Згідно **“природного порядку”** суспільство має розвиватися вільно на основі об’єктивних природних економічних законів, які є універсальними і незаперечними, єдиними, вічними, незмінними, встановленими Богом для щастя людей. Право власності і повага до влади і до розроблених нею вихідних норм і правил поведінки людей визнається основою природного порядку. Його слід пізнавати, пристосуватися до нього і діяти згідно його вимог, бо він найвигідніший для людей. Розглядаючи суспільство як живий організм, Ф. Кене розрізняв у ньому здоров’я (норму) і хворобу (патологію). Вважав, що здорове суспільство знаходиться у рівноважному стані, хворе ж – у нерівноважному. У своїх дослідженнях Ф. Кене приділяв велику увагу створенню умов для досягнення економічної рівноваги.

У вченні про чистий продукт досліджується економічна сутність цього продукту. **Чистий продукт – це надлишок вартості продукту, створеного у землеробстві, над витратами виробництва.** Ф. Кене стверджував, що „надлишок продукту землі, який залишається після відрахування витрат, зумовлених працею, використаною на певну культуру, і тих витрат, які необхідні для застосування цієї культури, є чистий продукт, що створює дохід держави і землевласників, які придбали чи купили власність” [23, с.522].

Вчення про чистий продукт ґрунтується на тому, що:

– **примноження багатства відбувається лише у сільському господарстві**, єдиній галузі, де вироблене багатство перевищує споживання. У жодній іншій галузі економіки нічого не створюється, сировинні матеріали сільського господарства лише переміщуються або переробляються;

– **землеробська праця є єдиною продуктивною працею.** Усі інші види праці є корисними, однак – „безплідні”, непродуктивні. Але створює чистий продукт не сама по собі праця, а земля, природа, які допомагають праці створювати багатство;

– **чистий продукт є даром природи, єдиною формою якого є рента, яку отримують власники землі.** У цьому дослідженні фізіократи змішували поняття продукту як фізичної субстанції з категорією прибутку.

У теорії кругообігу багатства фізіократів аналізується процес кругообігу виробничого капіталу і сукупного продукту в цілому. **Суть теорії суспільного відтворення в тому, що багатство або сукупний продукт нації обертається між суспільними класами одними й тими ж каналами і що безперервність цього обігу „дає життя економічному організму”.** Ідея закладена у схему суспільного відтворення, сьогодні знаходиться в основі макроекономічних моделей економічного розвитку.

Спочатку схему кругообігу виробничого капіталу і сукупного суспільного продукту побудував англійський економіст Ричард Кантільон у праці „Дослідження природи торгівлі в цілому”, яка була видана у 1755 р. французькою, а пізніше англійською мовами. Подальший значний розвиток цієї теорії здійснив Ф. Кене у праці „Економічна таблиця”.

Головною проблемою, яку вирішував Ф. Кене в „Економічній таблиці”, було **виявлення основних народногосподарських пропорцій економічного розвитку**. Процес відтворення всього суспільного продукту охоплює відносини між трьома класами: **продуктивним класом** (селяни та фермери, тобто усі хто обробляє землю), **класом землевласників** (поміщики, король, церква – всі хто одержує щорічний чистий продукт землеробства) і „**безплідним**” (всі громадяни, діяльність яких не пов’язана з сільським господарством).

При створенні економічної таблиці Ф. Кене використав **метод абстракції**, який дозволив зробити такі припущення:

- ціни незмінні протягом року;
- усі доходи витрачаються на споживання;
- купівля та продаж в середині кожного класу не беруться до уваги;
- відсутній вплив зовнішньої торгівлі;
- вся земля обробляється фермерами-селянами, які її орендують у землевласників і сплачують ренту;
- промислові товари виробляються ремісниками;
- існує велике землеробство.

У моделі відтворення (економічна таблиця) Ф.Кене виходив із того, що капітал фермерів складався із двох частин:

- **первісних авансів (основний капітал)** в сумі 10 млрд ліврів, які використовуються протягом 10 років, щорічно десята частина (1 млрд ліврів) вноситься у вартість річного продукту;
- **щорічних авансів (оборотний капітал)** у сумі 2 млрд ліврів, які використовуються на придбання сировини, оплату праці всіх робітників сільськогосподарського виробництва тощо. Ця частина капіталу споживається впродовж одного року, повністю переносить свою вартість на виготовлений продукт і відшкодовується.

За підрахунками Ф. Кене, щорічні сукупні витрати основного і оборотного капіталів продуктивного класу (фермерів) становлять 3 млрд ліврів (1 + 2). Додавши до них вартість „чистого продукту” у сумі 2 млрд ліврів, отримав **вартість річного продукту фермерських господарств у сумі 5 млрд ліврів (3 + 2)**. За своєю натуральною формою це:

- **насіння у сумі 1 млрд ліврів і продовольство для власного споживання фермерів також на 1 млрд ліврів, які потрібні для відшкодування оборотного капіталу;**

- продовольство для обміну у сумі 2 млрд ліврів;
- сировина для промисловості у сумі 1 млрд ліврів.

Ф. Кене окремо порахував також вартість продукту, створеного „безплідним” класом, який становив 2 млрд ліврів. За натуральною формою це – різні промислові вироби. Разом вартість сукупного суспільного продукту становила 7 млрд ліврів (5 + 2).

Увесь процес відтворення у загальному виді був представлений у вигляді п'яти актів. В тих актах аналізуються дії трьох учасників процесу відтворення:

- землевласники, маючи доходи у сумі 2 млрд ліврів (рента, отримана за попередній рік), купують у фермерів продовольство на 1 млрд ліврів і у „безплідного” класу – промислові вироби на другий млрд. ліврів;

- клас „безплідних”, отримавши від продажу промислових виробів гроші у сумі 2 млрд ліврів, купує у фермерів необхідне для життя продовольство на 1 млрд ліврів, і сировину, потрібну для продовження промислового виробництва – також на 1 млрд ліврів;

- фермери 5 млрд ліврів (вартість річного продукту, отриманого від господарської діяльності), використовують таким чином. Купують на 1 млрд ліврів у „безплідного” класу різні промислові вироби, зокрема знаряддя праці для початку нового виробництва. Виплачують землевласникам ренту у сумі 2 млрд ліврів. Останню частину чистого річного продукту у сумі 2 млрд ліврів залишають для себе на насіння (1 млрд. ліврів) і харчування (1 млрд ліврів).

Схема кругообігу багатства подана на рис. 4.1.

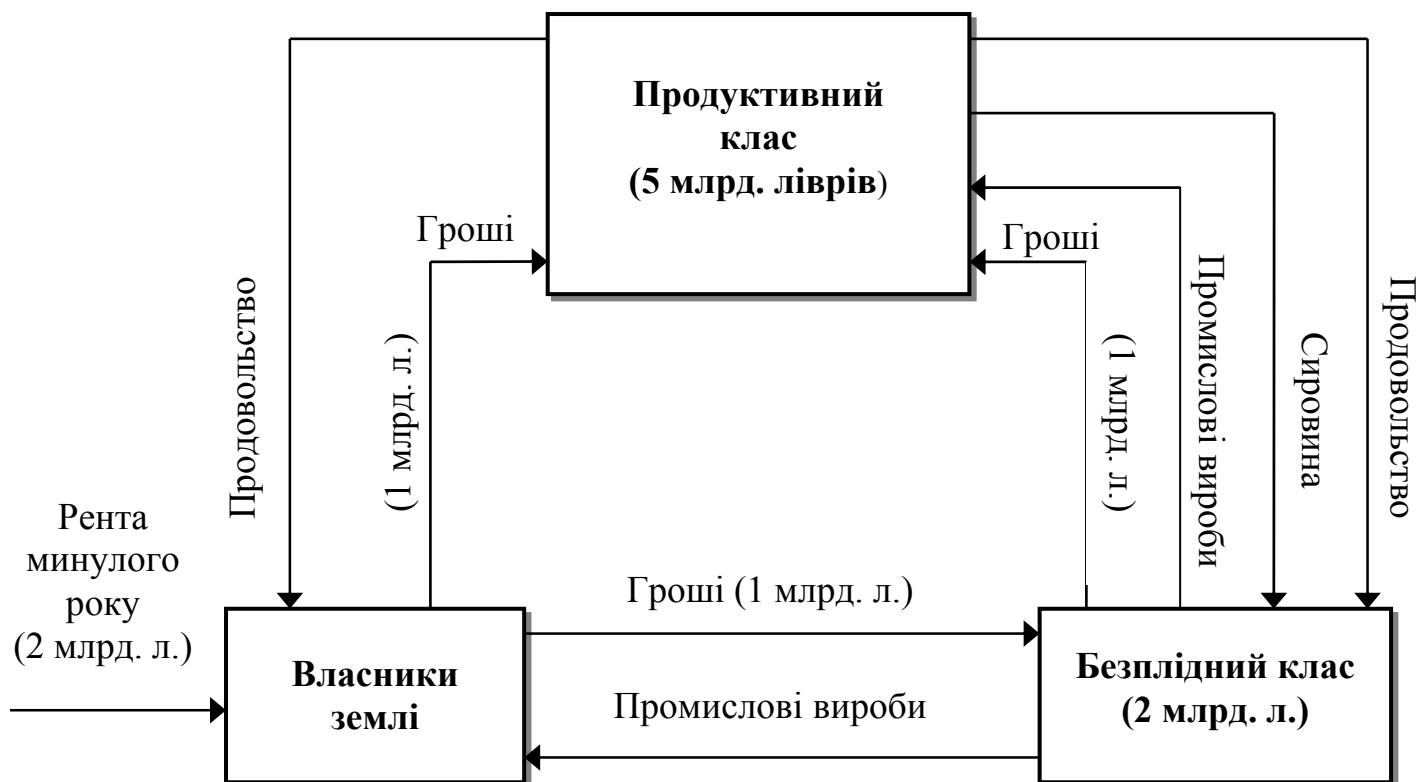

Рис. 4.1. Кругообіг багатства за Ф. Кене

Схема відтворення всього сукупного продукту, незважаючи на деяку обмеженість і недосконалість, є значним внеском у розвиток класичної економічної теорії.

Фізіократичні ідеї Ф. Кене набули подальшого розвитку у працях його послідовників, серед яких варто особливо відзначити Анна Тюрго.

3.2. Економічні погляди А. Тюрго

Анн Робер Жак Тюрго (1727 – 1781) – державний діяч, філософ-просвітник, видатний французький економіст-фізіократ. Народився в Нормандії у багатій дворянській родині. Закінчив теологічний факультет Сорбонни, але відмовився від церковної кар'єри. Знав шість мов, вивчав філософію, політичну економію та інші науки.

Філософський світогляд А. Тюрго сформувався під впливом прогресивних ідей просвітників Д. Дідро, Ж.-Д'Аламбера та інших – співробітників і авторів „Енциклопедії”. Свої економічні ідеї вчений виклав у таких працях як „Похвальне слово Венсану де Гурне” (1759), „Роздуми про створення і розподіл багатства” (1766), „Листи про свободу торгівлі зерном” (1770), „Цінність та гроші” (1769) та ін.. **У своїх працях Анна Тюрго:**

– **відстоював принципи свободи економічної діяльності, засуджував політику протекціонізму;**

– **землеробство визнавав джерелом додаткового продукту, а землеробську працю – єдиною продуктивною працею, тому що тільки вона створює „чистий продукт”;**

– **критикував теорію трудової вартості, започаткував основи теорії цінності.** У пошуках абсолютної ціни А. Тюрго виходить на „природну ціну” як відносну величину, яка немає внутрішньої субстанції і визначається на основі суб'єктивних оцінок корисності блага продавцем і покупцем. При цьому вчений підкреслював, що власна оцінка корисності блага дозволяє учасникам обміну отримувати більше, ніж вони віддають. **Отже, ідея корисності як субстанція цінності була висунена майже за 100 років до виникнення маржиналізму;**

– **розрізняв суб'єктивну і об'єктивну цінності блага.** Суб'єктивна цінність визнається оцінкою блага її власником, а об'єктивна – ринком і залежить від співвідношення попиту та пропозиції;

– **першим зробив спробу сформулювати закон спадної родючості ґрунтів.** Згідно з цим законом зростання витрат праці (капіталу) на землі призводить до того, що кожна наступна одиниця праці виявляється менш продуктивною;

– **висунув більш зріле тлумачення класової структури суспільства,** поділів продуктивний і „безплідний” класи на дві групи: підприємців, які є

власниками засобів виробництва і здійснюють вкладення капіталу для отримання прибутків та **найманих робітників**, які продають свою працю і живуть на отриману заробітну плату;

– у **перше показав різницю між грошима і капіталом**. Капітал на відміну від грошей приносить дохід, який розпадається на дві частини. **Перша частина** слугує для **відшкодування витрат**, пов'язаних зі створенням продуктів, у тому числі і на оплату праці робітників. **Друга – є прибутком на капітал і земельною рентою**;

– **визнав прибуток не тільки частиною земельної ренти, а і особливою формою доходу**, винагородою підприємцям за їх виробничі турботи, працю, здібності та ризик. А. Тюрго допускав існування **промислового і торговельного прибутків**;

– **дав аналіз капіталу і доходу**. Основною формою капіталу вважав землеробський капітал, а головною формою доходу – земельну ренту. Намагався виявити способи зростання капіталу як “нагромадженої цінності”.

Геніальні фізіократичні ідеї А. Тюрго зробили великий вплив на наступний розвиток економічної думки.

4. Економічне вчення А. Сміта

Адам Сміт (1723 – 1790) – видатний англійський економіст, справжній творець класичної політичної економії. Народився в м. Кіркольді в сім'ї митного чиновника. Отримав гарну вищу освіту, закінчив університети в Глазго (1737 – 1740) і Оксфорда (1740 – 1746). Повернувшись у 1746 р. в Единбург, вчений читає курс публічних лекцій з літератури, природного права та філософії. У 1751 р. А. Сміт – професор філософії та логіки університету в Глазго, а у 1752 р. – очолив кафедру моральної філософії.

Вчений увійшов в історію економічної думки як засновник глибокого, системного викладу світової теорії економічної науки. Його теорія економічного устрою, заснована на ідеях лібералізму, принципах економічної свободи як підвалин розбудови й розвитку вільного, демократичного, громадянського суспільства. Великий вплив на формування економічного світогляду А. Сміта здійснило вчення фізіократів Ф. Кене, Анна Тюрго та ін.

Методологічні основи класичної політичної економії були викладені А. Смітом у геніальній праці „Дослідження про природу і причини багатства народів” (1776). Ця праця складається із п'яти книг. У **першій книзі**, яка називається „**Причини збільшення продуктивності праці й порядок, згідно з яким її продукт природним чином розподіляється між різними класами народу**”, досліджуються найважливіші чинники зростання багатства нації, викладено теоретичні основи вчення про працю як джерело багатства, про розподіл праці, про вартість, про ціноутворення, гроші, прибуток, різні форми доходів. У **другій книзі під назвою „Про природу капіталу, його нагромадження та застосування”**, досліджуються суть і структура капіталу, способи його нагромадження. **Третя книга називається „Про розвиток добробуту у різних народів”**. Тут досліджується історія розвитку народного

господарства європейських країн від часів падіння Римської імперії. У четвертій книзі „Про системи політичної економії” дається аналіз меркантилістської та фізіократичної економічних систем. У п’ятій книзі, „Про прибутки правителя або держави”, досліджуються питання фінансово-податкової політики держави, її витрати, доходи та борги.

Широко застосовуючи **абстрактно-логічний** (метод виокремлення найважливіх моментів певного явища, що визначають суть останнього, їх об’єктивне дослідження) і **причинно-наслідковий методи**, Адам Сміт:

– **сформував політичну економію як науку про об’єктивні закони виробництва і нагромадження багатства.** Її головне завдання полягає у збільшенні багатства і могутності кожної країни;

– **виокремив дві сторони політичної економії:** позитивну і нормативну. **Позитивна** спрямована на об’єктивне тлумачення, наукове пояснення економічних явищ і процесів, виявлення реально існуючих закономірностей функціонування економічних систем. **Нормативна** спрямована на надання рекомендацій державі для проведення економічної політики, яка б забезпечувала народу досягнення достатніх доходів, засобів існування;

– **розвинув теорію „природного порядку”,** проаналізував реально існуючу ринкову систему, описав механізм її функціонування;

– **зробив аналіз проблеми поділу праці, як основної умови зростання її продуктивності.** Показав, як завдяки поділу праці і спеціалізації всередині майстерні, мануфактури, суспільства – зростає його продуктивність. Сформулював залежність обсягу продукту від числа осіб, зайнятих корисною працею, і від продуктивності праці. А. Сміт підкреслював, що лише розміри ринку обмежують інтенсивність розподілу праці;

– **побачив у обміні джерело розподілу праці.** Підкреслював, що удосконалення поділу праці розширює обмін товарів;

– **з’ясував спонукальні мотиви людини до економічної діяльності.** Визнав, що поведінкою людей керує егоїзм та турбота про власну вигоду. Не доброзичливість і гуманність підприємців, а природне прагнення до отримання вигоди, поліпшення власного становища дозволяє іншим людям задовольняти свої потреби у різних благах. Розглядаючи особистий інтерес як могутній природний стимул прогресивного розвитку суспільства, А. Сміт вводить поняття „**економічної людини**”. Ця людина як суб’єкт економічних відносин:

- **незалежна, здатна самотійно приймати рішення;**
- **прагне керуватися у своїй діяльності особистими егоїстичними економічними інтересами і потребами;**
- **здатна раціоналізувати свою діяльність з метою максимізації вигод;**
- **достатньо поінформована про ситуацію на ринку.**

А. Сміт багато уваги приділяє:

– **розвитку теорії грошей, пов’язавши їх походження з об’єктивним стихійним процесом розвитку поділу праці і обміну.** А. Сміт не вважав гроші як товар єдиною формою багатства, оцінював їх як переважно технічний засіб обміну. Розглядаючи дві функції грошей – міру вартості і засіб обігу, останню

виділів як головну. Пропонував замінити золото і срібло банкнотами, які б банки випускали в необхідній кількості;

– **описанню принципу „невидимої руки”**, під яким розумів стихійні об’єктивні закони ринкової економіки, які діють незалежно від волі і бажань окремих людей. **Невидима рука ринку – це механізм стихійної координації економічної поведінки суб’єктів господарювання та узгодження їх власних інтересів за умов вільної ринкової конкуренції;**

– **обґрунтуванню переваги економічної політики держави, заснованої на принципі „лесе фер” („laissez faire”, від фр. – дозволяти діяти, не заважати йти своїм ходом).** Суть цього принципу у тому, що **природний порядок, заснований на ліберальній економічній ідеї вільного підприємництва та невтручання держави в господарську діяльність, не має порушуватися ніякими зовнішніми чинниками.** Переваги ринкового механізму саморегулювання реалізуються лише за умов, коли „кожній людині, доки вона не порушує законів справедливості, дозволяється цілком вільно діяти на свій розсуд у власних інтересах і конкурувати своєю працею та капіталом” [59, с. 277]. Вперше критику цього принципу здійснив Дж. М. Кейнс;

– **формулюванню концепції ролі та функції держави, яка потім отримала назву „держава – нічний сторож”.** Згідно цієї концепції, втручання держави у господарське життя має бути мінімальним, вона повинна захищати права кожної людини від несправедливості й гноблення. **Держава повинна охороняти життя, свободу і власність громадян.** А. Сміт висловлювався за державне регулювання мінімуму заробітної плати, норми позичкового відсотку;

– **обґрунтуванню чотирьох основних правил оподаткування:**

• **пропорційність** (громадяни повинні ділитися з державою своїми доходами у певній пропорційності);

• **визначеність** (податок, сума і спосіб платежу, термін сплати мають бути точно визначеними і зрозумілими);

• **зручність** (податок має бути стягнутий у найзручніший для платника час і спосіб);

• **необтяжливість** (податки повинні сприяти розвитку підприємництва і забезпечувати лише насущні потреби держави).

А. Сміт зробив суттєвий внесок в теорію вартості. Вчений:

– **чітко розмежував споживну вартість („цінність у споживанні”) і мінову вартість („цінність у обміні”).** Аналізуючи різницю між ними, А. Сміт виявив на прикладі води та діамантів парадокс, який пізніше отримав назву **парадокс А. Сміта.** Згідно цього парадоксу, **корисність (споживна вартість) не може визначати мінові пропорції обміну товарів, оскільки предмети, які є дуже корисними для людини (наприклад, вода), часто мають малу ціну, тоді як товари, які не задовольняють нагальних потреб людини (наприклад, діаманти), мають дуже високу ціну;**

– **розглянув мінову вартість у різних варіантах, виходячи із умов розвитку суспільства.** В ранньому і примітивному стані суспільства, коли не було купівлі-продажу, праця лежала в основі мінової вартості товарів. **Вартість визначалася витраченою на виробництво товару працею.** В умовах

простого товарного виробництва **вартість визначається працею, що купується, тобто кількістю чужої праці, яку товаровиробник може отримати в обмін на власну працю.** Для розвиненого же товарного виробництва А.Сміт дав третій варіант мінової вартості. **Вартість визначається сумою доходів: заробітної плати, прибутку та ренти.** Цей варіант відомий під назвою **теорії витрат виробництва або „догми Сміта”.**

Згідно цієї догми, праця не є єдиним джерелом і єдиною мірою вартості, оскільки капітал і земля також приносять дохід, який приєднується до вартості, створеної працею. Праця створює дохід у формі заробітної плати найманих робітників, капітал – прибуток, і земля – ренту, які і визначають вартість виробництва; остання, у свою чергу, є джерелом і мірою мінової вартості. Отже, **суть „догми Сміта” в тому, що вартість (ціна) виробництва дорівнює сумі трьох видів доходів: заробітної плати, прибутку і ренти.** А.Сміт писав, що „у ціні хліба одна її частина йде на оплату ренти землевласника, друга – на заробітну платню або утримання робітників і робочої худоби, зайнятих у його виробництві, і третя частка є прибутком фермера” [59, с. 36].

Помилковість цієї догми в тому, що вона не включає у вартість (ціну) товара четверту складову, а саме затрати капіталу. Ігнорування постійного капіталу як складової вартості продукту А Сміт пояснював тим, що матеріальні витрати (перенесена вартість) – є не що інше, як доходи, отримані на попередніх стадіях виробництва.

А. Сміт:

– **посилив концепцію ціни.** Ціну, яка встановлюється на рівні виробництва, вчений назвав **природною ціною.** Ціна, яка коливається навколо природної ціни в залежності від попиту і пропозиції, була названа **ринковою ціною;**

– **розвив вчення про доходи, поділив їх на первинні і вторинні.** Первинні доходи (прибуток, ренту і заробітну плату) одержують три основні класи суспільства: капіталісти, землевласники і робітники. Доходи решти груп населення є вторинним, адже їх джерелом є перерозподілені первинні доходи – прибуток, рента або заробітна плата;

– **розглянув заробітну плату на двох рівнях.** В умовах “первісного стану суспільства”, працівник одержував повний продукт своєї праці. В умовах товарного капіталістичного виробництва він змушений ділитись своїм доходом із землевласником і працедавцем. Частину продукту яка залишається у робітника А. Сміт визначив як **“природну ціну” праці, під якою розумів вартість необхідних засобів існування робітника і його сім’ї.** Навколо “природної ціни”, тобто нормального рівня заробітної плати, існує нижня і верхня її межа. **Нижня межа – це фізіологічно прожитковий мінімум засобів існування працівника.** Зниження цієї межі приводить до зменшення народонаселення, скорочення пропозиції праці. При підвищенні рівня заробітної плати, навпаки, кількість населення зростає і збільшується пропозиція праці;

– **визначав прибуток як частину вартості**, що залишається після вирахування ренти і заробітної плати. А. Сміт показав, що нова вартість складається із необхідної і доданої вартості. Остання є результатом привласнення чужої праці капіталістом;

– **охарактеризував ренту з трьох сторін: як надлишок вартості над заробітною платою робітника і середнім прибутком фермера – орендаря; як результат дії природних факторів; як результат монополії (власності) на сільськогосподарську продукцію**. А. Сміт проаналізував причини і умови існування диференціальної земельної ренти;

– **тлумачив капітал з двох сторін: як вартість, що приносить прибуток, і як запаси засобів виробництва**. Останні А. Сміт поділив на основний і оборотний капітали. Нагромадження капіталу розглядав як найважливіше джерело збагачення нації;

– **розвинув погляди на продуктивну і непродуктивну праці, започатковані фізіократами**. Продуктивною А. Сміт вважав будь-яку працю, яка створює матеріальний продукт і обмінюється на капітал. Непродуктивною – працю, яка не створює вартості і обмінюється на дохід. Всю сферу нематеріального виробництва він вважав непродуктивною;

– **удосконалив теорію відтворення**, розмежувавши валовий дохід і чистий дохід. Валовий дохід – це вартість сукупного продукту, чистий дохід – це новостворена вартість. В масштабах всього суспільства – це національний дохід;

– **обгрунтував теорію абсолютних переваг у міжнародній торгівлі**. Суть цієї теорії полягає у тому, що міжнародна торгівля є вигідною, якщо країна продає такі товари, у виробництві яких вона має абсолютні переваги (тобто виготовляє товари з меншими витратами), ніж країна – партнер. Заслугою цієї теорії є те, що вона показує наявні переваги поділу праці не тільки на національному, але й на міжнародному рівні. Обмеженість її полягає у тому, що вона не пояснює: „Чому торгують між собою країни навіть за відсутності абсолютної переваги у виробництві тих чи інших товарів?”

Виникнення і розповсюдження класичної політичної економії – не випадкове економічне явище, а стійка тенденція, пов’язана зі становленням капіталістичних виробничих відносин, з переходом від натурального господарства до мануфактурного – спочатку в країнах – лідерах, а потім – у всіх інших. Класична політична економія відіграла велику роль у подальшому розвитку економічної думки, ціле століття впливала на економічну політику більшості держав.

Розділ 5. Еволюція класичної політичної економії у ХІХ ст.

1. Еволюція класичної політичної економії в Англії.

1.1. Історичні передумови еволюції класичної

- політичної економії у XIX ст.
- 1.2. Економічна система Д. Рікардо.
- 1.3. Економічне вчення Т. Мальтуса.
- 1.4. Економічні погляди Н. Сеніора.
- 2. Еволюція класичної політекономії у Франції та США.
 - 2.1. Економічне вчення Ж.Б. Сея .
 - 2.2. Економічні погляди Ф. Бастіа.
 - 2.3. Економічні ідеї Г.Ч. Кері.
- 3. Відкрита критика ідей класичної політичної економії в Англії. Економічні погляди Дж. С. Мілля.
- 4. Виникнення дрібновласницьких економічних теорій у Франції.
 - 4.1. Особливості та еволюція економічного вчення Ж. Ш. Сісмонді.
 - 4.2. Економічні ідеї П.Ж. Прудона.

1. Еволюція класичної політичної економії в Англії

1.1. Історичні передумови трансформації класичної політичної економії у XIX ст.

Перша половина XIX ст. характеризувалася значними соціально-економічними змінами. У цей період в більшості країн Західної Європи завершився процес первинного нагромадження капіталу, відбулася промислова революція. В результаті бурхливого розвитку ринкових відносин, машинного виробництва, демографічних зрушень, посилення майнового розшарування **суттєво змінилася економічна ситуація**. Разом із швидким соціально-економічним розвитком почалися і:

- ускладнення господарського механізму;
- загострення соціальних суперечностей;
- періодичні кризові потрясіння економік розвинених країн;
- міжнародні чвари з приводу зовнішніх джерел збуту товарів.

Традиційна класична політична економія не завжди була здатна пояснити ці зміни і надати рекомендації для подолання проблем, які виникали у суспільстві. Нова соціальна-економічна ситуація вимагала трансформації класичної політичної економії, адаптації її теорій до нових реалій. Нове покоління вчених економістів – прихильників класичної політичної економії (Д. Рікардо, Ж. Б. Сей, Т. Мальтус, Н. Сеніор, Дж. С. Міль, Г. Ч. Кері та інші) зробило багато для збереження класичної традиції. Було критично переглянуто теоретичні положення, які втратили актуальність, розроблено нові погляди, ідеї, які зберегли і збагатили класичну політичну економію.

1.2. Економічна система Д. Рікардо

Давід Рікардо (1772 – 1823) – один з яскравих представників класичної політичної економії, послідовник і водночас активний опонент А. Сміта. Народився Д. Рікардо в Лондоні в родині заможного комерсанта. Працював в торговельній конторі батька і на біржі, займався самостійною комерційною діяльністю, був членом керівного комітету Лондонської біржі. У 1812 р. він припинив комерційну діяльність, став багатим рантьє і землевласником, розпочав наукову діяльність. Захоплювався не лише політичною економією, а й фізикою, хімією, математикою та іншими природничими науками.

Інтерес вченого до політичної економії стимулювало його знайомство з творами А. Сміта, дружба з відомими вченими-економістами Т. Мальтусом, Ж. Б. Сеєм, Дж. МакКулохом, Дж. Міллем та ін.

Економічні ідеї Д. Рікардо знашли відображення у багатьох працях. Головна з них – „Начала політичної економії та оподаткування” (1817), де найбільш повно і критично були проаналізовані економічні явища і процеси, викладена його система економічних поглядів. У цій праці на основі принципів економічного лібералізму досліджуються економічні закони, які забезпечують рівновагу ринкової економіки та сприяють зростанню матеріального багатства суспільства. Особлива увага приділяється **пошуку закону розподілу багатства між класами** (землевласниками, капіталістами, найманими робітниками), **виявленню впливу на ріст виробництва способу розподілу багатства на доходи**: ренту, прибуток і заробітну плату.

Книга „Начала політичної економії та оподаткування” складається із 32 глав, які можна згрупувати у 3 частини. У першій частині (гл. I – XII) досліджуються основи економічної теорії, у другій (гл. XIII – XIX) – питання ефективного оподаткування, у третій (XX – XXXII) дається критичний аналіз основних економічних теорій того часу.

Найважливіші ідеї економічної теорії Д. Рікардо знайшли відображення у трудової теорії вартості, теорії капіталу та грошей, теорії розподілу доходів, теорії відносних (порівняльних) переваг у міжнародній торгівлі, теорії оподаткування і т.д.

Трудова теорія вартості посідає одне з чільних місць у дослідженнях Д. Рікардо. Суть цієї теорії полягає в тому, **що вартість завжди визначається тільки працею, витраченою на виробництво товару**, незалежно від того, у якому стані розвитку знаходиться суспільство – у примітивному чи розвиненому. Критикуючи „догму Сміта”, Д. Рікардо писав, що **вартість первинна і не може визначатися доходами. Визначення вартості робочим часом розглядається як абсолютний, загальний закон**, а співвідношення між кількістю необхідної праці при придбанні різних товарів видається єдиним засобом, який може озброїти людей правилом обміну цих товарів [52, с. 405 – 406].

Аналізуючи проблему вартості, Д. Рікардо:

– **виокремив поняття „вартість” і „багатство”**. Вартість – це праця, яка залежить від важкості чи легкості виробництва. Багатство – це різноманітні споживчі вартості, що знаходяться у розпорядженні людей. На думку

Д.Рікардо, багатство збільшується з зростанням кількості споживних вартостей, з розвитком виробництва та підвищенням продуктивності праці;

– **критично поставився до висновку А. Сміта на теорію вартості.** Д. Рікардо розмежував споживну і мінову вартість товару. Вчений підкреслив, що корисність, хоча і є необхідним підґрунтям мінової вартості, але не може бути її мірилом;

– **сформулював положення про те, що вартість товару прямо пропорційна кількості праці, витраченої на його виготовлення й обернено пропорційна продуктивності цієї праці.** При цьому Д. Рікардо підкреслював, що вартість товару регулюється не фактично затраченою працею окремого виробника, а працею, суспільно необхідною для виробництва товару за найгірших умов. Тобто він розмежував працю на індивідуальну і суспільно необхідну;

– **розмежував працю на живу і уречевлену у засобах виробництва.** На відміну від А. Сміта, затрати капіталу Д. Рікардо розглядав як раніше витрачену працю, включаючи її у вартість товару;

– **обґрунтував зв'язок між природною і ринковою ціною.** Д. Рікардо стверджував, що за умов конкуренції ринкова ціна, коливаючись навколо природної ціни під впливом попиту і пропозиції, забезпечує перелив капіталу. В результаті цього відбувається повернення ринкових цін до природних. На основі цього Д. Рікардо пояснив роль ринку у розподілі капіталу між галузями народного господарства в точно визначеній пропорції.

Багато уваги Д. Рікардо приділяв теорії капіталу та грошей. Капітал вчений розглядав як „частину багатства країни, яка використовується у виробництві й складається з їжі, одягу, інструментів, сировини, машин, всього необхідного щоб привести в рух працю” [52, с. 455]. На думку вченого, капітал – **категорія вічна**, а тому знаряддя праці первісної людини також є капіталом. Капітал розглядається як **головний фактор розвитку продуктивних сил суспільства.**

Розвиваючи теорію капіталу, Д. Рікардо:

– **обґрунтував висновок про правомірність існування прибутку.** Д. Рікардо стверджував, що через відмінності у величині прибутку виникають переміщення капіталу із однієї сфери застосування до іншої. **Це означало розкриття механізму міжгалузевої конкуренції капіталів;**

– **зробив крок вперед у порівнянні з його попередниками у трактуванні основного та оборотного капіталів, визначенні критеріїв їх поділу (класифікації).** „Залежно від того, як швидко зношується капітал і як часто він вимагає відтворення, – зазначав Д. Рікардо, – капітал зараховується до оборотного або до основного” [52, с. 421].

У теорії грошей Д. Рікардо розвиває погляди попередників на суть грошей і грошового обігу. Необхідність в цьому була пов'язана із тим, що

наприкінці XVIII ст. в Англії встановилась система золотого стандарту, яка означала закріплення за золотом монопольної ролі грошей.

З початку своєї наукової діяльності Д. Рікардо трактував гроші з позиції теорії трудової вартості. Згідно неї, **гроші – це особливий товар (золото і срібло), вартість якого пропорційна кількості праці, необхідної для його виробництва і доставки на ринок.** Вони є мірою вартості усіх інших товарів і засобом обігу. Кількість грошей в обігу має відповідати вартості товарної маси на ринку.

Однак пізніше в своїй основній праці Д. Рікардо відійшов від такого трактування суті грошей, став прихильником кількісної теорії грошей. **Згідно з цією теорією, вартість грошей (золота і срібла) встановлюється у сфері обігу і залежить від їх кількості.** На основі кількісної теорії грошей Д. Рікардо зробив відкриття, яке є важливим внеском його в економічну науку. Мається на увазі виявлення законів, які управляють обігом товарів і грошей в міжнародних економічних стосунках.

У теорії розподілу доходів Д. Рікардо розвивав погляди А. Сміта на дану проблему. Суть цієї теорії полягає у **розкритті механізму розподілу доходу нації між трьома класами суспільства** (власниками землі, власниками грошей або капіталу, необхідного для її обробітку, і власниками робочої сили тобто найманими робітниками), **виявленні частки доходу кожного із них** (ренти, прибутку і заробітної плати) **на різних стадіях суспільного розвитку.** У теорії розподілу Д. Рікардо велике значення має кількісна сторона проблеми – пропорції поділу національного продукту.

На основі трудової теорії вартості Д. Рікардо здійснив глибокий аналіз природи і динаміки усіх складових національного доходу: ренти, прибутку і заробітної плати.

Визначаючи **ренту як частку „продукту землі (вільного дара природи), яка виплачується землевласнику за користування нею”,** Д. Рікардо:

- показав, що її джерелом є не сама природа, а людська праця, зростанню продуктивності якої сприяють сили природи на кращих і середніх ділянках землі;

- зробив висновок, що **величина її постійно зростає.** На думку Д. Рікардо, це пов'язується залученням до обробітку усе більших обсягів гірших земельних ділянок в силу зростання кількості населення та потреби у продуктах харчування.

Визначаючи заробітну плату як дохід робітника, плату за працю, Д. Рікардо:

- вирізняв, як і його попередники, природну і ринкову ціну праці. **Природну ціну** вчений визначав як **суму життєвих засобів,** необхідних для існування робітника та членів його сім'ї. **Ринкову ціну – як суму грошей,** що

дійсно сплачується під впливом попиту і пропозиції. На основі цього аналізу Д. Рікардо вийшов на **номінальну зарплату** як грошовий вираз ціни праці і **реальну зарплату** як її натуральний вираз;

– вважав, що **рух заробітної плати має регулюватися виключно „природним законом”**, а не державним регулюванням. Перевищення ринкової ціни праці над природної ціною (фізіологічно прожитковим мінімумом) може призвести до швидкого розмноження населення і як наслідок – до погіршення його життя;

– зробив **висновок, що із розвитком капіталізму заробітна плата має тенденцію до зменшення**, а становище робітників – до погіршення.

Прибуток Д. Рікардо вважав основною формою доходу, розглядав з двох сторін. З одного боку, **прибуток – це частина (або надлишок) вартості, яка залишається після вирахування від неї заробітної плати**. З іншого, **прибуток – це дохід підприємця на вкладений у виробництво капітал**. На основі аналізу прибутку Д. Рікардо зробив такі висновки:

– **робітник своєю працею створює більшу вартість, ніж отримує;**

– **прибуток залежить від розміру заробітної плати**. Залежність обернена, при збільшенні прибутку зменшується заробітна плата і навпаки;

– **прибуток має природну тенденцію до зниження** через дію закону спадної родючості землі. На думку Д. Рікардо, з падінням природної родючості ґрунтів, ціни на продовольство і працю зростають, а величина прибутку відповідно зменшується;

– **існують фактори, які протидіють падінню норми прибутку**. Д. Рікардо вважав, що падінню прибутку сприяють вдосконалення машин, що застосовуються у виробництві предметів споживання, а також відкриття в агрономічній науці. На основі цього зберігається частина праці і знижуються ціни предметів споживання.

Теорія порівняльних переваг у міжнародній торгівлі є важливим здобутком класичної політичної економії на шляху її розвитку. Згідно з теорії порівняльних переваг Д. Рікардо, якщо країни спеціалізуються на виробництві тих товарів, які вони здатні виробляти з відносно меншими витратами у порівнянні з іншими країнами, то торгівля між ними буде взаємовигідною для обох країн незалежно від того, чи є виробництво в одній з них абсолютно ефективним, ніж в інший.

Виходячи з теорії порівняльних переваг, необхідною умовою існування міжнародної торгівлі виступає виробництво однакових товарів з різними альтернативними витратами. Торгуючи між собою, країни можуть реалізувати свої відносні (порівняльні) переваги, відмовившись від виробництва менш ефективного товару, спеціалізуючись на виробництві більш ефективного. **Теорія обґрунтована** на прикладі двох країн – Англії і Португалії і двох видів товарів – сукна і вина.

Побудована теорія порівняльних переваг у міжнародній торгівлі Д. Рікардо на основі фритредерських поглядів її прихильників, тобто на принципах вільної зовнішньої торгівлі, без обмежень з боку держави. Завдання цієї теорії – сприяти розвитку міжнародної торгівлі.

Теорія оподаткування є розвитком поглядів прихильників політичної економії на відносини між державою і населенням. Вона підкреслює недоцільність втручання уряду у процеси суспільного виробництва та розподілу.

Визначивши податок як „ту частку продукту праці та землі, яка надходить у розпорядження уряду”, Д. Рікардо:

- продовжував розвивати принципи оподаткування, започатковані А. Смітом;
- обстоював необхідність оподаткування *доходу*, а не капіталу.

1.3. Економічне вчення Т. Мальтуса

Томас Роберт Мальтус (1766 – 1834) – священик, професор, відомий вчений, представник англійської класичної політичної економії. Народився поблизу Лондона у сім'ї англійського дворянина. У 1788 р. він закінчив Джезус-коледж Кембріджського університету, став англіканським пастором в Олбері. З 1805 р. і до кінця життя Т. Мальтус – завідувач кафедри сучасної історії та економії в коледжі Ост-Індської компанії.

Основні ідеї Т. Мальтуса найшли відображення у таких його найбільш відомих працях як „Дослідження про закон народонаселення” (1798), „Дослідження про наслідки хлібних законів” (1814), „Дослідження про природу і зростання ренти” (1815), „Основи політичної економії” (1820), „Міра цінності” (1823), „Визначення в політичній економії” (1827). Усі праці Т. Мальтуса полемічні, основним його опонентом був Д. Рікардо, який до поглядів Т. Мальтуса ставився скептично.

Вивчаючи демографічні проблеми суспільства, Т. Мальтус заснував і збагатив багато теорій класичної політичної економії. Однак в історію економічної думки він увійшов насамперед як **автор теорії народонаселення, концепції мальтузіанства.**

У теорії народонаселення Т. Мальтус заклав ідею залежності добробуту суспільства від чисельності і темпів приросту населення. Вона зводить причину бідності до простого співвідношення темпу приросту населення з темпом приросту життєвих благ, які визначають прожитковий мінімум.

Теорія народонаселення базується на наступному:

- теорії рівноважного стану;
- закону спадної родючості ґрунтів, що розробив Анн Тюрго;
- біологічного закону розмноження;
- закону спадної віддачі ресурсів, який сам сформулював.

Згідно теорії рівноважного стану:

– суспільство знаходиться у рівноважному стані, якщо виробляє достатню кількість продовольства для споживання відповідною чисельністю населення;

– при порушенні у суспільстві цієї рівноваги підключаються регулятивні сили природи (хвороби, війни тощо), які повертають його до рівноважного стану. Знаючи про катастрофічні наслідки природного регулювання (злигодні, голод тощо), суспільство може і повинно втручатись і регулювати самий процес зростання народонаселення. Для стримання процесу зростання населення Т. Мальтус пропонував використовувати економічні важелі та різноманітні превентивні заходи – примусові та упереджувальні;

– ціни всіх товарів визначаються співвідношенням попиту і пропозиції.

Розвиваючи закон спадної родючості ґрунтів А. Тюрго, згідно якого кожне додаткове вкладення праці й капіталу в обробіток землі з певного моменту супроводжується зниженням додаткової врожайності, Т. Мальтус дав йому своє трактування. За міркуванням вченого, суть закону спадної родючості землі полягає в тому, що додаткові вкладення праці й капіталу в обробіток землі за певною межею не супроводжуються відповідним зростанням кількості сільськогосподарської продукції, їх ефективність, навпаки, знижується. На підставі цього Т. Мальтус зробив висновок, що земля не зможе прогодувати населення планети, яке швидко зростає.

Згідно біологічного закону розмноження, збільшення засобів існування сприяє розмноженню живих істот і навпаки, зменшення засобів існування – стримує. На думку Т. Мальтуса, існує „постійне прагнення, притаманне всім живим істотам, плодитися швидше, ніж це допускається кількістю засобів існування, що знаходяться в їх розпорядженні” [36, с. 113]. Виходячи з біологічного закону розмноження, здатність рослин і тварин до безмежного розмноження стримується нестачею місця для проживання і харчів. З точки зору цього закону надлишок населення об’єктивно приречений на злидні, голод та вимирання.

Суть сформульованого Т. Мальтусом закону спадної віддачі ресурсів полягає в тому, що в умовах обмеженості можливостей кожен додатковий приріст одного з виробничих ресурсів (капіталу, праці, землі) за незмінної кількості інших з певного моменту призводить до зменшення приросту виробленого продукту. Таке має місце і тоді, коли приріст всіх ресурсів відбувається непропорційно. Вирощуючи, наприклад, пшеницю, фермер з 1 га землі без культивації ґрунту отримує 30 ц зерна. Перший обробіток ґрунту дасть змогу підняти урожай до 40 ц з 1 га; другій – до 45, третій – до 48, четвертий до 50. Подальший обробіток забезпечить незначну, навіть нульову віддачу, отже, внесок у продуктивність землі знизиться.

Зменшення приросту продукту пов’язується з тим, що зростаючий обсяг кожного з виробничих ресурсів поєднується з фіксованим обсягом інших. Отже, згідно цього закону зростаюча віддача ресурсів, тобто зростання їх

корисного ефекту, можлива лише за умов їх якісного поліпшення і зростання ефективності виробництва.

На основі теорії народонаселення Т. Мальтус сформулював однойменний закон, який на його думку, є загальним, великим і вічним, та тісно пов'язаним із людською природою. Суть закону народонаселення полягає в тому, що за сприятливих обставин, зростання населення відбувається у геометричній прогресії, тоді як засобів існування – в арифметичній. За розрахунками Т. Мальтуса, якщо населення буде зростати кожні 25 років у 2 рази (в геометричній прогресії – 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256), а виробництво продовольства – в арифметичній прогресії (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9), то в результаті через два сторіччя кількість населення буде співвідноситись до засобів існування як 256 до 9, через три сторіччя – як 4096 до 13, а по завершенню 2000 років це відношення було б безмежним і незліченим [36, с. 14].

Графічне відображення цього закону подано на рис. 1. На осі ординат представлено зростання народонаселення і продовольства, а на осі абсцис – роки. Використовуючи розрахунки Т. Мальтуса отримуємо дві лінії. Лінія ОА характеризує зростання народонаселення, лінія ОВ – зростання продуктів харчування. У першому і другому році вони майже співпадають, а потім дуже швидко віддаляються одна від однієї.

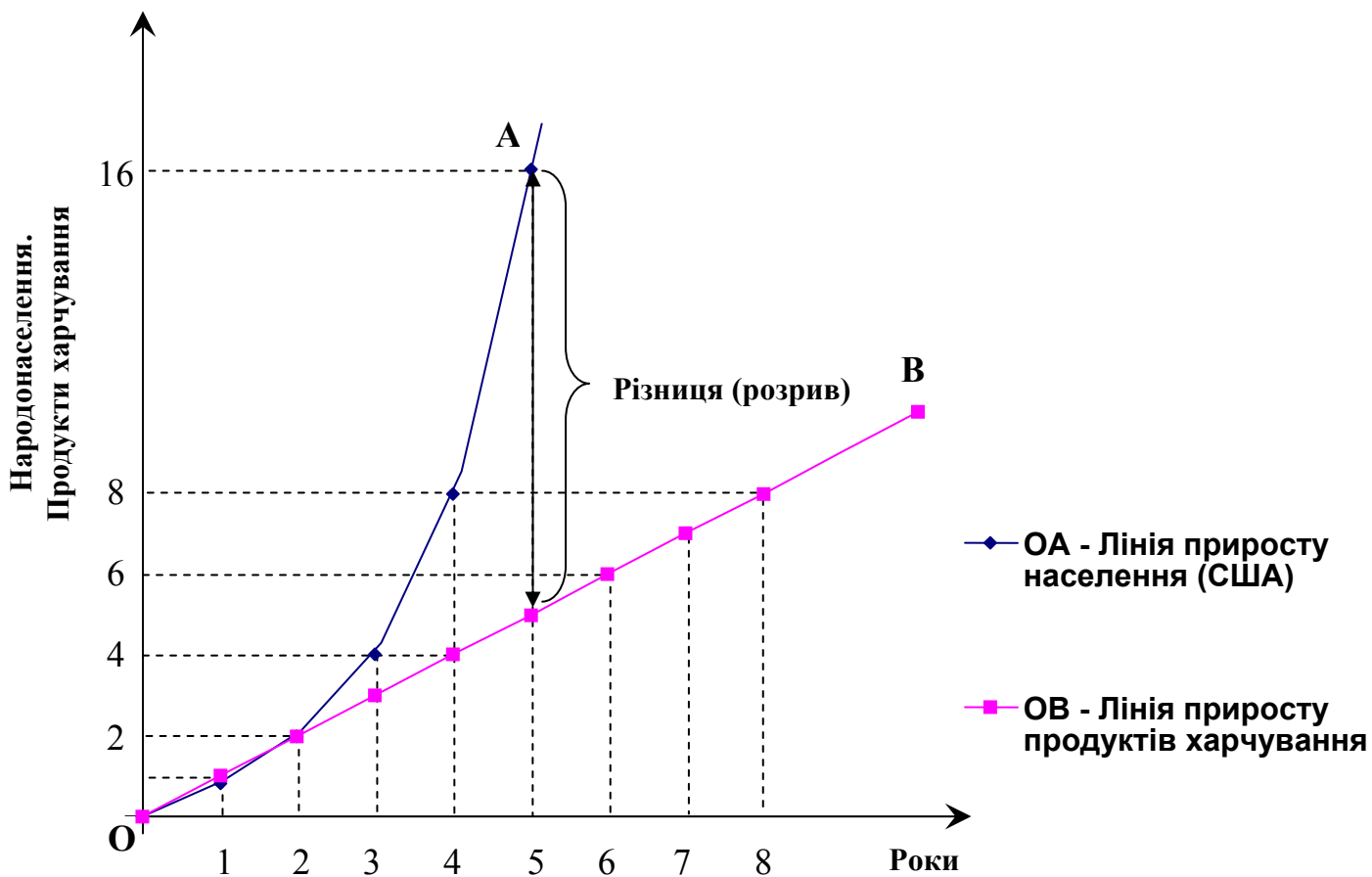

Рис. 1. Графічне відображення теорії народонаселення Т. Мальтуса

Виходячи з міркувань Т. Мальтуса,
головна і постійна причина бідності – у несприйманні суспільством природних законів і в людських пристрастях, у надмірно швидкому розмноженні людей;

розв'язання проблеми бідності не залежить від суспільної системи, способу розподілу майна, допомогти не можуть ніякі революції і соціальні реформи;

подолати бідність можна лише за рахунок скорочення чисельності населення, регулювання природної рівноваги між кількістю населення і відповідними засобами існування. Засобами проти надмірного розмноження можуть бути або „моральне приборкання” (свідоме утримування від шлюбів незаможних, відмову бідного населення від народжування дітей), або – пороки і всілякі нещастя (виснажлива праця, голод, злиденність, хвороби, стихійні лиха, епідемії, війни тощо).

Теорія народонаселення Т. Мальтуса була сприйнята в суспільстві неоднозначно. Одні економісти її критикують, називають цинічною, людиноненависницькою, недостатньо коректною, інші розвивають. Критики (в основному, це марксистки) вважають, що теорія Т. Мальтуса сфальсифікована:

– **геометрична прогресія** виводиться із статистичних даних зростання населення у США в XVI – XVIII ст. Вона ігнорує те, що зростання відбувалося насамперед за рахунок імміграції з Європи, а не народжуваності;

– **арифметична прогресія** зорієнтована виключно на екстенсивні можливості у зростанні виробництва предметів споживання, і не враховує досягнення науково-технічного прогресу у землеробській галузі.

Вчення Т. Мальтуса щодо народонаселення отримало назву **мальтузіанство**, а її сучасних прихильників називають **неомальтузіанцями**.

Спираючись на статистичні дані сучасні мальтузіанці стверджують, що ситуація у світі постійно погіршується. Ще сто років тому чисельність населення Землі була трохи більше 1,5 мільярда, а у 2007 р. – становила майже 6,6 мільярда, тобто зросла майже вчетверо. Найбільше жителів в Китаї (приблизно 20%, або 1,3 мільярда) та Індії (17% – 1,1 мільярда).

За даними Німецького фонду світового народонаселення, через шість років людство вперше перейде 7-мільярдний рубіж. За прогнозами експертів ООН, до 2025 р. на планеті житиме 7,9 мільярда жителів, а до 2050 р. їхня чисельність сягне 9,1 млрд. Щодня на світ з'являються 365 тисяч малюків, 57% їх народжуються в Азії, 26% – в Африці, 9% – у Латинській Америці, 5% – у Європі, 3% – у Північній Америці і менш ніж 1% – в Австралії та Океанії. Половина щорічного приросту припадає на шість країн: Індію (21%), Китай (12%), Пакистан (5%), Нігерію (4%), Бангладеш (4%) та Індонезію (3%). Тобто, найбільший приріст населення відбувається в тих країнах, де люди не можуть забезпечити нове покоління всім потрібним.

На думку неомальтузіанців, треба негайно обмежити процес зростання народонаселення. Вважається, що є тільки два шляхи, які можуть стримати процес зростання населення. **Перший** – великий підйом смертності (СНІД,

загроза війни з використанням зброї масового знищення, штучно викликаних епідемій, екологічних катастроф тощо). **Альтернативний шлях** – зменшення народжуваності. Це головне завдання державної політики зайнятості, спосіб саморегуляції, причому більш гуманний. Китай, наприклад, пішов саме таким шляхом; тут завдяки тому, що діє державна програма скорочення народжуваності, у відповідності з якою проводиться лінія „Одна дитина в родині”, коефіцієнт народжуваності упав до 1,3. За другу і кожну наступну дитину треба заплатити державі разовий податок в розмірі 30 тис. юаней (приблизно \$3600). Крім цього, починаючи з другої дитини, у батьків збільшується на 5% податок і до робочого графіка на підприємстві додається півтори години неоплачуваного часу. Однак, в деяких селах діє закон, згідно якого якщо перша дитина – дівчинка, то можна народжувати наступного малюка без податку – до появи сина”. В Індії також почали здійснювати національну програму планування родини.

Досліджуючи проблеми народонаселення, Т. Мальтус зробив суттєвий внесок в теорію вартості, теорію заробітної плати, теорію нагромадження, теорію реалізації (недоспоживання), теорію „третіх осіб”.

У своїй теорії вартості Т. Мальтус:

– **піддав критиці трудову теорію вартості Д. Рікардо**, спирався на ідею А. Сміта щодо визначення вартості працею, яка купується. Т. Мальтус стверджував, що **вартість утворюється всіма факторами виробництва, які витрачаються. До останніх зараховував живу та уречевлену працю і прибуток на авансований капітал.** Ідея, за якою величина вартості товару визначається витратами його виробництва, лягла в основу **теорії витрат виробництва;**

– **прибуток** безпосередньо не пов’язував з **працею**, розглядав як результат продуктивної здатності авансованого капіталу, **частину витрат виробництва.** Живу працю найманих робітників вчений трактував як джерело лише заробітної плати, іншої частини вартості товару.

У теорії заробітної плати Т. Мальтус використовував оплату праці як важливий економічний чинник обмеження приросту населення. **Згідно з розробленим ним залізним законом заробітної плати, стабільна рівновага населення у суспільстві підтримується природним рівнем фонду оплати праці, який забезпечує робітникам фізично необхідний мінімум засобів існування.** Необхідність постійного збереження низького рівня заробітної плати в суспільстві, на думку вченого, пов’язана з недопущенням приросту населення та дією закону спадної родючості ґрунтів. В теорії заробітної плати Т. Мальтус стверджував, що природний рівень заробітної плати:

– **може забезпечити найоптимальнішу пропорцію між зростанням населення і збільшенням виробництва предметів споживання.** Зростання попиту на працю, стверджував Т. Мальтус, призведе до збільшення заробітної плати до розміру, який перевищує прожитковий мінімум. Створення умов сприятливих для зростання чисельності населення в свою чергу призведе до збільшення пропозиції праці. Результатом цього стане зменшення заробітної плати і обмеження зростання населення в наступному періоді;

– у різних країнах може суттєво відрізнятись. При цьому в країнах, де найменший фізично необхідний мінімум засобів існування – найгірші умови життя. Для прикладу були взяті Англія, де основу харчування робітників складала пшениця і Ірландія, де основним продуктом харчування була картопля. Виходячи з того, що ринкова ціна пшениці вища від ринкової ціни картоплі, то заробітна плата англійського робітника була вищою, ніж ірландського. Результатом цього, вважав вчений, є „ірландські халупи та лахміття”;

– **визначається не номінальною заробітною платою (абсолютною сумою грошей), яку отримує робітник, а реальною, яка залежить від ціни засобів існування, тобто саме такою кількістю необхідних засобів існування, яку він може придбати на свою номінальну заробітну плату;**

– **не допускає зрівняльності у доходах.** Т. Мальтус вважав, що „Рівність не створює достатньо сильного мотиву до праці та не сприяє перемозі над природними лінощами. Неминучо є бідність, до якої дуже швидко має привести будь-яка система рівності”.

На основі аналізу можливостей збільшення продуктивності сільськогосподарської праці в умовах обмеженості природних ресурсів Т. Мальтус дійшов висновку, що перехід до обробітку гірших ґрунтів внаслідок збільшення чисельності населення став причиною виникнення **додаткового доходу (диференційної ренти I) власників більш родючих земельних угідь.** Вчений розрізняв диференційну ренту I від диференційної ренти II. **Диференційну ренту I вчений визначав як додатковий дохід від вкладення капіталу в земельні ділянки кращої якості.** Розглядаючи проблему ефективності використання капіталів у землеробстві, Т. Мальтус **обґрунтував існування додаткового доходу, тобто ренти іншого виду – диференційної ренти II. Додатковий дохід другого виду привласнюють ті, хто вкладає капітал, здійснює інтенсифікацію виробництва.**

Аналізуючи спосіб розподілу сукупного продукту та взаємозв'язок між попитом, споживанням і заощадженням, Т. Мальтус виокремив платоспроможний попит як важливий фактор вирішення проблем реалізації, висунув свою теорію реалізації (недоспоживання). **Згідно цієї теорії, у межах суспільства, що складається лише з капіталістів та найманих робітників, неможливо повністю реалізувати сукупний продукт, оскільки попит завжди буде недостатнім для придбання усієї маси товарів.** Внаслідок цього виникає проблема реалізації тієї частини сукупного продукту, у якій втілено прибуток. Тому Т. Мальтус не поділяв оптимізму „закону ринків” Ж. Б. Сея і визнавав можливість загальних криз надвиробництва, пов'язуючи їх з труднощами реалізації виготовленого продукту.

Розв'язання проблеми реалізації створеного надлишкового продукту Т. Мальтус пов'язував з теорією „третіх осіб”. **Суть теорії „третіх осіб” в тому, що проблеми реалізації та загальних криз надвиробництва за умов капіталізму можуть бути вирішені за рахунок невиробничого споживання так званих „третіх осіб”, до яких були віднесені державні службовці, землевласники, священники, військові. Ці соціальні верстви населення**

купляють, нічого не виробляючи, і тим самим роблять можливим реалізацію прибутку капіталістів. Вони отримують доходи і створюють додатковий попит на вироблені у суспільстві товари та послуги.

1.4. Економічні погляди Н. Сеніора

Насау Вільям Сеніор (1790 – 1864) – відомий англійський економіст, представник класичної політичної економії. Народився в Англії у сім'ї сільського священика. Освіту здобув у Оксфорді, працював чиновником канцелярського суду. З часом відмовився від кар'єри адвоката. Серйозно зацікавився економічною наукою, спілкувався і дискутував з багатьма видатними економістами свого часу. У 1825 р. Н. Сеніор був обраний на посаду професора утвореної в Оксфордському університеті кафедри політичної економії. Згодом став членом Французької академії наук.

Економічні погляди Н. Сеніора були викладені у працях: „Нариси з політичної економії” (1836), „Листи про дію фабричного акта в бавовноткацькій промисловості” (1837), „Політична економія” (1850) тощо.

Н. Сеніор увійшов у історію економічної науки як автор багатьох оригінальних ідей, які збагатили класичну політичну економію. Вчений був:

- **прихильником „чистої політичної економії”**. Вчений, як і Д. Рікардо і Т. Мальтус, обмежував предмет політичної економії як науки вивченням природи виробництва та розподілу багатства;
- **автором суб'єктивно-психологічної теорії „утримання”** (стримування), що спирається на вартість витрат виробництва побудованої на двох елементах – праці та капіталі. **Згідно теорії стриманості, власники найманої праці і капіталу свідомо себе обмежують на користь певних інтересів. Праця найманого робітника розглядається вченим як втрата власного дозвілля спокою і здоров'я, а капітал – як жертва капіталіста, якій відмовляє собі в радощах споживання, перетворюючи частину свого особистого доходу в засоби виробництва. Стримання само по собі не створює багатства, але дає можливість отримати винагороду. Винагородою „жертв” робітника виступає заробітна плата, а капіталіста – прибуток;**
- **дослідником закономірності ціноутворення**. У теорії „утримання” Н. Сеніор зводить витрати на виробництво до грошового виразу і робить їх на основі цього порівняльними. Витрати виробництва вчений розглядає лише як „регулятор” цін, остаточне визначення яких завершує попит та пропозиція;
- **першим, хто розмежував капітал-власність від капіталу-функції і обґрунтував існування двох видів доходів: підприємницькій дохід (плату за працю, підприємницькі здібності) і процент як плату за капітал (своєрідна платня капіталістові, якій утримався від негайного споживання грошей);**
- **автором теорії „останньої години”**. Згідно цієї теорії, не можна скорочувати робочій день тривалістю 11,5 годин (такою була тривалість його в Англії у 30-х роках ХІХ ст.) на одну годину, тому що за перші 10,5 годин відшкодовується вартість авансованого капіталу, і лише в останню

годину створюється прибуток. Звідси виходило, що скорочення робочого дня до 10 годин, за що велась посилена агітація в країні, мало б своїм результатом повне зникнення прибутку, а з ним і стимулів у підприємців до розвитку господарської діяльності. Теорія „останньої години” піддавалась економістами критиці, а згодом була визнана помилковою й самим автором. Пізніше Н. Сеніор зрозумів, що пропорції між заробітною платою та прибутком можуть змінюватись не тільки при скороченні робочого дня, а і через зростання продуктивності праці;

– **одним із перших критиків теорії народонаселення Т. Мальтуса.** На думку Н. Сеніора, прагнення людини до збереження та поліпшення добробуту є таким само потужним спонукальним мотивом, як і прагнення до продовження роду. Згідно міркувань вченого, **зростання життєвого рівня населення може стати автоматичним обмежувачем збільшення його чисельності.**

2. Еволюція класичної політекономії у Франції та США

Наприкінці XVIII ст. у Франції, після здійснення буржуазної революції, було ліквідовано феодальний устрій суспільства, та відкрилися широкі можливості для розвитку капіталізму. Наслідком цього став занепад старої власної економічної школи: меркантилізм і фізіократизм були уже не здатні пояснити нові процеси та явища, які почали виникати і розвиватися у реальному житті. Шукаючи відповіді на питання, що виникали у суспільстві, французькі вчені – економісти стали звертати увагу на досягнення англійської класичної політичної економі, яка на той час була у розквіті.

2.1. Економічне вчення Ж. Б. Сея

Жан Батист Сей (1767 – 1832) – відомий французький вчений-економіст, професор, представник класичної політичної економії. Народився він в сім'ї ліонського купця. Освіту здобув в Англії. Був службовцем у конторі страхового товариства в Парижі. Брав участь в буржуазній революції у Франції. У 1794 – 1799 рр. працював головним редактором паризького журналу. У 1799 р. став чиновником департаменту фінансів Франції. У 1818 р. Ж. Б. Сей заснував кафедру промислової економіки при французькій консерваторії мистецтв та ремесел, де читав „Курс індустріальної економіки”. З 1830 р. і до останніх років свого життя вчений очолював кафедру політичної економії в університеті Коллеж де Франс (Париж).

Економічні погляди Ж. Б. Сея сформувались під впливом праць А. Сміта, ідеї якого були ним творчо поглиблені і збагачені. Ж. Б. Сей вів дискусії з Т. Мальтусом, Д. Рікардо, С. Сісмонді. Аналізуючи і коментуючи вчення свого англійського вчителя, Ж. Б. Сей став засновником власної школи економічної думки в класичній політичній економії у Франції.

Ж. Б. Сей був прихильником ідей економічного лібералізму та гармонії економічних інтересів суб'єктів ринкової економіки.

Свої економічні ідеї Ж. Б. Сей виклав у таких основних працях: „Трактат політичної економії, або Простий виклад способу, яким формуються, розподіляються та споживаються багатства” (1803), „Англія та англійці” (1814), „Катехізис політичної економії” (1817), „Повний курс політичної економії” (1828 – 1829).

У своїх працях Ж. Б. Сей:

– **обмежував предмет політичної економії позитивною стороною.** Критикував А. Сміта за те, що той зробив значну поступку **нормативній стороні** політичної економії, намагався прив'язати абстрактну теорію до практичних рекомендацій для державних чиновників. Роль вченого-економіста, вважав Ж. Б. Сей, в тому, щоб описувати та аналізувати економічні процеси і явища (як і чому такий-то факт є наслідком іншого), а не повчати та надавати якийсь порад и щодо методів і форм господарювання. Суспільство само має визначати, погодитися з цими висновками чи їх відкинути;

– **виклав своє бачення предмета політичної економії.** Ж. Б. Сей визначив політичну економію як науку про закони, які управляють виробництвом, розподілом і споживанням багатства. Економічні закони розглядаються так само як і закони природи. Вони об'єктивні, не встановлюються і не створюються людьми, а випливають з природи речей. Маючи універсальний характер, вони не знають кордонів, керують суспільством і суворо карають тих, хто діє всупереч ним;

– **висловив свою думку з приводу метода політичної економії.** Ж. Б. Сей вважав, що необхідно **поєднувати два наукових метода** дослідження: **індуктивний** (логічне висновування від поодиноких випадків до загального висновку, від окремих фактів до узагальнених) і **дедуктивний** (логічне висновування від загальних положень до поодиноких випадків, від загального до особливого, конкретного);

– **завершив критику поглядів фізіократів на продуктивну і непродуктивну працю.** Ж. Б. Сей вважав, що продуктивною є будь-яка праця, якщо вона здійснюється за допомогою сил природи, капіталу та праці людей і має корисні результати. Праця (лікаря, вчителя та ін.) у сфері послуг хоча і не створює матеріальних благ, є продуктивною, сприяє розвитку виробництва. Нематеріальні продукти корисні для людей, мають так само мінову цінність і можуть обмінюватися у відповідних пропорціях на матеріальні продукти;

– **не визнавав працю вартісною основою товарів.** Критикував А. Сміта за його „хибний висновок” стосовно того, що всі вартості є уречевленою людською працею. Ж. Б. Сей наголосив, що **корисність є „першоосновою цінності”**. Розвиваючи „теорію корисності”, Ж. Б. Сей стверджував, що виробництво створює **корисність**, яка в свою чергу **надає предметам цінність**. **Остання розглядається як мірило корисності.** Вчений обстоював думку про те, що „ціна предмета слугує...правильною вказівкою корисності, яку люди визнають у предметі”, якщо не було впливу інших обставин [56, с. 31];

– **обґрунтував теорію трьох факторів виробництва**, яка є найбільш універсальним варіантом класичної факторної теорії цінності, у якій Ж. Б. Сей підкреслював визначальну роль корисності у формуванні цінності. **Згідно з цією теорією, три основні фактори виробництва – праця, капітал і земля – формують цінність товарів та визначають доходи власників цих факторів: зарплату найманих робітників (носіїв праці), прибуток підприємців (власників капіталу), ренту землевласників.** Виходячи з цієї теорії, між власниками цих факторів існує гармонія економічних інтересів, вони взаємодіють і взаємодоповнюють один одного у процесі виробництва;

– **визначив провідну роль машинного виробництва та технічного прогресу у створенні багатства нації.** Ж. Б. Сей відзначав, що з допомогою машин відбувається зменшення затрат праці та збільшення обсягів виробництва корисних речей. Машина, на його думку, з початку витісняє робітників, а потім викликає зростання зайнятості і приносить їм „найбільшу користь”, здешевлюючи виробництво продукції. Через це робиться висновок, що робітничий клас більше за інших зацікавлений в технічному вдосконаленні виробництва;

– **розглядав підприємців як ключовий чинник економічного розвитку**, що здатний взяти на себе відповідальність за „всі шанси успіху чи невдачі виробництва” [56, с. 56]. Ж. Б. Сей вважав їх ініціативними діловими людьми, здатними до новаторства, носіями технічного прогресу. На його думку, підприємець має бути „людиною заможною, відомою своїм розумом, розсудливістю, любов’ю до порядку, чесністю тощо” [56, с. 57]. Саме ці та інші обставини, на думку вченого, „обмежують кількість осіб, які пропонують свою працю як підприємці”;

– відокремлював власників капіталу від підприємців, зазначаючи, що прибуток підприємця складається, як правило, з двох частин. **До першої частини Ж. Б. Сей відносив промисловий прибуток, або процент на капітал**, що акумулюється за допомогою часу, виробництва та ощадливості. **До другій – підприємницький дохід, або прибуток** від використання капіталу як винагорода за „промислові здібності, талант, дух порядку та управління” [56, с. 56];

– **розробив теорію ринків, яка пізніше одержала назву „закон ринків”, або „закон Сея”.** Суть цього закону в тому, що виробництво не тільки збільшує пропозицію товарів, але й породжує адекватну потребу в споживанні (попит) на них завдяки необхідності покривати витрати виробництва. Якщо коротко, то пропозиція створює відповідний їй попит. У своїх міркуваннях Ж. Б. Сей виходив з того, що оскільки в ринковій економіці відбувається **обмін продуктів на продукти**, а кожний продавець виступає водночас і покупцем, то сукупний попит і сукупна пропозиція – взаємозалежні.

– **обґрунтував на ґрунті „закону ринків” можливість безкризового розвитку ринкової економіки.** На думку Ж. Б. Сея, **надвиробництво стає неможливим** тому, що в масштабі суспільства пропозиція і попит завжди урівноважуються. Збут для продуктів створюється самим виробництвом. „Кожний продукт з моменту свого вироблення, створює збут для інших

продуктів на повну суму своїй цінності” [56, с. 43]. Водночас вчений допускав можливість порушення пропорцій між попитом і пропозицією на окремих товарних ринках, розглядав досягнуту рівновагу між ними лише в середньому як тенденцію. **Згідно міркувань Ж. Б. Сея, якщо окремі товари не продаються, то це означає, що їх вироблено надто багато, або інших товарів вироблено менше, ніж потрібно.** Для того, щоб продати товари, яких вироблено занадто багато, необхідно збільшити виробництво дефіцитних товарів. Їх додаткова пропозиція збільшить попит на інші товари.

З самого початку навколо „закону ринків” виникла дискусія, яка не завершена і сьогодні. Критики цього закону вважають, що він повністю справедливий лише в бартерній економіці або в економіці, в якій гроші не грають ніякої самостійної ролі і слугують тільки для цілей виміру вартості і обміну товарів і послуг. Дійсно, якщо „продукти купуються за продукти”, то загальне перевиробництво товарів неможливо. Однак, як тільки приймається до уваги той незаперечний факт, що гроші слугують також засобом збереження цінності (а це означає, що існує грошовий ринок і процент, зміни якого поступово урівноважують попит на гроші і пропозицію грошей), то ситуація в економіці стає більш складною. За умов існування надлишкового попиту на гроші виникає можливість загального надвиробництва (надлишкова пропозиція) всіх не грошових товарів. З часом надлишковий попит на гроші буде усунутий або зростанням процентної ставки, або зменшенням сукупної пропозиції, або зниженням цін. Але, поки цього не відбудеться, надвиробництво товарів може зберігатися.

2.2. Економічні погляди Ф. Бастіа

Клод Фредерік Бастіа (1801 – 1850) – відомий французький економіст і публіцист, прихильник принципів економічного лібералізму. Народився у Байонні, в сім’ї багатого купця. Отримав добру освіту, після завершення якої деякий час працював у торговій конторі. Після революції 1830 р. Фредерік Бастіа став активним громадським діячем, обирався мировим суддею, був генеральним радником департаменту, депутатом установчих зборів Конституційної асамблеї. Знайомство з працями А. Сміта сприяло підвищенню його інтересу до економічної науки.

Свою систему економічних поглядів Ф. Бастіа виклав у праці „Економічні гармонії” (1850), а також у блискучих картинах, які користувалися великою популярністю у Франції в середині XIX ст. В історію економічної думки Ф. Бастіа увійшов як автор своєрідних теорій послуг і „гармонії інтересів”, концепції розподілу сукупного продукту пропорційно до кількості наданих послуг.

Суть теорії послуг Ф. Бастіа в тому, що „**Взаємний обмін здійснюється за таким незмінним правилом: цінність за цінність, послуга за послугу, а все, що становить дармову корисність, стоїть поза торгом, тому що дармовий продукт не має цінності, а предметом мінових угод буває лише цінність**” [56, с. 197 – 198].

Теорія послуг Ф. Бастіа, ґрунтується на методології Ж. Б. Сея до визначення цінності економічних благ. **В ній ринкове суспільство розглядалося як система взаємного обміну послугами**, в якій беруть участь рівноправні учасники. В результаті такого обміну створюється корисність, яка представляє собою одну із частин сукупного продукту у вигляді товарів і послуг. Робітник створює певну корисність, яка втілюється в готовий продукт. Трактуючи **послугу як будь-яке зусилля, яке зберігає зусилля інших**, Ф. Бастіа стверджував, що вона вимірюється як з **боку продавця** (його зусиллями, затраченими на виробництво товару) так і з **боку покупця** (зусиллями, які економляться в результаті придбання товару).

Використовуючи теорію послуг **Ф. Бастіа розробив теорію економічних гармоній**, у якій намагався довести відсутність об'єктивного підґрунтя щодо соціальних конфліктів у ринковому суспільстві між основними його класами. **Суть цієї теорії** в тому, що **усі законні інтереси людей у взаємних стосунках є гармонійними**.

Ф. Бастіа пов'язував прогрес суспільства з реалізацією вільної ініціативи кожної людини. На його думку, ринкова економіка – це справжнє царство волі та гармонії, тому що усі члени суспільства „вимушені надавати один одному взаємні послуги і взаємну допомогу заради спільної мети”. Розглядаючи послугу, вчений відмічає, що капітал підприємця створюється в результаті намагань або відмов з метою отримання певної корисності у майбутньому. „Поступитися капіталом, – писав Ф. Бастіа, – означає позбавити себе бажаної вигоди, тобто віддати її іншому” [56, с. 169]. Надаючи послугу, підприємець має законне право на отримання відповідної винагороди, у вигляді орендної плати, ренти, процента і т. д.

Завершує економічну систему Ф. Бастіа **концепція розподілу сукупного продукту пропорційно до кількості наданих послуг**. Суть цієї концепції в тому, що **усі учасники обміну послугами (послуга за послугу), законно отримають свою відповідну частку винагороди**. Процент – законний дохід підприємця, земельна рента – законний дохід землевласника. Їх розмір залежить від обсягу наданих послуг.

2.3. Економічні ідеї Г.Ч. Кері

Генрі Чарльз Кері (1793 – 1879) – відомий американській економіст, представник класичної політичної економії, бізнесмен, фабрикант. Його економічні погляди сформувались як під впливом ідей англійської класичної школи, так і особливих історичних умов розвитку США у першій половині XIX ст. Перемога над Англією у боротьбі за незалежність в кінці XVIII ст., наявність вільних родючих земель та інших природних багатств, широка імміграція капіталів і технічної культури Старого Світу, відсутність феодалських гальм прискорили розвиток капіталістичних відносин і економічного зростання США.

Своєрідність соціально-економічного розвитку країни знайшла відображення в оригінальних підходах Г. Ч. Кері до трактування основних

понять класичної політичної економії. Його політична економія була поєднанням критики існуючих економічних проблем та особистих поглядів окремих її представників. Вчений не сприймав Т. Мальтуса та Д. Рікардо за песимізм та провокування ворожнечі між класами і націями, засуджував погляди А. Сміта, пов'язані з обґрунтуванням фритредерства.

Економічні погляди Г. Ч. Кері були викладені у 13 книгах, численних памфлетах та багатьох газетних статтях. Найбільш відомі його твори – „Нариси про норму заробітної плати” (1835) у 3 томах, „Принципи політичної економії” (1837 – 1840) у 3 томах, „Гармонія інтересів агрокультури, мануфактури та комерції” (1850), „Принципи соціальної науки” (1865).

У своїх працях Г. Ч. Кері:

– **розглядав політичну економію як науку про багатство**, яка вивчає об'єктивні та незмінні економічні закони, подібні законам природи;

– **визначав вартість товарів не кількістю праці фактично витраченої на її виробництво, а витратами виробництва цього товару за даних умов.**

На думку Г. Ч. Кері, вартість товару формується за рахунок двох чинників: природи та праці людини. При цьому вчений стверджував, що зі зростанням продуктивності праці, відносні (середні) витрати ресурсів на виробництво продуктів зменшуються. А це, за міркуванням Г. Ч. Кері, веде до зменшення цінності капіталу (засобів виробництва) і зниження процента, тобто тієї частки продукту праці, яка сплачується власнику капіталу. Відповідно з тим, зростає цінність праці та її частка в продукті;

– **стверджував, що капіталізм сприяє економічному розвитку суспільства.** Г. Ч. Кері вважав, що зростання продуктивності праці та зниження витрат на виробництво товарів веде до збільшення багатства суспільства, підвищення добробуту різних соціальних груп;

– **розробив закон гармонії інтересів**, у якому критикуючи вчення Д. Рікардо про доходи, обґрунтовував відсутність підстав для соціальних суперечностей між учасниками виробництва. Згідно цього закону, **капіталістичне суспільство характеризується „повною гармонією всіх істинних і справжніх інтересів між різними класами людського роду”** [33, с. 507]. На думку Г. Ч. Кері, з зростанням продуктивності праці частка робітників у національному продукті збільшується абсолютно і відносно, а частка підприємців, збільшується лише абсолютно, а відносно зменшується. Отже, з розвитком капіталізму становище робітників покращується, а добробут їх зростає навіть швидше, ніж доходи підприємців [33, с. 525];

– **обґрунтував ідею гармонії інтересів між підприємцями і землевласниками.** Розробляючи цю ідею Г. Ч. Кері критикував Д. Рікардо за те, що той стверджував про „необхідність прагнути до спростування прав на поземельну власність” [33, с. 528]. Не сприйняв Г. Ч. Кері також і теорію земельної ренти Д. Рікардо, критикував її перш за все за ствердження про неминучість залучення в обробку гірших за якістю земель. Абсолютизуючи умови США Г. Ч. Кері вважав, що коли прибульці залучають до обробки менш родючі ґрунти (покриті рослинністю, не осушені, нерозчищені), то відбувається неминуче зростання вартості виробництва продукції сільського

господарства. На думку науковця, у США має місце поступовий перехід від обробітку гірших земель до кращих. В результаті цього відбувається зниження цін і ренти, що отримує власник землі і збільшення доходів як підприємців, так і робітників;

– фактично **заперечував земельну ренту як таку**, так само як Ф. Бастіа, **зводив її до різновиду процента на капітал, вкладений у землеробство** і усуваючи таким чином всякі економічні відмінності, а отже, і протиріччя між підприємцями і землевласниками;

– **виклав свої міркування з приводу всесвітньої „гармонії націй”**. На думку Г. Ч. Кері, найкращим чином ця гармонія забезпечується розподілом світового виробництва по місцевих центрах, в яких землеробство органічно поєднується з мануфактурами. Виходячи з цього, вчений засуджував Англію за її прагнення до промислової монополії і перетворення інших країн світу в свій аграрно-сировинний додаток. Він вважав, що вірним захистом національного виробництва США від руйнівного впливу Англії є **система протекціонізму** [33, с. 517 – 520]. Таким чином, гармонія інтересів у Г. Ч. Кері можлива за умов протекціонізму, а у Ф. Бастіа фритредерства.

3. Відкрита критика ідей класичної політичної економії в Англії. Економічні погляди Дж. С. Мілля

У 20-х рр. XIX ст. класична політична економія, досягнувши кульмінації свого розвитку, почала здавати свої позиції. Теоретична діяльність послідовників вчення Д. Рікардо не ознаменувалася подальшим серйозним розвитком науки. По мірі завершення в Англії промислового перевороту, антагонізм між трудом, капіталом і землевласниками почав углиблятися. Водночас найбільш розумні підприємці усвідомили необхідність часткових поступів неіснуючим верствам населення для нейтралізації революційних процесів.

За таких умов ігнорувати проблеми, які почали виникати в 40-х роках у суспільстві стало неможливо. Спроби вчених-економістів якось узгодити рікардіанську політичну економію з суперечливими їй явищами і процесами реального життя тільки віддаляли їх від науки.

Першим серед науковців, хто звернув увагу на нездатність рікардіанської школи пояснити нові економічні процеси і явища в Англії був Дж. С. Мілля.

Джон Стюарт Мілля (1806 – 1873) – відомий англійський економіст і філософ, політичний діяч, вчений, послідовник багатьох ідей Д. Рікардо, завершувач класичної політичної економії. Народився у Лондоні, у сім'ї відомого англійського економіста Джеймса Мілля, друга та послідовника Д. Рікардо. Під керівництвом батька здобув ґрунтовну освіту. Самостійно вивчав філософію, історію, логіку, політичну економію, математику, нові та стародавні мови в обсягах, які значно перевищували університетські курси. У 1823 – 1825 рр. Джон Мілля служив в Ост-Індської компанії, в 1865 – 1868 рр. був членом палати общин англійського парламенту.

Основні свої економічні ідеї Дж. С. Мілль виклав у працях „Про предмет політичної економії та про її метод” (1836), „Про деякі нерозв’язані питання політичної економії” (1844), „Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії” (1848). Книга „Основи політичної економії” у концентрованому виді містять в себе найбільш суттєві політико-економічні ідеї того часу, що сприяло визнанню їх найкращим підручником з економіки в першій половині XIX ст. Підручник використовувався майже півстоліття у багатьох університетах Європи до появи праці А. Маршалла.

Підручник „Основи політичної економії” складається із „Попередніх зауважень” автора та 5-ох книг. У перших трьох книгах („Виробництво”, „Розподіл”, „Обмін”) дається чіткий і систематизований виклад основних принципів класичної політичної економії, аналіз факторів економічного зростання, міжнародної економіки тощо. У четвертій книзі „Вплив суспільного прогресу на виробництво і розподіл” досліджуються передумови та обмеження економічного зростання. У п’ятій – „Вплив уряду” досліджується роль держави у ринковій економіці.

Аналізуючи пануючі на той час погляди на економічні процеси і явища Дж. С. Мілль, як правило, сприймав і коментував висновки, до яких прийшли А. Сміт і Д. Рікардо. Водночас, намагаючись подолати труднощі, з якими зіткнулася класична політична економія, вчений зробив спробу примирити її з новими реаліями економічного життя. Доповнюючи класичну політичну економію „новими віяннями” епохи, Дж. С. Мілль намагався підвести теоретичну базу під програму соціальних реформ, з якою він пов’язував перспективи подальшого розвитку капіталізму.

Дж. С. Мілль виступав як прогресивний для свого часу науковець і громадський діяч, якому були близькі ідеали загального людського блага. Він підтримував реформи в інтересах широких верств населення, захищав пригноблені маси у Британській Вест-Індії, різко засуджував систему лендлордизму в Ірландії і т.д.

У своїх працях Дж. С. Мілль:

– **вказував на необхідність органічного поєднання дедуктивного і індуктивного методів у процесі дослідження.** Дж. С. Мілль вважав, що висновки дослідників справедливі лише тоді, якщо можуть бути перевірені індуктивним (дослідно-емпіричним) шляхом. Вчений **заперечував універсальний прикладний характер наукових висновків;**

– **звужував предмет політичної економії позитивною стороною,** характеризував його тільки як абстрактну науку. Дж. С. Мілль попереджав, що нормативна сторона може застосовуватися лише з відповідними застереженнями;

– **стверджував, що предметом політичної економії є „багатство, дослідження його сутності, законів виробництва і розподілу”;**

– **визначав багатство сумою благ, які купуються і продаються на ринку.** На думку Дж. С. Мілля, „річ, за яку нічого не можна отримати взамін, якою би корисною чи необхідною вона не була, не є багатством. Наприклад,

повітря, хоча і є абсолютною необхідністю для людини, на ринку ніякої ціни немає, тому що його можна отримати практично задарма” [42, с. 91];

– **висунув на перший план „закони виробництва” і „закони розподілу”**, та різко протиставив їх. На думку Дж. С. Мілля, закони виробництва вічні, незмінні і подібні „фізичним істинам”....., в них немає нічого, що б залежало від волі”. А **закони розподілу**, оскільки ними керують „людські інституції”, є такими, „якими їх роблять думки і бажання правлячої частини суспільства, і дуже різноманітні в різні століття і в різних країнах” [42, с. 337 – 338]. При цьому Дж. С. Мілля стверджував, що думки і бажання людей не носять випадкового, довільного характеру: „Причини правил розподілу по меншій мірі так само мало залежать від волі і мають такою же самою значною мірою характер фізичних законів, як і закони виробництва”, оскільки „люди здатні контролювати свої власні дії, але не наслідки, які їх дії мають для них самих або для інших людей” [42, с. 339];

– **зробив спробу виявити відмінності у запозичених ним у англійського філософа О. Канта термінів „статика” і „динаміка”**. У першому розділі четвертої книги Дж. С. Мілля зазначає, що всім економістам було властиво прагнення пізнати закони економіки „суспільства стаціонарного і незмінного”, і що тепер необхідно додати „динаміку політичної економії до її статики”. Щоправда, як стверджує М. Блауг, „у Мілля „динаміка” означає аналіз історичної зміни, а „статика”, напевно, те, що ми тепер називаємо порівняльним статистичним аналізом” [6, с. 205];

– **проаналізував економічну динаміку**. В пошуках шляхів економічного зростання Дж. С. Мілля досліджував закон тенденції норми прибутку до зниження. Розглядаючи норму прибутку як важливий чинник динамічних змін, вчений не погодився з поглядами А. Сміта про те, що вона падає внаслідок конкуренції капіталів. Падіння норми прибутку Дж. С. Мілля пов’язував із наближенням величини капіталу до тієї межі, коли становиться неможливим прибуткове використання капіталу на даній обмеженій території, а також зі зменшенням ризику при продуктивному використуванні капіталу і збільшенням передбачливості. Як і Д. Рікардо, даний науковець вважав, що зниження норми прибутку можна уповільнити через вивезення капіталів за кордон, прискорення технічного прогресу тощо;

– **був повністю солідарний з А. Смітом з приводу трактування продуктивної праці як діяльності, що забезпечує створення багатства, матеріальних благ**. Але на відміну від нього, Дж. С. Мілля вважав продуктивною також і працю, спрямовану на охорону власності і на отримання кваліфікації, фізичних і духовних здібностей людей; що вона дозволяє збільшувати нагромадження. На думку вченого, непродуктивною є праця, яка не виробляє матеріального багатства і продукти якого не можуть нагромаджуватися;

– **фактично відмовився від трудової теорії вартості і перейшов на позиції теорії „витрат виробництва”**. Дж. С. Мілля вважав, що вартість продукту визначається вартістю витрат виробництва. Разом з тим, виходячи з

„догми” Сміта, він виключав із величини витрат вартість основного капіталу, зводячи всі витрати до величини заробітної плати і прибутку;

– **дотримувався поглядів Д. Рікардо і Т. Мальтуса щодо сутності заробітної плати.** Характеризуючи її як плату за працю і вважаючи, що вона залежить від попиту та пропозиції на робочу силу, Дж. С. Мілль повторив їх висновок про неминучість утримання оплати праці працівників на мінімальному рівні. Однак він, як і Д. Рікардо, не ототожнював поняття „мінімум заробітної плати” і „фізіологічний мінімум”, пояснюючи, що перше кількісно перевищує друге;

– **був прихильником речовинної концепції капіталу.** Розглядав, услід за А. Смітом, капітал як „раніше нагромаджений запас продуктів минулої праці”. З огляду Дж. С. Мілля, капіталотворення як основа інвестицій дозволяє розширити масштаби зайнятості і може зупинити безробіття. Однак лише за умови, що не буде „непродуктивних витрат багатих”. Вчений **поділяв капітал на основний і оборотний;**

– **займав спільну позицію з Д. Рікардо на земельну ренту, визначав її як „компенсацію, яка платиться за користування землею”.** Дж. С. Мілль вважав ренту аномальним явищем, незаробленим наддоходом землевласників, який виникає в процесі ціноутворення у сільському господарстві, в результаті перерозподілу прибутків і заробітної плати. На основі цього **зробив висновок про необхідність вилучення земельної ренти на користь суспільства.** Запропонував обкладати доходи землевласників спеціальним податком;

– **дотримувався поглядів Т. Мальтуса на теорію народонаселення.** Дж. С. Мілль стверджував, що єдиним засобом забезпечення повної зайнятості і високого рівня заробітної плати працівників є добровільне обмеження народжуваності;

– **зробив аналіз грошей.** Трактуючи гроші як специфічний товар, Дж. С. Мілль стверджував, що їхня вартість, як і інших товарів, „визначається тимчасово попитом і пропозицією, а постійно і в середньому – витратами виробництва” [42, с. 240, 241];

– **стояв на позиціях кількісної теорії грошей.** На думку Дж. С. Мілля, „за інших незмінних умов, вартість грошей змінюється обернено пропорційно кількості грошей: будь-яке зменшення збільшує її в однаковій пропорції” [42, с. 240 – 241];

– **дав аналіз природи кризових явищ, обґрунтував можливість безкризового розвитку ринкової економіки.** Як і С. Сімонді, він вважав, що причиною торговельної кризи є загальне надвиробництво і виникає воно у наслідок надлишку спекулятивних закупівель. На думку Дж. С. Мілля, „безпосередньою причиною існування торговельної кризи є скорочення кредиту, а засобом подолання – не зменшення пропозиції, а відновлення довіри” [43, с. 321].

– **проаналізував економічну роль держави.** Дж. С. Мілль засуджував політику протекціонізму, а також надмірного, необґрунтованого втручання в економічні процеси. Разом з тим вчений був переконаний, що **система вільної конкуренції не завжди може забезпечити розв’язання усіх економічних**

проблем, оскільки існують такі сфери господарської діяльності, які не гарантують індивіду отримання достатнього прибутку. Тому у деяких випадках втручання держави є бажаним. На думку вченого, держава повинна взяти на себе витрати по створенню інфраструктури, розвитку науки і системи соціального забезпечення, залишити за собою такі обов'язки як законодавче регулювання відносин власності, здійснення судочинства, стягування податків тощо;

– **обґрунтовував необхідність удосконалення суспільного устрою.**

Дж. С. Мілль вважав, що найкращим станом людства було би таке, коли ніхто не бідний, ніхто не прагне стати багатшим, і немає ніяких причин побоюватися бути відкинутим назад через зусилля інших проштовхнутися вперед;

– **заклав основоположні принципи для реформізму, розробив власні рекомендації соціального реформування суспільства.** Дж. С. Мілль пропонував ліквідувати найману працю на засадах удосконалення системи (інституту) приватної власності шляхом створення кооперативно-виробничих асоціацій. Це, на думку вченого, дозволило б подолати суперечності між власниками капіталів і найманими робітниками і замінити їх відносинами партнерства. Умови рівності і колективного володіння капіталом і здійснення робіт сприяли б швидкому зростанню продуктивності праці.

4. Виникнення дрібновласницьких економічних теорій у Франції

Розвиток капіталістичного виробництва у Франції в першій половині ХІХ ст., поява великої промисловості, концентрація і централізація капіталу у сфері торгівлі і кредиту призвели до загострення соціально-економічних протиріч. Гніт капіталу викликав незадоволення дрібних товаровиробників, які склали у Франції більшість населення. На цьому підґрунті створилися сприятливі умови для виникнення і розповсюдження дрібновласницьких реформістських ідей, критичного напрямку у політичній економії.

Дрібновласницькими називають економічні ідеї, які розглядаються з позицій інтересів дрібних власників – селян, фермерів, ремісників. Відомими виразниками цих ідей були Сімонд Сімонді та П'єр Жозеф Прудон.

4.1. Особливості та еволюція економічного вчення Ж. Ш. Сімонді

Жан Шарль Леонар Сімонд де Сімонді (1773 – 1842) – відомий французький економіст і історик швейцарського походження, прихильник дрібного товарного виробництва, засновник критичного напрямку у політичній економії. Народився в Женеві у сім'ї протестантського пастора. Середню освіту здобув у протестантській колегії. Навчався в місцевому університеті, не закінчивши який, поступив на службу в Ліонський банкірський дім. Загроза революційного терору змусила його переїхати до Англії і згодом – до Італії. У

1800 р. Сімонд Сімонді повернувся до Женеви, де певний час працював на посаді секретаря торгової палати. Однак незабаром залишив службу і цілком присвятив себе науковій діяльності.

Економічні погляди С. Сімонді сформувалися під впливом негативних наслідків промислової революції: витіснення робітників машинами, нестерпних умов праці на виробництві, розорення дрібних товаровиробників, загострення соціальних суперечностей та кризових явищ в економіці.

Спираючись на теоретичні основи класичної школи, С. Сімонді виступав з науковою критикою капіталістичної системи господарювання, вказував на необхідність її реформування. Його погляди являють собою своєрідне поєднання дрібнобуржуазного романтизму з науковими економічними ідеями класичної школи. На думку вченого, ідеальним устроєм суспільства є дрібне селянське виробництво, де праця і капітал поєднані, а виробництво підпорядковане споживанню. Економічний романтизм С. Сімонді проявився у міркуванні про устрій суспільства, який здатний „забезпечити як бідному, так і багатому задоволення, радість і спокій” [58, с. 148].

Найважливіші економічні ідеї С. Сімонді знайшли відображення у працях „Про комерційне багатство, або Принципи політичної економії у їх застосуванні до торговельного законодавства” (1803), „Нові начала політичної економії, або Про багатство стосовно народонаселення” (1819), „Нариси політичної економії” (1837).

У розвитку економічних поглядів С. Сімонді вирізняють два етапи. **На першому етапі він пропагував ідеї класичної політичної економії щодо економічного лібералізму, вільної конкуренції і торгівлі, що знайшло відображення у його першій праці (1803).** Досліджувавши процес ліквідації старих соціальних відносин, економічною базою яких було дрібне виробництво, він вимагав припинення цього процесу.

На другому етапі вчений уже різко засуджував основи класичної школи, вільну конкуренцію, критикував протиріччя капіталістичного виробництва, обґрунтовував необхідність державного втручання в економічні процеси, проведення реформ, повернення до дрібного селянського виробництва. Це знайшло відображення у двох останніх його працях (1819 та 1837 рр.).

У своїх працях С. Сімонді:

– дає відмінне від А. Сміта і Д. Рікардо **визначення предмету політичної економії.** На думку С. Сімонді, „...матеріальний добробут людей, оскільки він залежить від держави, постає предметом політичної економії” [58, с. 148].

Науковець змішував політичну економію з економічною політикою, ігнорував вивчення об’єктивних економічних явищ, закономірностей їх розвитку. Вважав, що завданням політичної економії є вивчення того, як держава має керувати виробництвом, обігом і розподілом багатства. С. Сімонді стверджував, що політична економія „моральна наука”, яка може привести до мети лише тоді, коли прийнято до уваги почуття, потреби та пристрасті людей. Тому „...ми називаємо політичною економією управління народним багатством” [58, с. 150];

– **виступав проти методу А. Сміта і Д. Рікардо**, докоряючи їм у тому, що вони абстрагують багатство від людини, тоді як мета багатства – задоволення її потреб. В якості вихідного пункту дослідження, С. Сісмонді взяв виробництво і споживання ізольованої людини – Робінзона;

– **був прихильником трудової теорії вартості**. Вслід за А. Смітом і Д. Рікардо вчений визначає вартість товару працею, розглядає її як єдине джерело багатства. С. Сісмонді, як і його попередники, не досліджував субстанцію вартості, двоїстий характер праці, що містить товар. Мінову вартість товару вчений визнавав як витрати праці на його виробництво. При визначенні величини вартості, С. Сісмонді звернув увагу на протиріччя між споживної вартістю і вартістю. Розв'язуючи проблему величини вартості, він стверджував, що при капіталізмі ця величина зводиться до необхідного часу, який характеризував як час, витрачений за середніх умов;

– **досліджував гроші як необхідний продукт розвитку товарно-грошових відносин**. С. Сісмонді вважав, що гроші мають свою внутрішню вартість. На відміну від Д. Рікардо, вчений розрізняв паперові і кредитні гроші;

– **проаналізував можливість знецінення паперових грошей, виникнення інфляції** в результаті переповнення сфери обігу надлишковими паперовими грошима;

– **характеризував капітал як виробничі запаси** (частину багатства), які приносять прибуток. С. Сісмонді розглядав капітал як фактор виробництва і ототожнював його із засобами виробництва. Нагромадження капіталу науковець пов'язував із добросовістю підприємців, їхньою ощадливістю. Як і А. Сміт, він виокремлював основний і оборотний капітал;

– **розвинув теорію прибутку**. С. Сісмонді визначав прибуток по різному. З одного боку, як дохід підприємця, який вважав відрахуванням від продукту праці найманого робітника. „Прибуток підприємця, – писав він, – часто є не що інше, як пограбування найманих робітників” [58, с. 38]. А з іншого, – як результат продуктивності самого капіталу тобто як винагороду за ощадливість підприємця;

– **дотримувався поглядів фізіократів на концепцію ренти**. Розглядаючи ренту як дарунок землі, винагороду природи за виробничу діяльність, С. Сісмонді висунув думку, відмінну від Д. Рікардо про те, що гірші землі ренти не приносять. Він стверджував, що і **гірші земельні ділянки не використовуються без платежу ренти**;

– **піддав сумніву існуючу систему розподілу доходів, протиставляв трудові доходи нетрудовим**. С. Сісмонді вважав, що добробут суспільства залежить не стільки від розвитку його продуктивних сил, скільки від справедливого розподілу створеного багатства. Він стверджував, що капіталізм – це суспільство, де багатство зосереджено в руках великої буржуазії і зумовлює півбідне становище трудівників. На думку С. Сісмонді, тільки в умовах дрібного товарного виробництва стає можливим подолати бідність і забезпечити добробут;

– **вважав, що низький рівень заробітної плати при капіталізмі пов'язаний з існуванням специфічних капіталістичних відносин**. С.

Сісмонді вказував, що безробіття тисне на рівень заробітної плати, тягне його вниз. На його думку, заробітна плата має бути рівною всій вартості продукту праці найманого робітника;

– **вбачав наявність прямої залежності між зростанням населення і заробітною платою.** С. Сісмонді пропонував обмежити збільшення населення рамками доходу і закликав церкву до засудження шлюбів серед робітників, якщо народження дітей не забезпечено достатніми доходами батьків;

– **досліджував проблеми відтворення і криз.** С. Сісмонді виходив із того, що **метою капіталістичного виробництва є споживання, саме воно панує над виробництвом і його визначає.** Він вважав, що суспільство зацікавлено у тому, щоби праця регулювалась попиту, щоб усі товари мали збут, і щоб не постраждав жоден виробник. Держава має регулювати ці процеси і у випадку виникнення розбіжностей в інтересах суспільства та окремих виробників, ефективно їх усувати. Суперечність між виробництвом і споживанням вчений розглядав як основну суперечність капіталізму. Такої суперечності, на думку С. Сісмонді, не існує в ізольованому господарстві Робінзона, не існує її й у дрібному товарному виробництві;

– **вважав, що суперечність між виробництвом і споживанням у капіталістичному суспільстві проявляється в труднощах збуту товарів, в кризах.** Всупереч „закону Сея”, що товари обмінюються на товари, С. Сісмонді стверджував, що товари купуються на доходи. Розглядаючи вартість, подібно А. Сміту, як суму доходів, він зробив висновок, що для реалізації всіх виготовлених товарів необхідно, щоб виробництво відповідало доходам суспільства. Якщо зменшаться доходи, то відповідно зменшиться і попит на товари, і частина їх залишиться нереалізованою;

– **стверджував, що із розвитком капіталізму відбувається звуження внутрішнього ринку.** Звуження ринку С. Сісмонді пов’язував з двома причинами. **Перша – скорочення доходів робітників,** а отже, і попиту на споживчі товари у зв’язку з тим, що **частина їх витискується з виробництва машинами.** А із зростанням безробіття **знижується ціна і попит на робочу силу на ринку праці.** Друга – **зменшення попиту з боку підприємців,** які частину свого доходу, що мала бути використана на споживчі потреби підприємства, **нагромаджують.** На основі цього стає неможливим реалізація на внутрішньому ринку частини суспільного продукту;

– **вбачав, що скорочення внутрішнього ринку та виникнення криз відбувається також і через те, що капіталізм руйнує дрібне виробництво.** Вихід із кризи надвиробництва, спричиненої недоспоживанням, на думку С. Сісмонді, можливий лише на основі припинення розвитку капіталізму, повернення до дріботоварного виробництва, при забезпеченні справедливого розподілу доходів.

Ідеї С. Сісмонді були критично проаналізовані і використані багатьма вченими-економістами, сприяли подальшому розвитку соціалістичних ідей у робітничому русі в європейських країнах.

4.2. Економічні ідеї П. Ж. Прудона

П'єр Жозеф Прудон (1809 – 1865) – відомий французький економіст і філософ, представник критичного напрямку в політичній економії. Народився у м. Безансоні у бідній сім'ї. Навчався самотужки, екстерном здобув ступінь бакалавра. Деякий час займався публіцистикою, потім працював керуючим торговельної фірми. Після Французької революції П. Ж. Прудон став депутатом Національних зборів від паризьких робітників.

П. Ж. Прудон написав багато праць економічного і філософсько-соціологічного характеру, найважливіші з яких – „Що таке власність ?” (1840), „Система економічних суперечностей, або Філософія злиденності” (1846). В його працях викладена система економічних поглядів, в основі яких лежали ідеї дрібнобуржуазного соціалізму і проекти реформування капіталізму, ідеї вольниці та економічної свободи і рівності людей.

Методологічною основою поглядів П. Ж. Прудона є ідеалізм і суб'єктивізм. Вчений ігнорував об'єктивні економічні закони, процеси і явища, що відбуваються в суспільстві, розглядав їх як втілення „абсолютного розуму”, як вічні ідеї, відірвані від реального життя. П. Ж. Прудон стверджував, що „будь-яке суспільство утворюється, перетворюється і змінюється за допомогою ідеї. Так було в стародавні часи і так відбувається в наш час” [50, с. 86].

У своїх творах П. Ж. Прудон:

– **розглядав економічні процеси і явища не як єдність суперечностей, а як механічне поєднання протилежних властивостей.** Науковець намагався виявити в них „хороші” і „погані” сторони, підкреслював необхідність збереження перших та ліквідацію останніх. Протиріччя між бідністю (поганою стороною) і багатством (хорошою стороною) П. Ж. Прудон вважав головним протиріччям капіталізму. Дурної стороною розподілу праці вчений вважав те, що він став „джерелом убогства”. Аналізуючи конкуренцію, вчений підкреслював що, її добра сторона полягає в тому, що забезпечує рівність, а погана – веде до розорення деяких виробників. Пропонував для ліквідації конкуренції створити спеціальну поліцію;

– **вважав капіталістичну систему власності причиною бідності широких верств населення.** На думку П. Ж. Прудона, експлуатація людини людиною і власність породжено „правом сильного”, а негативні сторони капіталізму (до яких відносив прибуток, обман при торгових угодах, соціальну нерівність) мають своєю причиною „право хитрості”;

– **засуджував власність, створену чужою працею і захищав володіння.** П. Ж. Прудон не заперечував приватну власність взагалі, аналізував її з двох боків, як продукт власної праці і як продукт привласнення чужої праці, тобто як **власність і як володіння.** Під власністю П. Ж. Прудон фактично розумів велику приватну власність, яка дає можливість його власникові отримувати нетрудові доходи. Така власність на думку вченого, є „крадіжкою”, вона створює „право здобичі”, що постає у формі ренти, оренди, процента, прибутку, дисконту, привілеїв, монополії, премій, хабара та ін. Оскільки велика власність суперечить „природі та розуму”, стверджував П. Ж. Прудон, то вона має бути ліквідована скасуванням відсотка і прибутку. Під

володінням він розумів дрібну власність, створену індивідуальною працею. Допускаючи перехід великої промисловості і залізничних доріг у власність робітничих колективів, він водночас обстоював необхідність збереження приватної власності у дрібному виробництві. До дрібної вчений відносив власність, яка існує у „помірних і розумних” розмірах;

– **висунув концепцію „помилки в рахунках”**, суть якої в тому, що капіталісти свідомо „ніколи цілком не винагороджують” робітників, привласнюють значну частину продукту, створену останніми. На думку П. Ж. Прудона, капіталісти оплачують лише вартість індивідуальної праці робітників, а вартість створену кооперованою (колективною) працею робітників – привласнюють. ”Капіталіст каже, що заплатив робітникам поденну плату, – писав П. Ж. Прудон, – однак справа в тому, що він не оплатив величезної сили, яка виникає завдяки співробітництву робітників, завдяки одночасності і гармонії їх зусиль” [50, с. 86];

– **двоєко трактував вартість**. З одного боку, П. Ж. Прудон визнавав, що „праця, і тільки вона одна, створює всі елементи багатства”. З іншого боку, важливу роль у створенні вартості він відводив обміну. Це добре видно з його аналізу мінової вартості і так званої конституційованої вартості;

– **виходив з того, що походження мінової вартості пов’язане з різноманітністю потреб однієї людини, яка породжує обмін**. П. Ж. Прудон абстрагувався від попиту, фактично ототожнював мінову вартість з рідкістю, а споживну вартість – з багатством. Оскільки багатство і рідкість знаходяться один до одного в оберненому відношенні, вважав П. Ж. Прудон, то в такому же відношенні знаходяться споживна і мінова вартості. Причиною такої антитези вчений вважав „свободну волю людини”;

– **обгрунтував теорію „конституційованої вартості”**. Згідно з цією теорією, „конституційована вартість” – це „синтетична”, або „пропорційна”, власність. П. Ж. Прудон визначав „конституційовану вартість” як синтез споживної і мінової вартості і виражав безпосередньо в годинах робочого часу;

– **підкреслював визначну роль обміну в створенні вартості**. На думку П. Ж. Прудона, обмін об’єднує елементи суспільного багатства в єдине ціле у відомій пропорції, перетворюючи їх в „конституційовані вартості” і „відштовхує” певну частину матеріальних благ. У цьому розумінні „конституційована вартість” як вартість, санкціонована обміном, виступає як „пропорційна вартість”;

– **стверджував, що „конституційована”, або „пропорційна”, вартість виникає в процесі товарного обміну на ринку**. Абстрагуючись від конкуренції і від того факту, що величина вартості визначається суспільно необхідним робочим часом, П. Ж. Прудон вказував, що година праці будь-якого виробника коштує стільки же, скільки година праці іншого. На думку вченого, якщо продукти будуть продаватися за цінами, які відповідають їх „конституційованої вартості”, то буде забезпечена рівновага попиту і пропозиції, будь-який товар знайде покупця і виробництво буде відповідати споживанню;

– **проаналізував систему обміну**. Усі недоліки суспільства, на думку П. Ж. Прудона, мають одну спільну основу – „несправедливість в обміні”. Через наявну форму обміну дрібні товаровиробники не можуть повністю реалізувати

створену вартість. Конкуренція знецінює товари дрібних виробників, спричиняє їх розорення;

– **вважав необхідним „впорядкувати” обмін, усунути конкуренцію і забезпечити справедливий трудовий еквівалентний обмін.** Для організації „справедливого обміну” продукцією П. Ж. Прудон пропонував створити обмінний банк, „Народний банк”. Завдання цього банку – обмінювати продукти товаровиробників на спеціальні трудові талони або бони обміну, („робочі гроші”), на яких було б вказано, скільки часу витрачено на виробництво зданого до банку товару. На ці „робочі гроші” товаровиробник мав би можливість одержувати в банку інші товари такої ж вартості, а також безпроцентний кредит. Через введення „робочих грошей” і усунення реальних грошей П. Ж. Прудон сподівався встановити в суспільстві рівність і справедливість, позбутися експлуатації. В основі такого підходу – ідея Ж. Б. Сея про безпосередній обмін: продукт обмінюється на продукт. Однак спроба вченого у 1849 р. реалізувати цей проект зазнала невдачі;

– **проголошував гроші головною формою капіталу, оскільки й усі інші капітали врешті-решт пропонуються на ринку у формі грошей.** Ліквідація класичних грошей, на думку П. Ж. Прудона, нейтралізує і капітал, позбавить його „права здобичі”, тобто можливості приносити відсоток;

– **виступав противником комунізму.** П. Ж. Прудон писав, що в „суспільстві, про яке мріють соціалісти, слабкі пригноблювали б сильних, ліниві і нездібні жили б за рахунок трудящих та здібних. Комунізм є система рабства, оскільки спільність володіння вимагає примусової праці, позбавляє членів суспільства свободи дії і перетворює їх всіх на рабів держави” [50, с. 86];

– **виступав проти державності.** П. Ж. Прудон стверджував, що **ідеальний тип суспільного устрою є синтез спільності і власності.** На думку П. Ж. Прудона, ідеалом суспільства є свобода, оскільки вона передбачає існування рівності, анархії, „без кінцевої різноманітності”. Тому „вільна асоціація, свобода, яка задовольняється охороною рівності засобів виробництва і рівноцінності продуктів, що обмінюються, є єдино справедлива, істинна і можлива форма суспільства” [50, с. 260 – 261];

– **проповідував ідею поділу суспільства на автономні одиниці.** Ідеальним типом існування суспільства П. Ж. Прудон, вважав асоціацію, яка передбачає „розділ землі, розмежування власностей, незалежність праці”, розподіл праці в промисловості, зниження загальних затрат, ліквідацію дармоїдства і убогства;

– **заперечував необхідність і правомірність революції і політичної боротьби.** На думку П. Ж. Прудона, перетворення суспільства має відбуватися мирним шляхом, в процесі знищення держави і при співробітництві класів. Вчений стверджував, що класи найманих працівників і підприємців „мають злитися і поглинути один одного у вищій свідомості”. Він вважав, що в інтересах спокою „достатньо всезагального перетворення звичаїв” і що необхідно розвивати економічний індивідуалізм, а також союз між підприємцями і трудящими класами.

Ідеї дрібновласницького соціалізму П. Ж. Прудона були поширені у європейських країнах у другій половині XIX ст. Вони сприяли виникненню і розвитку **бакунізму**, а потім і **анархо-синдикалізму**, здійснили суттєвий вплив на робітничий рух не тільки у Франції, а і в інших країнах Західної Європи.

Розділ 6. Розвиток соціалістичних економічних ідей

1. Соціалістичні утопічні вчення.
 - 1.1. Історичні умови виникнення та суть соціалістичних утопічних ідей.
 - 1.2. Економічні ідеї раннього утопічного соціалізму.
 - 1.3. Економічні ідеї пізнього утопічного соціалізму.
2. Марксистське економічне вчення.
 - 2.1. Передумови виникнення та ідейно-теоретичні основи марксизму.
 - 2.2. Особливості методології марксизму.
 - 2.3. Система економічних поглядів К. Маркса.
3. Соціал-демократичні економічні концепції.
 - 3.1. Історичні передумови виникнення ревізіонізму.
 - 3.2. Сутність та економічні концепції соціал-реформізму.
 - 3.3. Еволюція економічної доктрини соціал-демократії.

1. Соціалістичні утопічні вчення

1.1. Історичні умови виникнення та суть соціалістичних утопічних ідей

Витоки соціалістичних економічних вчень беруть початок з глибини історії. З давніх часів люди мріяли про справедливе і щасливе суспільство, в якому відсутні експлуатація і гноблення, економічні і соціальні нерівності. Все це знайшло відображення в творах багатьох мислителів, у розроблених ними моделях якогось „справедливого” суспільства майбутнього.

Однією із перших утопічних ідей була модель ідеальної держави Платона („Політейя”, „Закони”), яка базувалася на суспільних інтересах та рівності. Ідеї християнського комунізму, заснованого на принципах рівності, суспільно корисної праці знаходять своє відображення в новозавітній книжці „Діяння апостолів”. З тих пір виникало і зникало багато утопічних концепцій. Проте особливо популярними вони стали з XV століття, коли розпочався період розкладання феодалізму і зародження нових капіталістичних відносин у

Західній Європі. З'являються фантастичні проекти побудови безкласового суспільства.

Безпосередньою причиною їх появи у період пізнього середньовіччя стали розорення селянства, зубожіння народних мас, що спонукало до посилення стихійної боротьби проти феодалізму.

В історії економічної думки можна виділити **два основні етапи розвитку соціалістичних утопічних економічних ідей:**

- **ранній утопічний соціалізм**, який виражений у фантастичних проектах видатних мислителів XV – XVII ст. Т. Мора, Т. Кампанелли, Ш. Мельє, Т. Мюнцера та ін. Передумовами виникнення даних проектів стали: розклад феодалізму, первісне нагромадження капіталу, яке супроводжувалося розоренням селянства та зубожінням переважної більшості населення. Тому саме у творах ранніх соціалістів-утопістів відображена ідеологія антифеодального протесту, прагнення до усунення феодальних привілеїв та залежностей, утвердження справедливого і щасливого суспільства;

- **пізній утопічний соціалізм (XVII – XIX ст.)**, який базується на ідеях вдосконалення і перебудови капіталістичного суспільства і найбільш відомими представниками якого були К. А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен. Передумовами, які вплинули на формування їх ідей, були завершення промислового перевороту, масове розорення селянства, майнове розшарування суспільства, зростання безробіття, погіршення становища робітничого класу, загострення соціальних суперечностей тощо.

Якщо теорії раннього утопічного соціалізму були більш прагматичними і переважно досліджували господарські реальності та матеріальні умови економічної діяльності, то в концепціях пізніх соціалістів-утопістів створюються фантастичні проекти швидкої побудови справедливого суспільства, опираючись на тогочасні суспільні інституції – державу, науку, мораль, політику і наявну економічну базу.

Незважаючи на існуючі відмінності, **для більшості соціалістичних утопічних учень характерними є такі спільні риси:**

- емоційна критика феодалізму та капіталізму за їх неспроможність забезпечити справедливий розподіл багатства та неефективне використання матеріальних і людських ресурсів;

- заперечення приватної власності та вільної конкуренції як основи експлуатації та соціальної нерівності;

- розуміння розвитку людського суспільства як історичного процесу, що проявляється в заміні існуючого ладу більш прогресивним і справедливим;

- здійснення не лише опису ідеального суспільства, але і намагання нав'язати людям обов'язковий образ дій і поведінки, регламентацію їх життя;

- відмова від насильницьких, революційних методів побудови ідеального суспільства і віра у можливість трансформації існуючого суспільного ладу в ідеальне суспільство за рахунок виховання населення, пропаганди і поширення соціалістичних ідей.

1.2. Економічні ідеї раннього утопічного соціалізму

Для представників раннього утопічного соціалізму були характерними критика недоліків існуючого устрою та приватної власності з позиції моралі і тяжіння до примітивної ідеалізації суспільного життя, заснованого на рівності потреб і здібностей.

Великий вплив на зміну економічної думки у пізньому середньовіччі здійснили процес первісного нагромадження капіталу і швидке соціальне розшарування суспільства внаслідок розвитку мануфактурного виробництва, великих географічних відкриттів і пограбування колоній. Все це посилювало прагнення до створення соціальних утопій зі “справедливим” політичним, економічним та соціальним устроєм суспільства.

Одним з найвидатніших представників раннього утопічного соціалізму був англійський письменник-гуманіст, державний діяч **Томас Мор (1478 – 1535)**. В 1516 р. Т. Мор опублікував свою знамениту книжку „Утопія” („утопія” – благодатне місце, що його ніде не існує), яка дала назву новій течії суспільної думки. В ній здійснена вперше критика капіталізму, а саме процесу первісного нагромадження капіталу як першооснови всіх суспільних суперечностей і майнової нерівності.

В „Утопії” викладена і **утопічна модель ідеального суспільства, основними характерними рисами якої є:**

- відсутність приватної власності;
- відсутність грошей і торгівлі, прямий продуктообмін між містом і селом;
- зрівняльний розподіл, відсутність соціальної нерівності;
- строга регламентація та обов'язковість праці для всіх, поєднання занять фізичною та розумовою працею;
- сімейно-ремісничий уклад господарського життя; землеробство як основа господарської діяльності; організація сільськогосподарських робіт за принципом трудової повинності;
- наближена до республіки форма державного устрою, всезагальні вибори посадових осіб, рівність жінок з чоловіками у всіх правах, свобода совісті тощо.

Ранні ідеї утопічного соціалізму розвивав італійський мислитель **Томазо Кампанелла (1568 – 1639)**, монах-домініканець, один із лідерів боротьби за звільнення Італії від гніту іспанської монархії. У творі „**Місто сонця**” (1623) він запропонував проект ідеальної утопічної держави, в основі якої має бути загальнонародна власність на майно (крім індивідуального житла) та господарство натурального типу. Його суспільство – це конгломерат сільськогосподарських общин, до роботи в яких залучаються всі громадяни, а споживання має бути суспільним, виходячи із потреб.

Основні риси утопічної моделі ідеального суспільства Т.Кампанелли:

- відсутність приватної власності, майнової нерівності, злиднів та експлуатації;
- відсутність грошей, натуральний продуктообмін;
- зрівняльний розподіл благ;

- примусова обов'язкова праця, розподіл обов'язків відповідно до здібностей кожного;
- державний устрій, заснований на поєднанні духовної і світської влади.

Представником раннього утопічного соціалізму був і **Томас Мюнцер (1490 – 1525)**, німецький мислитель-бунтівник, який закликав насильницьким шляхом змінити існуючий лад і встановити “тисячоліття царства Христа”.

Утвердження „царства Божого” на землі можливе в результаті насильницького знищення феодального устрою. Суди і влада повинні перейти до братства бідняків, а земля має бути передана селянам. Саме простий народ, як стверджував Т. Мюнцер, є носієм божественної справедливості, здатним побудувати безкласове суспільство, засноване на засадах рівності і справедливості.

У суспільстві „царство Божого” не існуватимуть державна влада, класові відмінності, приватна власність та нерівність. Загальний добробут населення буде невпинно зростати на основі спільного майна.

Усі соціальні утопії раннього періоду описували наївні проекти суспільства, які ґрунтувалися на спільній власності, з відсутніми товарним виробництвом і грошима, на зрівняльних засадах розподілу благ. Мислителі мріяли створити суспільство, де люди будуть звільнені від бідності, злиднів і гноблення і зможуть розвивати свою особистість.

1.3. Економічні ідеї пізнього утопічного соціалізму

Пізній утопічний соціалізм представлений працями відомих мислителів XVIII – XIX ст. **Р. А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є та Р. Оуена**. Виховані на ідеях Т. Мора і Т. Кампанелли, французьких просвітителів, і, розчарувавшись у результатах буржуазних революцій, вони почали виступати із рішучою критикою капіталістичного ладу і створювати нові фантастичні моделі “світлого майбутнього”. У чисто теоретичному плані їх погляди знаходилися на узбіччі економічної науки, проте вони внесли помітний вклад в критику капіталізму і цікаві здогадки про напрямки майбутнього суспільного розвитку.

Одним із найбільш відомих представників французького утопічного соціалізму був **Сен-Сімон Клод Анрі де Рувруа (1760 – 1825)**, аристократ за походженням і учасник антифеодальної революції 1789 – 1794 рр. Його економічні ідеї знайшли своє відображення у працях “Про промислову систему” (1821), “Катехізис промисловців” (1824), “Нове християнство” (1825).

Головну увагу Сен-Сімон приділяє дослідженню соціологічних проблем, проте при розгляді методологічних питань історії людського суспільства він вносить вклад і в розвиток політичної економії. На його думку, поступальний розвиток суспільства відбувається шляхом переходу від одного рівня (стадії, формації) до іншого в результаті зростання обсягу знань і вдосконалення господарства.

В кожній стадії існує **два періоди**: органічний або рівноважний, і критичний, коли рівновага розвитку порушується. **Органічний період** – це час, коли суспільство виступає єдиним і організованим цілим, стійким в

економічних і ідеологічних відносинах. При **критичному періоді** виділяється певний клас, економічна могутність якого поступово зростає і який прагне прийти до влади. В результаті політичної боротьби між ним і рештою населення відбувається перехід до нової більш прогресивної стадії. Саме в цьому, з точки зору Сен-Сімона, і проявляється суть історичного прогресу. Тому перехід до нового суспільного ладу, який більш відповідає людській природі, так як забезпечує щастя для значно більшої кількості людей, є історичною необхідністю.

Сен-Сімон признавав, що причинами зародження нового (капіталістичного) суспільства є виникнення і розвиток промисловості, торгівлі, а також міст, які є матеріальною базою для формування буржуазії. Велике значення відіграють відносини власності, так як вони лежать в основі організації суспільства. Проте головними чинниками розвитку суспільства він вважав розвиток науки, розуму і свідомості, а економічним чинником і класовій боротьбі відводив другорядну роль.

Новий суспільний лад (капіталізм) він називає індустріалізмом, вважаючи, що його основою повинна стати промисловість, а управління в масштабі всього суспільства повинно здійснюватися з єдиного центру на основі певного плану. Процес управління повинні здійснювати найбільш досвідчені промисловці (індустріали), вчені – розробляти плани виробництва, розподілу продуктів і науково обґрунтувати плани розвитку виробництва. Безпосередньо ж здійснювати реалізацію даних планів повинна армія трудящих.

В новій суспільній організації асоціація замінить конкуренцію, всі будуть зобов'язані працювати на користь людства і їх праця оцінюватиметься за принципом: “від кожного – по здібностях, кожному – по його внеску”. В даному суспільстві не мають права на існування землевласники і лихварі, проте залишиться приватна власність. Все це на думку мислителя дозволить позбутися анархії виробництва і забезпечити плановість та централізм в управлінні економікою.

Можливі соціальні протиріччя повинні вирішуватися мирним шляхом, де велику роль відіграватимуть особистості і реформи. А все суспільство повинно об'єднуватися новою релігією (“нове християнство” – сукупність різних ідей науки і, в першу чергу, самого Сен-Сімона, про новий суспільний лад).

Уявлення Сен-Сімона про майбутній суспільний устрій багато в чому збігаються із сучасним постіндустріальним суспільством, яке, проте, функціонує на конкурентних засадах.

Визначним французьким соціалістом був і **Шарль Фур'є (1772 – 1837)**, купець, торговий службовець. Основні його праці „Теорія чотирьох рухів і загальних доль” (1808), „Новий промисловий і суспільний світ” (1828), „Теорія всесвітньої єдності” (1838).

Головною його ідеєю є досягнення соціальної гармонії, яка можлива лише в суспільстві, побудованому на засадах справедливості і рівності. Капіталізм, зі своєю промисловістю, є ж ворожим людині, а капіталістична індустріалізація лише посилює антагонізм між інтересами індивідуума і колективу. Тому капіталізм потребує обов'язкового реформування з метою

ліквідації існуючої приватної власності, яка породжує конкуренцію, анархію і призводить до несправедливого і нерівномірного розподілу багатства.

Досягти соціальну гармонію можливо при асоціативній формі організації суспільства, яку Ш. Фур'є назвав **Соціальною Гармонією**, і для якої **характерні такі основні риси:**

- ліквідація експлуататорського характеру приватної власності через підпорядкування її інтересам суспільства шляхом створення асоціації вільних виробників (фаланг)*. Економічною основою суспільства повинна стати суспільна власність на засоби виробництва, усупільнена окремими фалангами, які є первинною господарською одиницею асоціації;
- основою життя фаланги є колективна і механізована сільськогосподарська праця. Розвиток промисловості має бути підпорядкованим сільському господарству;
- обов'язковість та привабливість праці для всіх, виконання робіт за планом;
- відсутність конкуренції і розвиток змагання між трудящими як основи зростання продуктивності праці і поліпшення добробуту суспільства;
- справедливий розподіл продуктів і доходів відповідно до внеску кожної особи в загальні результати (з врахуванням частки майна у спільній власності, кількості затраченої праці і здібностей та таланту);
- формування і використання фондів суспільного споживання.

Ш. Фур'є був прихильником мирного переходу до нового суспільства, де всезагальна роль відводилася реформам, агітації, прикладу і геніальній особистості. Класову боротьбу він вважав величезним нещастям для людства, а революції – пограбуванням багатих в інтересах інтриганів та авантюристів.

Найвідомішим представником утопічного соціалізму в Англії був **Роберт Оуен (1771 – 1858)**, автор праць „Виклад раціональної системи суспільства” (1830), „Книга про новий моральний світ” (1840) та ін.

Характерним у творчості Р. Оуена є гостра критика капіталізму як системи, що перешкоджає раціональному поєднанню виробників та засобів виробництва, розподілу факторів виробництва та продуктів праці, породжує суперечності, злидні, нові форми рабства та війни. Причиною цих недоліків він вважає приватну власність і заперечує право на її існування у будь-яких формах.

На відміну від французьких утопістів, які заперечували класичну політичну економію, Р. Оуен був прихильником трудової теорії вартості Д. Рікардо і вважав працю єдиним джерелом вартості. Проте, він вважав, що при капіталізмі закон вартості не діє, так як більша частина продукту попадає капіталістам і землевласникам. Вихід із даної ситуації – реорганізація існуючого суспільства і створення такого ладу, де будуть відсутні бідність і безробіття. Такий лад він назвав соціалізмом.

* Фаланга є своєрідним виробничо-споживчим товариством, займає земельну площу близько однієї квадратної милі і в ній живе, працює і відпочиває трудовий колектив чисельність 1,5-2 тис. осіб.

Характерні риси утопічної моделі ідеального суспільного устрою Р.

Оуена:

- відсутність приватної власності, організація кооперативної праці на засадах суспільної власності, рівність громадян у правах і обов'язках;
- первинні клітинки соціалістичного ладу – кооперовані общини, які засновані на принципі єдності праці і споживання;
- праця є єдиним мірилом цінності і є обов'язковою для всіх;
- використання принципу розподілу: від кожного за здібностями, кожному за працею;
- ліквідація протилежностей між містом і селом. Чергування занять землеробською та ремісничою працею.

Незважаючи на відсутність серйозної теоретичної основи, твори соціалістів-утопістів справили значний вплив на еволюцію економічної думки:

- започаткували критику існуючого суспільного ладу, його суперечностей і спонукали до роздумів над проблемами еволюції людського суспільства;
- вказали на певні напрямки майбутньої еволюції суспільства і сприяли пошуку шляхів його вдосконалення;
- вплинули на розвиток економічної думки.

2. Марксистське економічне вчення

2.1. Передумови виникнення та ідейно-теоретичні основи марксизму

Марксизм як напрям класичної політичної економії, що претендував на вдосконалення теоретичних досліджень і створення нової соціальної картини світу, виник у 40-х роках XIX ст.

Засновники марксизму **Карл Маркс (1818 – 1883)** та **Фрідріх Енгельс (1820 – 1895)** були сучасниками і свідками становлення та утвердження капіталістичного ладу. Отже, формування їх економічного вчення відбувалося в період загострення соціальних суперечностей і революційних потрясінь, зумовлених першими глибокими кризами. Важливу роль у формуванні матеріальних передумов марксизму відіграв і промисловий переворот, який в основному закінчився в Англії до 1825 р. Саме в цей час беруть початок кризи, банкрутства та швидке збільшення безробіття при одночасному бурхливому росту промисловості. Робітничий клас, що повністю залежав від стану розвитку капіталістичного виробництва, чутливо реагував на погіршення свого становища. Почалось формування профспілок, які вели боротьбу за економічні інтереси робітничого класу. В Англії виникає чартиський рух, де, поряд з економічними, з'являються і політичні гасла. В Німеччині і Франції суперечності розвитку капіталізму ведуть до повстань, які набирають комуністичного забарвлення.

Активна участь К. Маркса і Ф. Енгельса у революційно-демократичному русі, прагнення довести необхідність соціально-економічних перетворень і дати

теоретичне обґрунтування боротьби пролетаріату проти буржуазії спонукали їх до аналізу економічних явищ і процесів з метою обґрунтування неминучості загибелі капіталізму під натиском його внутрішніх суперечностей.

Найважливіші історичні передумови формування марксизму:

- завершення промислового перевороту в країнах Західної Європи, який посилив процес виникнення фабрик, машинного виробництва, зростання економіки і збільшення кількості осіб найманої праці;
- зміна соціальної структури суспільства в процесі первісного нагромадження капіталу за рахунок розорення селян і ремісників та формування пролетаріату як особливого класу;
- загострення соціальних суперечностей в результаті погіршення становища найманих робітників, викликаного зростанням фізичних, психічних, нервових навантажень, виникнення масового безробіття та жахливої злиденності;
- соціальні потрясіння і боротьба робітничого класу за свої права у загрозливих формах (збройні повстання і масовий чартиський рух на захист прав робітників);
- періодичні кризи надвиробництва і потрясіння ринкової економіки.

Таким чином, до середини ХІХ ст. соціально-економічний розвиток країн Західної Європи нагромадив новий матеріал для теоретичних узагальнень, а антифеодальні революції і збройні повстання робітників підводили до думки про неминучість зміни суспільного устрою насильницьким шляхом. Водночас соціально-економічні потрясіння капіталізму сприяли зростанню популярності соціалістичних ідей.

Саме ці обставини і визначили напрямки дослідження марксизму, його популярність серед пролетаріату.

Суттєво модернізував існуючу теорію суспільного прогресу, марксизм увібрав в себе багато досягнень наукової думки. Його **ідейно-теоретичними джерелами стали:**

- англійська класична політична економія, насамперед вчення Д. Рікардо;
- німецька філософія (діалектика Г. Гегеля і матеріалізм Л. Фейєрбаха);
- французький утопічний соціалізм.

На основі цих джерел К. Маркс створив власну теоретичну систему, яка базується на дослідженні внутрішніх суперечностей капіталізму як рушійної сили його еволюції.

2.2. Особливості методології марксизму

Творча спадщина К. Маркса має багато спільного з теоріями А. Сміта і, особливо, як відзначалося раніше, Д. Рікардо. Він став продовжувачем вчення класичної політекономії у тій її частині, яка ґрунтується на трудовій теорії вартості. Проте висновки попередників були переосмислені у відповідності із власними принципами.

Методологія досліджень К. Маркса базується на трудовій теорії вартості класичної політекономії, діалектиці і матеріалізму німецької класичної

філософії, теорії класової боротьби і соціалістичного устрою французького утопічного соціалізму.

Для методології К. Маркса характерними є такі риси:

- **абстрактно-теоретичний підхід**, який дозволяє здійснити глибинне проникнення у сутність економічних явищ і процесів, виокремити їх найсуттєвіші риси;
- **поєднання історичного і логічного** в категоріях теоретичної системи;
- **матеріалістичне розуміння історії**, її економічна інтерпретація на основі врахування діалектичного взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин;
- **учення про базис і надбудову**, їх взаємозв'язки та первинність базису над надбудовою і свідомістю;
- **лінійна модель розвитку суспільства**, аналіз його еволюції як закономірної зміни соціально-економічних формацій, в основі якої лежить суперечність розвитку продуктивних сил і виробничих відносин;
- **підпорядкованість економічного дослідження ідеї неминучої загибелі капіталізму і заміни його більш прогресивним суспільним ладом – комунізмом**;
- **поділ капіталістичного суспільства на два антагоністичних класи (капіталістів і пролетаріату) і трактування класової боротьби як рушійної сили історії**;
- **визначення предметом політичної економії дослідження сукупності виробничих відносин, а також економічних законів і визнання її наукою класовою, партійною.**

Таким чином, можна зробити певні висновки про значний вклад в створення нового методу економічних досліджень, а саме діалектичного методу, який включає в себе логічну абстракцію, закони матеріалістичної діалектики, індукцію і дедукцію, аналіз і синтез, поєднання історичного і логічного, одиничного, особливого і загального тощо.

2.3. Система економічних поглядів К. Маркса

Економічні погляди К. Маркса знайшли найповніше відображення в його праці “Капітал”, виданої в IV томах. Ключовою проблемою I тому “Капіталу” із підзаголовком (Процес виробництва капіталу) є теорія додаткової вартості як основа розвитку і вираження відносин найманої праці і капіталу. В II томі “Капіталу” (Процес обігу капіталу) центральною є теорія відтворення як єдність виробництва та обігу індивідуального і суспільного капіталу. Теорія “перетворених форм” додаткової вартості: прибутку, процента, торговельного прибутку і земельної ренти розглядається в III томі “Капіталу” (Процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому). Критичному огляду відомих на той час економічних теорій, з погляду трактування суті і форми розподілу додаткової вартості, присвячений IV том “Капіталу” (Теорії додаткової вартості).

Центральним елементом економічної теорії К. Маркса є вчення про **вартість і додаткову вартість**. Розвиваючи теорію трудової вартості класичної політичної економії К. Маркс:

По-перше, вважав, що єдиним джерелом вартості є праця, а точніше соціально визначена людська діяльність. Величина ж вартості товару вимірюється суспільно необхідним часом, затраченим на його виробництво.

По-друге, розкрив відмінності між категоріями “вартість” і “ціна” (ціна як грошовий вираз вартості товару відхиляється від останньої під впливом коливань попиту і пропозиції).

По-третє, вказав, що в процесі реалізації товару відбувається роздвоєння вартості на споживну вартість і мінову вартість, в основі якого лежить двоїстий характер праці.

По-четверте, зазначив, що вартість товару визначається не кількістю робочого часу, затраченого на його виробництво, а часом на його відтворення.

При обґрунтуванні **теорії додаткової вартості** К. Маркс вводить поняття товар **“робоча сила”**, (сукупність фізичних і духовних здібностей людини), який, як і будь-який інший товар, має дві властивості:

- вартість, яка визначається робочим часом, необхідним для його відтворення;
- споживна вартість – визначається вартістю, яку вона створює.

Споживна вартість товару робоча сила має бути завжди більшою, ніж вартість, і, в цій специфічній його особливості К. Маркс вбачав таємницю капіталістичної експлуатації. Різниця між вартістю робочої сили і новою вартістю, створеною робітником (споживною вартістю) і є додатковою вартістю. Час, протягом якого виробляється вартість, що рівна вартості робочої сили – це необхідний робочий час (необхідна праця), а решта часу, протягом якого створюється додаткова вартість – це додатковий робочий час (додаткова праця). Для визначення рівня експлуатації робочої сили капіталом К. Маркс вводить поняття **норма додаткової вартості**, а її величина визначається через співвідношення додаткової праці до праці необхідної.

Вчений вказував на два способи посилення капіталістичної експлуатації або підвищення норми додаткової вартості:

- абсолютне збільшення маси живої праці за рахунок продовження тривалості робочого дня (абсолютна додаткова вартість);
- зменшення тривалості необхідного часу при незмінній тривалості робочого дня (відносна додаткова вартість).

Із теорією додаткової вартості тісно пов'язана теорія заробітної плати. На відміну від представників класичної політичної економії, які розуміли під заробітною платою **плату за працю**, К. Маркс трактує її як **плату за робочу силу**. Вона є перетвореною формою вартості і ціни робочої сили і є еквівалентною ціні засобів, необхідних для її відтворення (утримання робітника і членів його сім'ї). Рівнями виміру її величини служать номінальна і реальна заробітна плата.

Важливою складовою в економічній системі К. Маркса є **теорія грошей і капіталу**. Вчений дає власне тлумачення природи грошей як специфічного

товару, який стихійно виділився із товарної маси в процесі еволюції обміну і став відігравати роль загального еквівалента – виразника вартості усіх інших товарів. При цьому гроші виконують п'ять функцій:

- **міру вартості** – виражають вартість всіх інших товарів в певній кількості (масі) грошей;
- **засіб обігу** – виступають посередниками між товарами у процесі їх обігу;
- **засіб утворення скарбів** (засіб нагромадження) – для заміни товарної форми грошовою;
- **засіб платежу** – відчуження товарів в часі від їх оплати;
- **світових грошей** – коли гроші за межами внутрішньої сфери обігу функціонують як загальний засіб платежу, загальний купівельний засіб або як матеріалізація багатства взагалі.

Між грошима і капіталом існує тісний зв'язок, адже гроші, з точки зору К. Маркса, водночас є і певною формою існування капіталу. В умовах капіталістичного виробництва рух грошей описується формулою $\Gamma - T - \Gamma^1$, де $\Gamma^1 = \Gamma + \Delta\Gamma$, тобто дорівнює первісно авансовій сумі плюс деякий приріст. Саме цей рух грошей і перетворює їх в капітал. Тобто капітал виступає як самозростаюча вартість і є засобом експлуатації робочої сили.

Новим для економічної науки стало положення К. Маркса про органічну будову капіталу, яка передбачає поділ капіталу на дві вартісних частини: **постійний капітал** – вартість засобів виробництва і **змінний капітал** – вартість робочої сили. Цей поділ дозволив йому проаналізувати специфіку руху цих частин капіталу і специфіку їх впливу на величину додаткової вартості і вартості створюваного продукту.

Виокремлення в структурі капіталу основного і оборотного дозволяє К. Марксу показати специфіку перенесення їх вартості при виробництві продукту (основний капітал переносить свою вартість по частинах, а оборотний капітал – одразу).

Важливе місце в системі економічних поглядів К. Маркса займають теоретичні узагальнення, які були зроблені ним при аналізі процесу **нагромадження капіталу**:

- перетворення додаткової вартості в капітал веде до зниження середньої норми прибутку внаслідок зростання органічної будови капіталу;
- відбувається відносне скорочення частки найманої праці у суспільному продукті (в процесі нагромадження капіталу виникає відносно надлишкове населення – суть закону народонаселення);
- нагромадження багатства у капіталістів і нагромадження злиднів, муки праці, рабства, темноти, здичавіння і моральної деградації робітничого класу – є абсолютним загальним **законом капіталістичного нагромадження**;
- гонитва за додатковою вартістю, яка є спонукальним мотивом і кінцевою метою капіталістичного виробництва, неминуче призводить до погіршення становища робітничого класу, загострення класової боротьби, закономірним наслідком якої є зміна існуючого соціального устрою.

Значний внесок в розвиток економічної думки зроблено К. Марксом при аналізі процесу **суспільного відтворення**. В його моделюванні кругообігу суспільного продукту створено основоположну схему, яка описує взаємозв'язок між галузями, які випускають засоби виробництва і предмети споживання. При цьому робиться наголос на важливості дотримання пропорцій як в структурі виробленого продукту в масштабах суспільства, так і в структурі вартості даного продукту (умови для відтворення капіталу).

Проблема відтворення цікавила К. Маркса не для того, щоб дослідити умови збалансованої підтримки макроекономічної рівноваги, а довести існування внутрішньосистемних чинників її постійного порушення, які постійно викликатимуть кризи надвиробництва. В подальшому К. Маркс запропонує власну **концепцію економічних криз надвиробництва**, яка стане вихідним пунктом для багатьох дослідників економічної теорії.

Причини економічних криз К. Маркс вбачав:

- у відсутності автоматичного зростання сукупного попиту слідом за розширенням виробництва;
- у нерівномірності відтворення та циклічності оновлення основного капіталу, масова заміна якого відбувається періодично, з інтервалом у 10 – 12 років.

К. Маркс запропонував оригінальну **теорію розподілу доходів**, суть якої полягає у тому, що всі доходи промислових, торговельних і грошових капіталістів, а також землевласників (прибуток, процент і земельна рента) є результатом розподілу ними додаткової вартості, створеної найманими працівниками у сфері матеріального виробництва. На основі цього робиться висновок, що всі вони, незалежно у якій господарській сфері б не діяли, є експлуаторами.

Тобто, вся система економічних поглядів Маркса була підпорядкована доказу експлуаторської суті капіталізму і обґрунтуванню неминучості його загибелі в силу притаманних йому внутрішніх суперечностей.

Аналізуючи процеси розвитку концентрації та централізації капіталу, поглиблення кооперації праці, він приходить до висновку про неминучість загострення суперечностей між суспільним характером виробництва та приватним характером привласнення його результатів. Наступить певний момент, коли усупільнення праці стане несумісним з “капіталістичною оболонкою”, що і призведе до соціалістичної революції, до встановлення диктатури пролетаріату і до створення нового суспільного устрою – комунізму.

Проте слід відмітити, що у працях К. Маркса і Ф. Енгельса немає розробленої наукової моделі соціалізму, а є лише деякі загальні положення, які відобразили їх бачення комуністичного суспільства:

1. Комуністичне суспільство у своєму розвитку пройде дві стадії: перша – соціалізм і друга – комунізм. Спільними рисами обох стадій будуть:

- утвердження суспільної власності, рівність усіх трудящих щодо засобів виробництва;
- відсутність товарного виробництва, конкуренції, ринку та грошей;
- відсутність експлуатації, колективізм, планомірне і безкризове ведення господарства.

2. Для соціалізму характерним буде збереження деяких рис попередніх суспільних устроїв: поділу праці, розподілу за працею, держави.

3. При комунізмі відбудеться докорінне перетворення людського суспільства; не буде ніяких суперечностей, характерних попереднім устроєм і людське суспільство житиме за принципом “від кожного за здібностями, кожному за потребами”.

Таким чином, можна підсумувати, що теоретичний спадок К. Маркса є важливим та багатим за змістом напрямом економічної думки, характеризується глибиною узагальнень, логічною строгістю аргументації, органічної єдності історичного та логічного аналізу.

Серед найважливіших здобутків марксизму слід відмітити:

- збагачення методології дослідження економічних і соціальних явищ, створення оригінального аналітичного апарату наукового аналізу;
- обґрунтування концепції історичної єдності людського суспільства;
- глибоке дослідження еволюції індустріально-ринкового господарства, виявлення важливих рис капіталістичної економічної системи;
- розвиток теорії суспільного відтворення і його циклічності;
- поглиблення трудової теорії вартості.

Водночас сучасна оцінка економічної теорії К. Маркса дає змогу виявити її суттєві обмеження та **вразливі місця**, у тому числі:

- тенденційність, політичну упередженість і запрограмованість кінцевих результатів наукового дослідження;
- претензію на володіння абсолютною істиною, жорстку непримиренність до інших теоретичних позицій, визначення власного учення єдино науковим;
- переконання у тому, що стрижень історії становить боротьба класів на основі антагоністичності їх інтересів;
- однофакторний аналіз вартості, ціни та доходів на основі визнання пріоритетності єдиного ресурсу – праці.

Незважаючи на висловлені зауваження, сучасні дослідники вважають теоретичну систему К. Маркса одним із важливих напрямків світової економічної думки, якому притаманні наукові помилки і прозріння і без якого неможливо уявити сучасну економічну науку.

3. Соціал-демократичні економічні концепції

3.1. Історичні передумови виникнення ревізіонізму

Соціал-демократичний напрям економічної думки зародився в другій половині XIX ст., пройшов складну еволюцію, пов'язану з чисельними теоретико-ідеологічними та організаційними розколами.

У 90-х роках XIX ст. марксистська економічна теорія вступила в період глибокої кризи як теоретичного, так і методологічного плану. Виявилось ряд розбіжностей між висновками даної теорії і реальними еволюційними процесами, що відбувалися у розвинутих капіталістичних країнах. Це призвело до перегляду (ревізії) марксистського вчення та ідейно-теоретичного розмежування соціал-демократії.

Найважливіші передумови виникнення ревізіонізму:

1. Подальша еволюція капіталізму, зумовлена науково-технічними зрушеннями та промисловим піднесенням розвинутих країн світу у 80 – 90 рр. XIX століття.

Реальні зміни в економіці провідних країн не підтверджували історичну тенденцію капіталістичного нагромадження, згідно з якою повинно відбутися зубожіння найманих робітників, зростання безробіття та злиденності широких мас населення.

2. Поліпшення становища робітничого класу, створення умов для поліпшення якості життя та збільшення чисельності середнього класу.

Дійсність заперечувала виявлену К. Марксом тенденцію до спрощення соціальної структури суспільства та формування двох класів (капіталістів і пролетаріату). Процеси концентрації і централізації капіталу не спростили соціально-економічний розвиток, а навпаки, посилили зростання диференціації господарського життя, ускладнення системи господарських суб'єктів, збереження самостійного значення середніх верств населення і сприяли збільшенню внутрішньої диференціації робітничого класу.

3. Розвиток інститутів політичної демократії, парламентаризму, посилення впливу робітничого та профспілкового руху, зростання його результативності.

Еволюційні зміни капіталізму сприяли поступовому реформуванню соціально-економічних відносин і встановлення “соціального партнерства”. Соціал-демократичні партії досягли парламентських успіхів, інтенсивно розвивався профспілковий рух, розроблялися та реалізовувалися на практиці соціальні програми. Все це вимагало розробки нових концепцій, які були б позбавлені радикалізму марксистського учення і спрямовані на перебудову існуючого капіталістичного устрою шляхом поступового його реформування.

Ці передумови привели до перегляду (ревізії) сутності марксистської доктрини і спричинили виникнення нових напрямків подальшої еволюції соціал-демократичних ідей:

- **ліберально-реформістського**, представники якого заперечували революційний шлях побудови соціалістичного суспільства, протиставивши йому концепцію економічних реформ та демократії;

- **революційно-радикального**, представники якого обстоювали тези про насильницьке знищення капіталізму, негайне здійснення революції та прискорений перехід до комунізму.

3.2. Сутність та економічні концепції соціал-реформізму

Формування соціал-реформізму як правореформістської течії соціалістичної економічної думки, розпочалося з перегляду основних положень марксистської економічної концепції. Визнаними теоретиками даної течії на кінці XIX – початку XX ст. були **Е. Бернштейн (1850 – 1932), К. Каутський (1854 – 1938)** та **Р. Гільфердінг (1887 – 1941)**.

Економічні ідеї соціал-реформізму були започатковані у творах визнаного марксиста, лідера німецьких соціал-демократів Е. Бернштейна. В книзі “Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії” (1899) знайшли відображення методологічні підходи та теоретичні положення, засновані на докорінному перегляді марксистського вчення, новому розумінні суті робітничого руху, стратегії та тактики побудови соціалістичного суспільства.

Вважаючи, що марксистська політична економія є наукою тенденційною, так як вона стоїть на класових, партійних позиціях і внаслідок цього не може об'єктивно і неупереджено здійснювати аналіз економічних явищ і процесів, Е. Бернштейн вважав, що подальший її розвиток і удосконалення повинні розпочатися із її критики. В процесі цієї критики він, фактично, **здійснив ревізію:**

1. **Методологічних основ марксизму.** Е. Бернштейн вважав, що в історичному матеріалізмі надто багато схематичності та надуманості і навіть помилковості, а в концепції об'єктивних економічних законів вбачав недооцінку ролі людини та перебільшення ролі революційного підходу при трактуванні еволюції людського життя. Критичне ставлення було і до діалектичного методу у вивченні суспільних процесів та явищ як такого, що є перешкодою на шляху будь-якого послідовного трактування речей, характерною йому “двозначністю”, “мінливістю” і “ухильністю”. Вчений звертав увагу на необхідність врахування ролі та значення чисельних неекономічних чинників (правові і моральні поняття, історичні та релігійні традиції, вплив географічних та інших факторів, духовні здібності людини тощо) та можливостей еволюційного розвитку людства, яким не приділялось уваги у марксистському вченні.

2. **Теорії вартості та додаткової вартості К. Маркса.**

Е. Бернштейн стверджував, що поняття “вартість” у тлумаченнях К. Маркса втрачає будь-яке конкретне значення і перетворюється в наукову гіпотезу, а “додаткова вартість” є лише абстрактною формулою, до того ж, такою, яка сама заснована на гіпотезі. Теорія вартості погано узгоджується із практикою і непридатна для пояснення руху цін та заробітної плати, а з теорії додаткової вартості не можна вивести наукові основи для соціалізму.

На противагу “абстрактній трудовій вартості” Е. Бернштейн вводить поняття “**економічної вартості**”, створену ним на основі синтезу трудової вартості і граничної корисності.

3. Теорії капіталістичного нагромадження, абсолютного та відносного зубожіння пролетаріату як провідної соціально-економічної тенденції.

Використовуючи реальний процес зростання добробуту більшої частини найманих робітників на межі XIX – XX століть, Е. Бернштейн заперечує існування як абсолютного, так і відносного зубожіння трудящих. Зростання чисельності та розмірів великих підприємств не спричиняє витіснення та відмирання дрібного виробництва. Навпаки, велике виробництво може процвітати лише поряд з дрібним. В своїй концепції “**стійкості**” **дрібного виробництва та дифузії власності** він вказує на переваги дрібного і середнього виробництва над великим і доказує неправомірність висновків К. Маркса в абсолютному загальному законі капіталістичного нагромадження, щодо нагромадження багатства лише на одному полюсі. Виходячи з цього, Е. Бернштейн розробив **теорію демократизації капіталу**, в якій, на основі розвитку акціонерних товариств децентралізації та демократизації капіталу, робить висновки про пом’якшення суперечностей капіталізму.

4. Теорії криз та відтворення К. Маркса.

Розвиток монополій, кредитної системи, засобів зв'язку та інформації вчений вважав новими можливостями для подолання анархії ринку та ліквідації кризових явищ у межах капіталістичної системи, яка стає більш організованою і регульованою.

5. Марксистської теорії революційної трансформації власності та насильницького знищення капіталістичного ладу.

В противагу даній теорії їм була висунута власна **теорія “демократизації капіталу”** та мирного переростання капіталізму в соціалізм. На його думку, існуючі ліберальні порядки сучасного суспільства немає потреби розбивати, їх потрібно лише розвивати далі з метою досягнення такого стану суспільства, за якого жоден клас не матиме спеціальних привілеїв. Становлення політичних і господарських органів демократії, розвиток профспілкового руху та парламентаризму дозволяють зламати абсолютизм капіталізму, а робітникам впливати на ведення індустрії і здійснити мирний перехід до соціалістичного суспільства.

6. Поняття наукового соціалізму, визначення комунізму як кінцевої мети історичного розвитку.

Е. Бернштейн вважав, що прийняття конкретних рішень та зобов'язань відповідно до соціалістичних принципів завжди обмежені реальним досвідом, вимогами та інтересами людей. На відміну від К. Маркса, він трактує соціалізм як природну господарську кооперацію, сформовану на основі приватних підприємств та доповнену муніципальною власністю.

Стверджуючи, що перехід до соціалізму диктується не економічною необхідністю та законами руху капіталізму, а морально-суб'єктивною

свідомістю та політичною волею людей, які формують і прагнуть здійснити на практиці певну мету, вчений **розглядав соціалізм як рух у майбутнє, щоденну боротьбу за реформи, демократію та поліпшення становища трудящих.**

Значний внесок в ревізію марксизму вніс відомий економіст-теоретик, лідер німецького й австрійського соціал-демократичного руху **К. Каутський**. Обґрунтовуючи невідворотність соціалізму як об'єктивного явища, що підготовлене еволюцією людського суспільства, він висуває **теорію “імперіалізму”**. В ній імперіалізм визначається як особливий вид політики високо розвинутих країн, який разом з монополізацією економіки сприяє поглибленню суспільного характеру виробництва та планомірності господарського розвитку. За даних умов відпадає необхідність у революційних діях пролетаріату та завоюванні влади збройним шляхом. Перехід до соціалізму стає можливим через запровадження демократії та парламентських методів боротьби за контроль над економічною владою.

Розглядаючи нову економічну політику індустріально розвинутих країн, направлену на розширення і зміцнення свого впливу у світі шляхом узгодження своїх інтересів, К. Каутський обґрунтував **теорію мирного “вростання” капіталізму у соціалізм на основі переходу буржуазного суспільства у стадію “ультраімперіалізму”**. В процесі еволюції світової економіки, на основі злиття великих галузевих монополій у єдиний всесвітній картель, на його думку, виникнуть умови для планомірного регулювання господарства у світовому масштабі. Будуть усунені конкуренція і анархія виробництва, їх замінить планове регулювання. Це призведе до виникнення **“організованого капіталізму”**, при якому створяться умови для його безмежного розвитку на основі використання досягнень науки і техніки. Можливі кризи надвиробництва він розглядав не як доказ неминучості краху буржуазного суспільства, а як необхідну умову оптимального функціонування його господарського механізму.

На думку К. Каутського, марксистське положення про те, що “боротьба класів є рушійною силою суспільного розвитку”, непридатне для розуміння логіки історичного прогресу. Сучасний соціалізм – це не просто суспільна організація виробництва, а, в першу чергу, демократична організація суспільства. Без демократії немає соціалізму. А демократія і класова боротьба – це взаємозаперечуючі явища. Для звільнення праці від капіталістичного гноблення недостатньо завоювати політичну владу. Необхідними є економічні, моральні та інтелектуальні передумови, які мають визріти в рамках існуючого устрою.

Основним засобом здійснення суспільної перебудови визнавав реформи, виступав за класовий компроміс, перехід до соціалізму мирним шляхом через завоювання більшості у парламенті.

В історію економічної науки К. Каутський увійшов як теоретик, який одним із перших поставив проблему взаємозв'язку та взаємозумовленості демократії і соціалізму.

Ліберально-реформістське крило європейської соціал-демократії представляв відомий німецький політичний і державний діяч **Р. Гільфердінг (1877 – 1941)**.

У своїй праці “Фінансовий капітал” (1910) науковець вперше зробив спробу дослідження нових тенденцій розвитку капіталізму кінця XIX – початку XX ст. Аналізуючи процеси виникнення та еволюції системи капіталістичного кредиту, фінансового капіталу, поглиблення монополізації економіки, поширення акціонерних товариств та розвитку акціонерного капіталу, засновницького прибутку, фіктивного капіталу, він здійснив перегляд ряду важливих положень економічної теорії К. Маркса.

З точки зору Р. Гільфердінга, нова фаза в розвитку капіталізму є епохою “фінансового капіталу”. Для неї характерною є подальша монополізація промисловості, яка стимулюється зростанням обсягів основного капіталу та прагненням банків до усунення суперництва між підконтрольними їм підприємствами. В процесі концентрації ліквідується вільна конкуренція і посилюються зв'язки між банковим капіталом і капіталом промисловим. Капітал набирає форму фінансового капіталу.

Р. Гільфердінг започаткував **теорію організованого капіталізму**, основу якого становить свідоме і планомірне регулювання суспільного виробництва фінансовим капіталом, який упорядковує виробництво і створює можливості для існування регульованого ринку, забезпечує безкризовий розвиток та формує передумови для економічних трансформацій на шляху становлення господарської демократії.

Обґрунтовано необхідність державного втручання у сферу грошово-кредитного обігу з метою створення передумов для суспільного контролю над виробництвом та соціальним середовищем.

Марксистській програмі революційної перебудови капіталістичного суспільства протиставлено **концепцію свідомого формування “економічної демократії”** на шляху мирного переходу до соціалізму. При цьому обґрунтовується необхідність посилення фабричних союзів, встановлення робітничого контролю над виробництвом, зростання участі робітників в управлінні капіталістичними підприємствами.

Отже, **суть економічного вчення соціал-реформізму полягала у доведенні можливості здійснення соціалізму в рамках капіталістичного господарства шляхом його покращення через цілеспрямовані реформи.** Саме це вчення виявилось найбільш плідним серед всіх соціалістичних економічних вчень і одержало нині найширше розповсюдження.

3.3. Еволюція економічної доктрини соціал-демократії

Під впливом таких протилежних економічних теорій, як неолібералізм та кейнсіанство відбувалася подальша еволюція соціал-демократичних ідей у ХХ ст. Ця еволюція відбувалася на основі доктрини “демократичного соціалізму”, під яким розуміється і процес суспільних перетворень, і принцип економічної діяльності, і суспільство майбутнього.

Зазнавши впливу кейнсіанської доктрини, соціал-демократи наголошували на необхідності посилення ролі держави у забезпеченні ефективного попиту та реальної участі трудящих в управлінні, регулюванні соціальних процесів, запровадженні соціальних реформ тощо.

У післявоєнний період “**демократичний соціалізм**” став офіційною доктриною Соціалістичного Інтернаціоналу, в основу якого покладена ідея практичного реформування західних соціально-економічних систем.

В сучасних умовах концепція “демократичного соціалізму” є комплексною програмою поступового реформування західних соціально-економічних систем на шляху побудови соціалістичного суспільства. Найважливішою її ознакою є відмова від кінцевої мети у комуністичному трактуванні.

Головною умовою побудови соціалізму проголошується утвердження принципів демократії у трьох сферах:

- **політичній** (парламентська форма законодавства та економічної політики, сильні профспілки тощо);
- **економічній** (змішана економіка як “третій”, відмінний від капіталізму і державного соціалізму шлях розвитку суспільства);
- **соціальної** (широкомасштабна соціальна політика та соціальний захист населення, реформування соціальної сфери тощо).

Концепція “змішаної економіки” є сутністю соціал-демократії і передбачає:

- плюралізм відносин власності (поєднання державного, кооперативного і приватного секторів);
- співіснування різних суб'єктів управління виробництва (взаємодія менеджерів, власників і профспілок);
- демократизацію державного управління, поєднання ринкових і колективних методів регулювання на мікрорівні;
- визнання плюралізму національних моделей побудови соціалістичного суспільства.

Еволюція економічних ідей соціал-демократизму наприкінці ХХ ст. пов'язана:

- з новим етапом науково-технічної революції та зміною соціальної бази соціал-демократичного руху на основі зростання частки представників

нових середніх верств (висококваліфікованих робітників, менеджерів, дрібних підприємств сфери послуг);

- феноменом неоконсерватизму, тиском монетаризму та послабленням регулюючої ролі держави у більшості розвинених країн;
- економічними та політичними потрясіннями ХХ ст., крахом соціалістичної системи та розвалом СРСР;
- процесами глобалізації економіки.

Оновлення економічних концепцій сучасного соціал-демократизму засноване на врахуванні існуючих нині ринкових та інституціональних факторів суспільного розвитку, відмові від радикалізму, пристосуванні до вирішення конкретних соціально-економічних проблем.

Сучасний етап в розвитку соціально-економічних концепцій характеризується:

- переорієнтацією з проблем реформування власності на питання демократизації управління;
- спробами поєднати динаміку конкурентної ринкової економіки з ідеалами соціалістичної справедливості;
- новими підходами до визначення місця та ролі держави в економіці;
- перенесення акцентів з питань підвищення заробітної плати та зростання обсягів споживання на зміни у “якості життя” та задоволенні вищих потреб особистості;
- підвищеною увагою до проблем глобалізації, загострення глобальних проблем та шляхів їх вирішення;
- визнанням інституціональних факторів важливими чинниками реформування існуючого суспільного ладу.

На сьогоднішній день соціал-демократичний рух є важливою суспільною силою, яка в значній мірі визначає напрямки еволюції провідних країн світу з утвердження політичної, економічної та соціальної демократії, цінностей свободи, рівності, справедливості й солідарності.

Досвід соціально-економічних перетворень, здійснених на основі економічних ідей соціал-демократії, цікавий для економічної науки. Важливе значення для розвитку економічної думки мали їх ідеї щодо вступу капіталізму в нову фазу історичного розвитку, пов'язану з пом'якшенням соціально-економічних суперечностей, виникненням можливостей їх мирного розв'язання та еволюційного переростання капіталізму в соціалізм.

Розділ 7. Історична школа та соціальний напрям у політичній економії

1. Передумови виникнення та методологічні особливості історичної школи.
2. Ф. Ліст – засновник історичного методу дослідження в політичній економії.
3. Основні ідеї представників старої історичної школи в Німеччині.

4. Нова історична школа та соціальний напрям у політичній економії.

1. Передумови виникнення та методологічні особливості історичної школи

Історична школа в політичній економії виникла у першій половині XIX ст., як реакція на поширення класичної політичної економії. Особливо в Німеччині появились критичні замітки і заперечення щодо твердження всеосяжності теоретичних розробок класичної школи і можливостей вирішення країнами заходу і, в першу чергу в Англії, всіх проблем економічного життя суспільства, спираючись на теорію, яка має завершену форму і не допускає ніяких спростувань і відхилень. Суспільство XIX ст. розвивалося і змінювалося в сторону глибшого розуміння людиною її призначення в творенні навколишнього середовища і це породило потребу в суспільній науці нового типу. Окремі автори континентальної Європи, і особливо Німеччини, засумнівалися в тому, чи достатня проста імітація фізики для розробки практично корисної суспільної науки. Тон їх критики і заперечень був націоналістичним, а по змісту вони носили теоретичний характер. Економічні інститути, що сформувалися в різних країнах, відрізняються один від другого, відзначають вони, і слід чекати, що принципи і критерії, які використовуються для того, щоб пояснити розвиток торгівлі і транспорту в цих країнах не співпадають з відповідними принципами і критеріями, які стосуються Англії. Тогочасна Німеччина характеризується економічною відсталістю, збереженням залишків феодалізму, середньовічним сільським господарством, нерозвинутою індустрією.

В результаті війн з Наполеоном Бонапартом у 1806 – 1807 рр. Пруссія остаточно розпадається. Політичний консерватизм та протиборство дрібних майже феодальних держав, об'єднаних у конфедерацію за національною ознакою, запізнілий розвиток національної держави передбачали необхідність в заходах неомеркантилістського характеру.

Відсутність внутрішнього ринку, єдиної грошової системи, нерозвиненість транспорту і зв'язку, існування митних кордонів між окремими німецькими державами, розбіжність мір, ваг, наявність в обігу до 600 видів монет все це формувало особливі погляди німецьких економістів на свободу торгівлі. Вони вважали, що фритредерська політика доречна лише для країн, які в своєму економічному розвитку змогли вирватися вперед. Та не придатна для країн, які всіма силами намагаються подолати свою господарську відсталість.

Німеччина втратила позиції одного з центрів світової торгівлі після великих географічних відкриттів XV – XVI ст. і залишилась без зовнішніх джерел нагромадження капіталу. Пальма першості тут дісталася Англії. Саме вона, інтенсивно розвиваючись, панувала на німецьких ринках внаслідок відсутності протекціоністських заходів.

Пануючі традиції історико-філософської думки в Німеччині: потужний вплив знаменитого філософа Г. В. Ф. Гегеля (1770 – 1831), не менш відомих вченого-правознавця Ф. К. фон Савіні (1779 – 1861) та філософа В. Дільтея (1833 – 1911) – вплинули на склад мислення німецьких економістів. Їм важко було сприйняти індивідуалістську філософію англійського утилітаризму (намагання мати з усього користь). У. Мітчелл писав про цей період в історії Німеччини, що економічне життя стабілізувалося, викристалізувалося у відповідності з означеними формами і порядками, які в значній мірі визначалися політичними інститутами, звичаями, що існували на протязі досить тривалого періоду [57, с. 24]. Німецькі економісти підкреслювали, що економічні питання однаково є і питаннями політичними, тому поняття “політична економія” чи “національна економія” в Німеччині зберігало істинний зміст, який в англосаксонських країнах було втрачено і це передбачало в більшій мірі розгляд правил державного управління, ніж механізму ринкових цін [57, с. 24]. Вони спиралися на ідею Гегеля, що розвиток людського суспільства, по суті, є проявом духу народу і тому держава з етичної точки зору, завжди займає пануюче становище в порівнянні з індивідумом і сім’єю. Такою була філософська концепція, котра лягла в основу методології історичної школи. Розвиток як правових норм, так і мови, і звичаїв походить із досвіду людей вважав Ф. Савіні, доказуючи тим самим, що право – частина всієї культури і у тому випадку, коли в нього не вмішуються довільним чином, воно розвивається “природним шляхом”.

Найбільший вплив на розвиток історичної і економічної думки в Німеччині мав філософ Вільгельм Дільтей, який підкреслював, що історії доводиться мати справу з конкретними індивідумами, а природничим наукам – з абстрактними поняттями. Природничі науки повинні описувати ті чи інші явища і пояснювати їх, в той час як найбільш важливе завдання, яке стоїть перед суспільними науками, полягає в тому, щоб зрозуміти. Він відзначав, що пояснення передбачає пошук причинних зв’язків, а розуміння спирається на дослідження мотивів людської діяльності, яка спричинила появу ти чи інших життєвих явищ. Тому при дослідженні історик спирається на власний життєвий досвід. З допомогою власного досвіду науковець заставляє минуле оживати, і в тому, що він відтворює, насправді проявляється його індивідуальність [101, с. 25]. В. Дільтей вважав, що наука, яка вивчає поведінку людини відрізняється від науки, що вивчає неживу природу. Оскільки пізнання істини в сфері людської культури здійснюється на основі внутрішнього сприйняття, трактовка змісту історичних подій з плином часу змінюється в залежності від культурного рівня автора і його діяльності. Під впливом цього німецькі економісти відкинули твердження класиків. Вони вважали їх теорії відірваними від реальної дійсності. В Німеччині існувала стійка позиція історичного дослідження, а строго теоретичний аналіз, яким користувалася класична політична економія, тут не мав глибоких коренів.

2. Ф. Ліст – засновник історичного методу дослідження

В політичній економії

Першими німецькими економістами, які відреагували на положення класичної доктрини були **Адам Мюллер** (1779 – 1829) і **Фрідріх Ліст** (1789 – 1846). Романтизм А. Мюллера і націоналізм Ф. Ліста послужили моделями, які вплинули на характер формування історичної школи і критику класичної доктрини політичної економії. Представники історичної школи намагалися обґрунтувати недовіру абстрактних категорій за допомогою безлічі емпіричних даних.

Засновником історичної школи вважається німецький економіст Фрідріх Ліст. Основна праця вченого „Національна система політичної економії” (1841) – свого роду реакція на ортодоксальну теорію А. Сміта – Д. Рікардо. Провідна ідея твору – заклик до економічного об'єднання країни. Ф. Ліст вважав:

- 1) ділова економічна система має опиратися на достовірні історичні факти;
- 2) політична економія покликана роз'яснювати істинно національні інтереси;
- 3) абстрактні, доктринальні міркування не мають сенсу;
- 4) свобода торгівлі при відсутності заборонних мит підриває ще незміцнілу промисловість Німеччини;
- 5) організація і система зовнішньоекономічних зв'язків є засобом підтримки і захисту молодого німецького промисловості.

Основні положення, висунуті Ф. Лістом у „Національній системі політичної економії”, можна звести до трьох взаємопов'язаних положень:

- 1) теорія продуктивних сил;
- 2) концепція стадійного економічного розвитку;
- 3) положення про активну економічну роль держави.

Збільшення продуктивних сил „починається з окремої фабрики і потім поширюється до національної асоціації” [121, с. 124]. Нація, що об'єднує людей – це єдине ціле і розвивається вона, враховуючи традиції, досвід, знання. Наскільки вона зуміє засвоїти досягнення і спадковість попередніх поколінь та зробити їх власним надбанням, наскільки природні джерела, простір і географічне положення її території, чисельність населення і політична могутність дають їй змогу гармонійно розвивати всі галузі праці і поширювати свій моральний, розумовий, промисловий, торговельний і політичний вплив на інші нації і загалом на весь світ. Ф. Ліст твердив, що справжнє багатство і добробут нації зумовлюється ступенем розвитку продуктивних сил і залежить від політичної могутності держави. Він вводить термін "економічне виховання нації", що є важливішим за безпосереднє виробництво матеріальних цінностей. Хоча він вважає, що треба підтримувати мануфактуру, поки вона не зміцніє і не перестане боятися іноземної конкуренції, а на сільське господарство, на думку Ліста, протекціонізм поширювати не слід: німецькі землероби мають потребу не у заступництві, а у ринках.

Ф. Ліст виділяє такі стадії економічного розвитку:

- 1) етап дикості;
- 2) пастушачий побут;
- 3) землеробський;
- 4) землеробсько-мануфактурний етапи;
- 5) землеробсько-мануфактурний і комерційний етапи.

Відзначаючи заслуги Ф. Ліста, слід насамперед відмітити його історичний метод. Він обґрунтував і конкретизував ряд нових, принципово важливих положень. Загальні принципи класичної школи Ф. Ліст перевів на мову національної політичної економії. Він показав вплив політичної єдності і державного управління на економічний розвиток, на прогрес національного виробництва і примноження національного багатства. Зовнішньоторговельна політика має відповідати загальній економічній політиці. Державна влада погоджує і спрямовує зусилля окремих ланок національного господарства в ім'я довгострокових, корінних інтересів нації [121, с. 125].

3. Основні ідеї представників старої історичної школи в Німеччині.

Серед перших представників історичної школи називають також **Вільгельма Рошера** (1817 – 1894), **Бруно Гільдебранда** (1812 – 1878) та **Карла Кніса** (1821 – 1898). У 1843 р. В. Рошер опублікував „Короткі основи курсу політичної економії з погляду історичного методу”, у 1948 р. вийшла книга Б. Гільдебранда „Політична економія сучасного і майбутнього”, у 1853 р. К. Кніс видав працю „Політична економія з точки зору історичного методу”. Ці назви засвідчують, що політична економія використовує історичний метод дослідження. Вони вважали, що необхідно досліджувати питання про те, як виникли і розвивалися економічні інститути. Перш ніж перейти до якихось узагальнень вони намагалися зібрати весь фактичний матеріал про події в різні періоди часу (попередні і теперішні). Вони були впевнені, що такий метод зробить їх висновки більш ґрунтовними, ніж холодні і байдужі до людини дедуктивні конструкції англійських економістів.

В. Рошер наполягав на необхідності повернення до емпіричного методу, для того щоб подолати негативний вплив класичної доктрини, Б. Гільдебранд намагався перетворити політичну економію в науку, яка вивчала б процеси економічного зростання, а К. Кніс повністю заперечував наявність будь-якого змісту в економічних законах. З цього приводу В. Рошер писав, що підхід до вивчення економічних процесів повинен носити як практичний так і науковий характер. Остаточним висновком було твердження про те, що економічна теорія завжди має лише відносну цінність.

У праці “Основи народного господарства” В. Рошер як і Ж. Б. Сей писав про три фактори виробництва і про вартість товару з позицій корисності. Він вважав, що капіталом є робітники, які мають кваліфікацію, професійні навички, вживаючи поняття “неречові капітали”. А нині економічна наука широко запроваджує категорію “людський капітал”, а це вказує на прийнятність поглядів історичної школи. В. Рошер заперечував можливість

існування одного типу господарств у різних націй, бо не може бути одного економічного ідеалу для народів, так само як не шиється одяг за одною міркою, – писав він [100, с. 360]. Представники старої історичної школи заперечували діалектичний характер суспільного розвитку, визнаючи лише еволюційну форму, відкидаючи революційні перевороти. В. Рошер вважав, що зміна форм суспільного життя повинна відбуватися так повільно, щоб цього навіть не можна було помітити. На його думку законними були лише ті перетворення, які відбувалися “мирним шляхом позитивного права”, бо кожна революція то велике нещастя, тяжка і нерідко смертельна хвороба народного життя. [100, с. 361]. Він визнавав виникнення економічних категорій в праісторичну добу, так уже в первісних лісах знаходив капітал і “німецьких пролетарів”. Цю точку зору поділяв і Б. Гільдебранд, який вважав, що різниця між підприємцем і робітником існувала завжди, але підтримував погляди Ж. Б. Сея на природу прибутку підприємця.

Б. Гільдебранд звинувачував засновників класичної політичної економії в тому, що вони обмежили свої дослідження тільки сферою економічного життя суспільства, залишивши поза увагою мораль, право, етичні, психологічні та інші почуття людей. Він вважав політичну економію наукою моральною, а не вченням про людський егоїзм.

За Б. Гільдебрандом історія господарського розвитку пройшла три фази : натуральне господарство середніх віків, грошове господарство, кредитне господарство. На думку науковця, кредитне господарство є добродійним, бо воно забезпечує обмін продуктами на довірі та моральних засадах. Він вважав, що кредит може стати силою здатною усунути панування грошей і капіталу, перетворити світ на засадах справедливості, а приватна власність є наймогутнішим двигуном розвитку духу.

На відмінну від класиків, представники старої історичної школи наполягали на відносному характері економічних законів, ідей, на їх змінності під впливом змін самого народу та його потреб. К. Кніс заперечував об’єктивність економічного розвитку. Науковець вважав, що суспільство вільне від дії будь-яких законів.

4. Нова історична школа та соціальний напрям у політичній економії

Представниками нової історичної школи в Німеччині є **Густав Шмоллер** (1838 – 1917), **Адольф Вагнер** (1835 – 1917), **Людвіг Йозеф (Луїо) Brentano** (1844 – 1931) і **Карл Бюхер** (1847 – 1930). Вказані вчені-економісти не заперечують „природних” економічних законів, але вважають, що закони економіки не можуть бути відкриті шляхом логічного виведення. Центром дослідження повинні бути практичні проблеми, а не розбудова теоретичних конструкцій, узагальнень.

В економічних дослідженнях велике значення надається етиці, моральному початку. Детально вивчаються правові норми, їх вплив на економічні відносини, господарський механізм. Правовий порядок – „основа історичного розвитку,

цілі якого не дані з самого початку”; він "виникає поступово із уривків, які пропонуються практиками" [121, с. 126].

Густав фон Шмоллер вважав, що абстрактні догми не відкривають шляхів для плідного розвитку економічної науки, досягти цього можна лише за допомогою використання описового матеріалу, історичних фактів і статистичних даних. В Берлінський університет, де викладав Г. Шмоллер, приїжджало багато американців на навчання, вважаючи його великим економістом того часу. Він сприяв створенню "Союзу соціальної політики", який ставив за мету соціальні реформи. Г. Шмоллер видавав "Щорічник законодавства, державного управління і народного господарства", його перу належить велика праця "Основи загального вчення про народне господарство" (1900 – 1914). Він вважав, що саме в "Основах" йому нарешті вдалося розвинути дійсно генетичний підхід, який дозволить в кінцевому рахунку знайти адекватне пояснення господарської структури суспільства і функціонування економіки. Розглядаючи економічні і соціальні проблеми, Г. Шмоллер виявив неабияку здібність поєднувати відомості із галузі психології, етнографії, антропології, біології і геології. Він підкреслював, що в суспільних науках немає місця для математики, тому що реакція людської психіки є дуже складною задачею для диференціального числення. Політична економія перетвориться в домінуючу суспільну науку лише тоді, коли вона установить тісне наукове співробітництво з етикою, історією, соціологією і політичною наукою, коли її дослідження матимуть нормативний характер.

А. Вагнер за своєю методологією займав проміжне становище між економістом-аналітиком К. Менгером і Г. Шмоллером. В своїй роботі про державні фінанси йому вдалося показати, що податки є складовою проблем політичної економії. Він вважав, що державні фінанси можуть стати ефективною зброєю досягнення соціальної справедливості, а саме, нетрудовий дохід від підвищення вартості міських земельних ділянок повинен належати населенню. І суспільство, якщо воно хоче вижити повинно здійснювати соціальні реформи. В порівнянні із іншими представниками історичної школи А. Вагнер більш широко в своїй концепції економічного розвитку використовував юридичні поняття, відкидаючи поняття "природного права", як його трактувала класична школа, бо право на його думку, - це продукт суспільного розвитку.

Карл Бюхер став відомим завдяки своїй праці "Виникнення народного господарства" (1923). Аналіз капіталізму К. Бюхер розпочав з викладу досить широких поглядів із галузі етнографії і антропології. Економічний розвиток здійснюється в межах таких стадій: сім'ї, міста і нації. На ранній (сімейній) стадії розвитку господарства вироблені продукти призначаються для членів сім'ї. Міське господарство характеризувалося більш широкими масштабами, просуванням товарів від виробника до споживача. В умовах національного господарства товари проходять через безліч людей. Така характеристика, по суті, давала пояснення капіталізму через структури ринку. Лише на останній стадії (на національному рівні) існує дійсний капіталізм, лише тут повністю реалізуються такі економічні категорії, як капітал і процент.

Г. Ф. Кнапп (1842 – 1926), розпочавши свій шлях як статистик (він вніс вагомий внесок в теорію статистичного вимірювання смертності), в подальшому займається теорією і історичними дослідженнями. Його історичні дослідження відкриваються роботою про сільських робітників Прусії. Великі земельні володіння розглядаються в ній як капіталістична форма розвитку сільського господарства. Г. Кнапп у 1895 р. опублікував книгу „Державна теорія грошей”, в якій обґрунтував положення про те, що паперові гроші в дійсності краще ніж металічні так як їх цінність забезпечується емітентом, тобто державою.

Внаслідок вивчення поглядів представників історичної школи Й. А. Шумпетер виділив шість пунктів, в яких відбиті найбільш суттєві її ідеї (підходи) [121, с. 127].

1. Релятивістський підхід. Деталізовані історичні дослідження вчать тому, наскільки неспроможна ідея існування загальноприйнятих практичних правил у галузі економічної політики. Більше того, можливість існування загальних законів спростовується положенням про історичну причинність соціальних подій.

2. Положення про єдність соціального життя і нерозривний зв'язок між його елементами. Тенденція до виходу за межі простих соціальних доктрин.

3. Антираціоналістичний підхід. Множинність мотивів і невелике значення суто логічних спонукальних причин людських дій. Це положення стверджувалось у формі етичних аргументів і в прагненні до психологічного аналізу поведінки індивідів та мас.

4. Еволюційний підхід. Еволюційні теорії покликані використати історичний матеріал.

5. Положення про роль інтересів у взаємодії індивідів. Важливо те як розвиваються конкретні події і формуються конкретні умови, а також які їх конкретні причини, а не загальні причини всіх соціальних подій.

6. Органічний підхід. Аналогія між соціальними і фізичними організмами. Первісна органічна концепція, згідно з якою національна економіка існує поза різними індивідуумами і над ними, пізніше замінюється концепцією, згідно з якою індивідуальні економіки, що складають національну, перебувають у тісній залежності одна від одної.

У кожному дослідженні в економічній науці є позитивні результати та недоліки, так і представники історичної школи мають свої здобутки і негативні сторони. Багато положень, які сформулювала історична школа є продуктом розвитку економіки та економічної думки.

Під впливом історичної школи з'являється багато праць з економічної історії, вивчається механізм формування господарських систем у різні епохи – у період рабовласництва, середні віки, епоху становлення буржуазного ладу. Історики й економісти вважали, що подібні дослідження допомагали зрозуміти сутність поточних соціальних проблем.

Економісти історичної школи вважали, що народне господарство кожної країни має свої особливості, свої норми і форми відносин. Потрібно повніше враховувати всю багатогранність і всю складність конкретних відносин у суспільстві – традиції, етнічні особливості, звичаї, національні інтереси, геополітичне становище. Люди у своїх діях керуються не лише прагненням до

вигоди і багатства. За цим загальним прагненням насправді може приховуватися широка палітра задумів і бажань, різних за суттю і мінливих залежно від становища, віку, доходу. І найголовніше, окрім бажання економічної вигоди людина керується такими мотивами, як почуття спільності, сімейного благополуччя, суспільних інтересів.

Економічну науку не випадково називають політичною економією. Це передбачає необхідність проведення аналізу економічних процесів у тісному взаємозв'язку з правилами державного управління, правовим порядком, як одним із важливіших факторів економічного життя.

Зміст історичного підходу не в описі, а у роз'ясненні і розкритті економічних зв'язків і залежностей. Саме тому історична школа стала передвісником інституціонального напрямку в економічній науці.

Розділ 8. Маржиналізм – основний напрям в неокласичній економічній теорії

1. Передумови виникнення та суть маржиналізму.
2. Основні ідеї попередників маржиналізму.
3. Австрійська школа граничної корисності.

1. Передумови виникнення та суть маржиналізму

Особливістю розвитку економічної думки у останній третині XIX ст. стало виникнення маржиналізму як основи неокласичної економічної теорії. Зародження маржиналізму та перехід від класичної до неокласичної теорії у 70 – 80 рр. XIX ст. в економічній літературі розглядається як наукова „маржинальна революція”. Об'єктивна необхідність появи маржиналізму пов'язується з новими реаліями розвитку капіталізму, а саме [101, с. 488]:

- **суттєвими змінами** у характері, структурі виробництва та методах управління економікою, які відбувалися під впливом науково-технічного прогресу. Математичні методи управління проникають в усі сфери господарського життя;
- **розвитком ринкових відносин**, ускладненням господарських зв'язків та ринкової кон'юнктури;
- **виникненням економіки монополістичного ринку**;
- **змінами у структурі споживчих потреб**, формуванням ринку споживача на зміну ринку виробника;
- **зростаючою індивідуалізацією підприємницької діяльності**, формуванням принципово нового типу економічної поведінки та взаємозв'язків між суб'єктами господарювання;

– появою потреби у рекомендаціях щодо раціоналізації господарювання на мікроекономічному рівні на основі вивчення конкретних проблем ринкової економіки.

З переходом від класичної до неокласичної економічної теорії відбулися такі зміни:

– предметом дослідження стала раціональна поведінка окремих суб'єктів господарювання, які прагнуть максимізувати свої цільові функції за умов обмеженості ресурсів;

– вихідним пунктом економічного аналізу стало трактування індивідуальних оцінок учасників економічних відносин з позицій суб'єктивно-психологічного підходу;

– ключовим економічним суб'єктом досліджень став споживач;

– джерелом формування вартості (цінності) став корисний ефект блага. Для класичної ж політичної економії джерелом формування вартості є витрати виробництва, людська праця;

– виникли принципово нові методологічні інструменти економічного аналізу, які дозволяють застосовувати граничні величини для характеристики змін у явищах та процесах, що відбуваються.

Маржиналізм (від фр. *marginal* – граничний, крайній) – це неокласичний напрям, одна з магістральних течій сучасної економічної думки, в основі якого є дослідження граничних економічних величин і визначення цінності ринкових благ їхньою корисністю та рідкістю.

Маржиналізм базується на певних принципах. Основними з них є [101, с. 491 – 493]:

– суб'єктивно-психологічний підхід при аналізі та оцінці економічних явищ і процесів;

– методологічний індивідуалізм (метод робінзонад) при поясненні економічних явищ і процесів;

– граничний аналіз і використання граничних економічних величин як взаємопов'язаних явищ і процесів економічної системи на рівні окремого споживача, фірми чи галузі;

– визначення цінності корисним ефектом благ. Згідно цього принципу за основу цінності блага береться не просто корисність, а гранична корисність, тобто найменша додаткова корисність, що надається новою і в кожному конкретному випадку останньою, кінцевою одиницею блага. Це особливо характерно для австрійської школи маржиналізму;

– вибір раціональної економічної поведінки суб'єктів господарювання. Згідно цього принципу, ринкова економіка уявляється сукупністю раціонально мислячих суб'єктів господарювання, які, вибираючи альтернативні варіанти застосування обмежених ресурсів, прагнуть до максимізації своєї власної вигоди.

На думку В.С. Джевонса, „кожна людина шукає задоволення і втікає від неприємностей і за будь-яких умов прагне отримати максимум одного при мінімумі другого” [99, с. 329];

– **визнання рідкості, тобто обмеженості економічних ресурсів порівняно з людськими потребами.** В основу багатьох маржиналістських теорій закладено припущення про обмеженість, фіксовану величину пропозиції певного ресурсу чи якогось блага;

– **перенесення уваги дослідників на сферу обміну та споживання; визнання примату споживання над виробництвом.** „По суті маржиналізм зводить всю економічну науку до механізму обміну” [99, с. 410];

– **ідеологічна нейтральність аналізу, деполітизація.** Згідно цього принципу політична економія стає справжньою „чистою наукою”. Тільки звільнення від класового підходу, характерного для класичної теорії, від впливу ідеології та політики дає можливість досліджувати вічні та універсальні економічні закони.

Маржиналізм у своєму розвитку пройшов два етапи: перший – охоплює період з 70 – 80 рр. XIX ст. і другий – 90 рр. XIX ст. Характерною особливістю першого етапу розвитку маржиналізму було започаткування „суб’єктивного напрямку” в політичній економії та теорії граничної корисності як основи цінності.

Розвиткові маржиналізму на першому етапі значною мірою сприяли книги В. С Джевонса „Теорії політичної економії” (1871), К. Менгера „Основи учення про народне господарство” (1871), Л. Вальраса „Елементи чистої політичної економії” (1874) та ін.

Характерною **особливістю другого етапу** розвитку маржиналізму було **започаткування неокласичного напрямку економічної думки** та відмови від суб’єктивно-психологічного підходу і поєднання маржиналізму з функціональним мікроекономічним аналізом. Найбільш відомими представниками маржиналізму цього періоду були А. Маршалл, Д. Б. Кларк, В. Парето та ін.

Маржиналізм в основному розвивали три школи: австрійська, лозаннська та англо-американська. **Засновником австрійської школи маржиналізму вважають К. Менгера**, ідеї якого спочатку розвивали Ф. Візер та Е. Бем-Баверк, а потім Л. Мізес та Ф. фон Хайєк та ін. **Засновником лозаннської школи вважають Л. Вальраса**, ідеї якого спочатку розвивав В. Парето, а потім Г. Кассель, В. Леонтьєв та ін. **Засновником англо-американської школи маржиналізму називають А. Маршалла**, ідеї якого розвивали А. Пігу, Д. Б. Кларк та ін.

2. Основні ідеї попередників маржиналізму

Серед вчених-економістів, хто першими почали переглядати основні постулати класичної політичної економії з позицій маржиналізму, були Й. Г. Тюнен, Ж. Дюпюї, А. Курно, Г. Г. Госсен.

Йоган Генріх фон Тюнен (1783 – 1850) – німецький поміщик, вчений-економіст і практик. Народився у німецькому герцогстві Ольденбурзі. Одержав добрі знання з природничих наук, економічної теорії та математики спочатку у сільськогосподарському коледжі поблизу Гамбурга, а потім у Гетінгемському університеті. Багато часу він приділяв самоосвіті.

Свої економічні погляди з маржиналізму Й. Тюнен виклав у праці „Ізольована держава щодо сільського господарства і національної економіки”, яка складається з трьох частин. Перша частина була опублікована у 1826 р., друга – у 1850 р. і третя, після смерті автора, у 1863 р. У книзі Й. Тюнен:

– **розробив економіко-математичну (територіальну) модель державного господарства**, яка включає в себе систему основних взаємопов’язаних між собою інститутів. У цієї спрощеної моделі [101, с. 498]:

- ізольована держава має територію у вигляді кола, у центрі якого знаходиться єдине Місто;
- навколо Міста концентричними колами розташовані ферми;
- земля на території держави має однакову родючість і придатна для будь-якої галузі сільського господарства;
- весь ринок збуту зосереджений у Місті, де здійснюється обмін продукції сільського господарства на промислову;
- зовнішньої торгівлі немає, держава ізольована від решти країн світу;
- єдиним видом транспорту є гужовий (віз з кіньми), оскільки в державі немає судноплавних річок та каналів.

Розробляючи модель державного регулювання, Й. Тюнен:

– **сформулював ідею про взаємозалежність факторів виробництва;**

– **досліджував оптимальні варіанти поєднання факторів виробництва, які забезпечують максимальний прибуток на капітал;**

– **розробив теорію граничної продуктивності факторів виробництва**, застосовуючи в своїх розрахунках показники основних факторів виробництва, зберігаючи при цьому незмінними то капітал, то землю. На основі цієї теорії **дав рекомендації щодо збільшення прибутковості у сільському господарстві.** Й. Тюнен показав, що **найбільший чистий дохід досягається лише тоді, коли сума граничних витрат на фактори виробництва дорівнює граничній цінності продукту;**

– **обгрунтував механізм формування рівня земельної ренти внаслідок конкуренції між фермерами за придбання найліпшої земельної ділянки**, враховуючи віддаленість останньої від міста збуту. Якщо вся продукція фермерів, – міркував Й. Тюнен, – знаходить попит на ринку, то **ціна зерна відповідає витратам крайніх ферм, які знаходяться на граничному „концентричному**

колі” На його думку, **максимальна земельна рента буде одержуватись з найближчих до міста земель**, тобто у першому „концентричному кільці”, а в наступних буде поступово зменшуватися; тоді в останньому її не буде взагалі;

– **поклав початок виникненню некласової концепції розподілу доходів**, яка ґрунтується на теорії граничної продуктивності факторів виробництва.

Велику наукову спадщину залишив після смерті **Антуан Огюстен Курно (1801 – 1877)** – відомий французький вчений, філософ, математик, економіст. Народився у невеликому містечку Гре (Франція) у заможній сім’ї. Після закінчення школи займався самоосвітою, деякий час відвідував коледж у Безансоні. У 1821 р. А. Курно поступив на природниче відділення Вищої нормальної школи в Парижі, де займався вивченням математики. У 1829 р. вчений отримав докторський ступінь у Паризькому університеті за роботу з математики. З 1834 р. – професор математики в Ліонському університеті. У 35 років – ректор академії (університету) у Греноблі. У 1838 р. А. Курно став генеральним інспектором французьких університетів.

В історію науки А. Курно увійшов як автор історико-філософських творів, оригінальних досліджень з проблем математики, філософії, економіки, теорії імовірності, які на десятки років випередили свою епоху [101, с. 501].

Свої економічні погляди А. Курно виклав у книзі „Дослідження математичних принципів у теорії багатства” (1838), де:

– **досліджував модель дуополії** на основі використання фактору конкуренції між двома продавцями. Результатом цього аналізу стало обґрунтування положення про те, що у точці рівноваги дуополістів формується ціна (ЦДР), нижча за ціну монопольного ринку (ЦМР), але вища за ціну ринку вільної конкуренції (ЦРВК). Математично це має такий вигляд: **$ЦМР > ЦДР > ЦРВК$** ;

– **проаналізував ситуацію на ринку досконалої конкуренції, коли фірми не мають можливості впливати на ціноутворення**. У такий ситуації, стверджував А. Курно, випуск продукції є максимальним, а ціни – мінімальні, а максимізація прибутку досягається за умов рівності граничних витрат та середнього доходу;

– **розробив теорію попиту**. А. Курно увів до наукового обороту поняття „еластичність попиту” „закон попиту”, який записав у вигляді функції:

$D = f(P)$, де **D** – попит, **P** – ціна;

– **сформулював поняття економічної рівноваги**;

Жюль Дюпюї (1804 – 1866) – французький інженер, автор кількох наукових праць з проблем соціально-економічної ефективності технічних проектів. Основні ідеї з маржиналізму виклав у статті „Про вимір корисності громадських робіт” (1844), де досліджував проблеми порівняння корисності індивідуальних та суспільних благ. У цієї статті Ж. Дюпюї:

– **стверджував, що кожна додаткова одиниця суспільних благ приносить щоразу менше задоволення споживачам**;

– проголошував, що значення (величина) попиту як функція граничної корисності зменшується у міру зростання кількості придбаних споживчих благ;

– виступив з теорією попиту, у якій обґрунтував існування цінового надлишку як грошового вимірювача надлишку корисності для споживача. Ж. Дюпюї стверджував, що „відносна корисність” (ціновий надлишок) – це максимально можливий дохід, який виникає у зв’язку з тим, що суб’єкти господарювання (виробники – споживачі) купують та продають кожен одиницю товару за незмінної ціни. Ж. Дюпюї проаналізував ціновий надлишок споживача і виробника. Це призвело до такого висновку: **недоцільно підвищувати тарифи на суспільні послуги внаслідок зменшення сумарної суспільної вигоди.**

Герман Генріх Госсен (1810 – 1858) – відомий німецький вчений-економіст і математик, народився у містечку Дюррен поблизу Кельна. Здобув юридичну освіту, вивчав право та державне управління в університетах Бонну та Берліна. З 1847 р. почав вивчати проблеми економічної теорії. Його теорії граничного аналізу лягли в основу теорії раціональної поведінки споживача, пошуку оптимуму за обмежених ресурсів. У 1858 р. вчений помер від туберкульозу легенів.

Основні ідеї з маржиналізму Г. Г. Госсена знайшли відображення у опублікованій праці „Еволюція законів людської взаємодії” (1854). У книзі, на основі ідей утилітаризму та розумного егоїзму, Г. Г. Госсен:

– **зробив критичний аналіз класичної політичної економії.** На думку вченого, предметом політичної економії мають бути не загальні економічні закони, а **економічна поведінка суб’єкта господарювання**, його психологічна оцінка та вибір блага. Оскільки мета політичної економії має полягати в тому, щоб допомогти людині отримати максимум насолоди, стверджував Г. Г. Госсен, то її необхідно **перейменувати в учення про задоволення;**

– **застосував граничну корисність для аналізу поведінки споживача;**

– **розробив теорію раціонального споживання**, на основі якої сформулював два загальні закони рівноваги в економіці.

Згідно з **першим законом Госсена**, величина задоволення від споживання кожної додаткової одиниці даного блага, а значить і її **корисність, поступово зменшується і при насиченні досягає нуля.** Інакше кажучи, бажаність даного блага зменшується по мірі збільшення його споживання і у точці повного задоволення вона дорівнює нулю. Вчений на графіку зобразив принцип спадної граничної корисності за допомогою кривої, показав її відмінність від кривої попиту.

Згідно з **другим законом Госсена**, **оптимальна структура споживання** (максимальне задоволення потреб при обмеженості запасу благ) **досягається за умов рівності граничних корисностей благ, які споживаються**, тобто тоді коли інтенсивність задоволення від споживання однакова. Інакше кажучи, якщо запасу благ недостатньо для повного задоволення потреби людини, то сукупна найбільша

задоволеність від них досягає тоді, коли приріст насолоди від кожного виду блага стає однаковим (тобто коли є рівними граничні корисності кожного блага). Так, наприклад, будь-яка особа зможе максимізувати свою сумарну корисність, якщо розподіляє ресурси (10 марок), які вона має між різними благами (наприклад, фруктами) таким чином, що від останньої одиниці ресурсу (марки), витраченої на кожне благо (перше яблуко, третю грушку та десяту мандаринку) досягається однакове задоволення. Другий закон Госсена фіксує **принцип рівноваги індивідуального споживання та індивідуального виробництва;**

– виявив різницю між загальною та граничною корисністю.

Закони Госсена мали велике значення для розвитку маржиналізму, стали основою всієї мікроекономічної теорії наступного століття.

3. Австрійська школа маржиналізму

У 70 – 80 рр. XIX ст. одною із самих впливових і розповсюджених шкіл вважалася **австрійська школа маржиналізму, методологічною основою** якої був **суб'єктивно-психологічний підхід** до аналізу економічних явищ і процесів, **примат обміну та споживання**. Гранична корисність товару була головною умовою його цінності, а оцінка корисності, порівняння вигод і витрат, очікування тощо визначались психологічною характеристикою з позиції окремої людини. **Головним об'єктом** дослідження було не суспільне виробництво, а **індивідуальне господарство**.

Теоретики Австрійської школи (на відміну від представників історичної школи Німеччини) вибрали дедуктивний підхід, але свідомо уникали математики. У своїх працях вони акцентували увагу на проблеми динаміки економічних процесів, зокрема на діяльності підприємців, і не розглядали докладніше проблеми ринкової рівноваги.

На думку представників австрійської школи, математика не може допомогти в подібному аналізі, оскільки люди – істоти творчі, і їх доцільну поведінку не можна описати в детермінованих категоріях. Крім цього, через притаманний австрійцям суб'єктивізм науковці вважали, що об'єктивні числові дані не здатні адекватно відобразити індивідуальні мотиви, які спонукають до дії [95, с.55].

Найбільш відомими **представниками австрійської школи маржиналізму** були К. Менгер і його учні Ф. Візер та Е. Бем-Баверк.

Карл Менгер (1840 – 1921) – відомий вчений-економіст, засновник австрійської школи маржиналізму. Народився в Галичині, яка на той час входила до складу Австрійської імперії, у дворянській сім'ї. Навчався в університетах Відня та Праги на факультеті юридичних і політичних наук. Ступінь доктора отримав у Краківському університеті. У 1897 – 1903 рр. працював у Віденському університеті – з початку професором кафедри політичної економії, а потім її завідувачем.

Основні ідеї з маржиналізму К. Менгер виклав у працях: „Основи учення про народне господарство” (1871) і „Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії зокрема” (1883).

Методологічною основою економічних ідей вченого став **суб’єктивізм**, оцінка економічних явищ і процесів **під кутом зору окремого індивіда**. Теоретичні висновки за такого підходу ґрунтуються на прагненні людей до **особистої вигоди**, а агрегатні показники зводяться до індивідуальних компонентів.

У працях К. Менгера розвиваються вчення про блага, теорія цінності, учення про обмін, теорія розподілу та ін.

Вчення про блага. Згідно з цим вченням, блага – це речі або дії, які задовольняють (насихують) людські потреби. Виготовляючи одні блага, стверджував К. Менгер, виробник жертвує можливістю виробляти інші блага. У вченні про блага К. Менгер:

– **підкреслював, що умовою існування блага як такого є людські потреби, задоволенню яких і служить дане благо.** Хінна кора, наприклад, перестала б бути благом, якби цілком зникли хвороби, вилікуванню яких вона служить. Тоді ця кора втратила б всяку цінність. Адже цінність благ заснована на відношенні благ до наших потреб, а не на їх сутності. А із зміною цього відношення повинна також виникати або зникати цінність. Наприклад, при достатній кількості води вона не має цінності для людини. Але вода зараз же набрала б цінності, якби кількість її виявилась недостатньою;

– **визначав потребу** як різновид незадоволених бажань і прагнень. Вчений проаналізував властивості речей та можливість розпоряджатися ними. показав, що речі можуть втрачати характер блага якщо [101, с. 508]:

- **змінюються уподобання людини**, що „призводить до зникнення потреби, для задоволення якої був призначений предмет”;
- **трансформуються властивості предмета** і „втрачається його готовність бути поставленим у причинний зв’язок із задоволенням людських потреб”;
- **„зникає пізнання причинного зв’язку між предметом і задоволенням людських потреб”;**
- **унеможлиблюється розпорядження предметом у зв’язку з тим, що люди „не володіють засобами підкорення його своїй владі”** [39, с. 39 – 40].

Розвиваючи теорію про блага, К. Менгер **виокремив блага першого (нижчого) порядку від блага другого і більш високого порядку:**

- **до благ першого порядку** К. Менгер, відніс блага, що задовольняють найнасушні людські потреби. За К. Менгером, першочергові блага першого порядку поставляють цінність благом другого порядку, і так далі по ланцюгу через засоби виробництва до вихідних природних ресурсів Землі;
- **до благ другого, третього і т. д. порядку** були віднесені блага, які використовуються для виробництва споживчих благ.

У своєму дослідженні К. Менгер:

– **стверджував, що фактори виробництва одержують оцінку від очікуваної цінності благ першого порядку**, а кількість використовуваних виробничих ресурсів залежить від граничної корисності предметів споживання. На

його думку, так формуються витрати виробництва. При цьому вчений відмічав, що „блага вищого порядку можуть виражати певну кількість якого-небудь блага нижчого порядку, знаходячись в найрізноманітніших співвідношеннях одне з одним” [39, с. 139 – 140]. К. Менгер проголошував, що блага першого і другого порядку існують у взаємозалежності та у взаємозв’язку. Він також відмітив відсутність чіткої межі між ними;

– **розрізняв економічні та неекономічні блага:**

- **економічними (господарськими) є блага, потреба в яких більша від наявної їх кількості в даний період.** Економічні – це блага, що мають форму товару, призначені для продажу. З їх існуванням К. Менгер пов’язував необхідність відносин розподілу та інституту власності. Наявність економічних благ викликає у людини необхідність робити вибір, які потреби їй задовольняти, а які залишити незабезпеченими, а також вирішувати, у який спосіб використати наявні блага найбільш доцільно;

- **неекономічними є блага, обсяг яких перевищує потребу в них. Ці блага, проголошував К. Менгер, не мають цінності і не потребують розподілу і власності.** Вчений стверджував, що „у місцевостях, розташованих біля річок, які дають більше води, ніж потребують для задоволення своїх потреб довколишні жителі, кожна людина іде до річки, щоб зачерпнути будь-яку кількість води; так само кожна людина впускає у своє житло таку кількість повітря і світла, яка їй потрібна”.

Особливу увагу К. Менгер приділяв **теорії цінності. Суть цієї теорії в тому, що цінність має суб’єктивний характер і не існує поза свідомістю людини. В основі цієї теорії лежить переконання, що цінність:**

– **являє собою „судження, яке люди, що господарюють, висловлюють про значення благ, що знаходяться в їхньому розпорядженні для підтримання їхнього життя і добробуту”;**

– **так само, як і ціна, не залежить від витрат виробництва.** Навпаки, завдяки існуванню цінності споживчих благ виникає потреба в оцінці факторів виробництва;

– **не знаходиться в необхідному і безпосередньому зв’язку з кількістю праці, використаної на виробництво блага.** Наприклад, величина цінності діаманта не залежить від того, знайдений він випадково чи „видобутий з покладів шляхом затрати тисячі робочих днів”. К. Менгер стверджував, що „взагалі в практичному житті ніхто не ставить собі питання, яка історія походження блага, але при обговоренні його цінності кожна людина має на увазі лише ті послуги, які воно надасть і які потрібно було б втратити при його відсутності. Тому нерідко блага, на які витрачається багато праці, не мають цінності, а інші, ж на які не витрачається праці, мають велику цінність; а різні блага, з яких на одні витрачається багато, а на інші – мало або зовсім не витрачається праці, мають однакову цінність для суб’єктів господарювання. Звідси, кількість праці, затраченої на виробництво блага або інших засобів для виробництва, не може бути моментом, що визначає міру його цінності. Щоправда, порівняння цінності продукту з цінністю затрачених на його виготовлення виробничих засобів показує нам, чи було і в якій мірі доцільно і економічно виробництво його, отже, вже

минулий акт людського господарювання; на цінність же самого продукту затрачені на його виробництво кількості благ не мають а ні необхідного, а ні безпосередньо визначального впливу” [39, с. 125];

– **категорія суб’єктивна не тільки за своєю суттю, але і за своєю мірою.** За К. Менгером, **міра цінності блага**, конкретного або певної частини всієї кількості **визначається значенням, яке має задоволення потреб, найменш важливих** у порівнянні з іншими потребами, не забезпеченими всією доступною кількістю блага. Якщо, наприклад, господарю для повного забезпечення своїх потреб необхідно 10 одиниць конкретного блага за умов падіння важливості потреб від 1-й до 10-й, а в нього є в наявності 7 одиниць блага лише для забезпечення 7-ми потреб, то цінність кожної з даних 7-ми одиниць блага дорівнювала б цінності останньої 7-й одиниці блага, яке забезпечує 7-му останню за зазначенням з наявних 7-ми благ потребу.

Розвиваючи теорію цінності, К. Менгер побудував шкалу корисностей, яка відобразила систему потреб конкретного споживача та міру їх задоволення. На основі цієї шкали вчений показав різне значення для людей задоволення різних видів потреб, а також ступенів задоволення потреби кожного виду залежно від кількості благ і наявних засобів, з тим, щоби якнайвигідніше розподілити дані засоби для задоволення потреб (табл. 8.1.).

Таблиця 8.1

Таблиця Менгера

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
8	7	6	5	4	3	2	1	0	
7	6	5	4	3	2	1	0		
6	5	4	3	2	1	0			
5	4	3	2	1	0				
4	3	2	1	0					
3	2	1	0						
2	1	0							
1	0								
0									

У таблиці К. Менгер (римськими цифрами) зобразив десять шкал (I – X). У **горизонтальних рядках** дана суб’єктивна оцінка споживачем кожної наступної одиниці блага, призначеного для задоволення конкретної потреби. Вона показує, як поступово спадає значення задоволення різних видів потреб від 10 до 1. У **вертикальних рядках** відображена потреба в різних благах, від найважливіших, життєво необхідних (I) до найменш важливих (X). Вона показує спадне значення ступенів задоволення кожної потреби залежно від кількості блага, яка задовольняє дану потребу [39, с. 105].

Пояснюючи цю таблицю, К. Менгер припускає, що шкала I виражає спадне значення задоволення потреби якого-небудь споживача в їжі, від якої залежить

життя, а шкала V – його потреби в тютюні, як менш важливі. Зрозуміло, що задоволення потреби в їжі до певної межі повноти має для споживача набагато більше значення, ніж задоволення потреби в тютюні. Однак якщо потреба в їжі вже задоволена до певної межі повноти, так що, наприклад, подальше її задоволення має для споживача менше значення, позначене **цифрою 6**, то задоволення в тютюні починає набирати для нього вже такого ж значення, як і подальше задоволення в їжі. З цього моменту споживач буде намагатись привести в рівновагу задоволення своєї потреби в тютюні так само, як і у їжі. Хоча задоволення потреби в їжі має набагато більше значення, ніж задоволення потреби в тютюні, однак настає такий момент, коли подальші акти задоволення потреби в їжі будуть мати для споживача вже менше значення, ніж перші акти задоволення потреби в тютюні [39, с. 105 – 106].

Досліджуючи пануючу на той час теорію обміну, **К. Менгер розробив своє вчення про обмін. Суть цього вчення у запереченні обміну заснованого на еквівалентності витрат праці і обґрунтуванні обміну заснованого на взаємовигідності.** „Дослідники ціни, – писав К. Менгер, – докладали зусилля для вирішення проблеми зведенням передбачуваної рівності між двома кількостями благ до її причин, і одні шукали ці причини в затратах однакової кількості праці на ці блага, інші – в рівних витратах виробництва, виникла навіть суперечка щодо того, обмінюються блага тому, що вони еквівалентні, чи блага тому еквівалентні, що в акті ціни віддаються одне за одне, тоді як у дійсності ніде не буває рівності в цінності двох кількостей благ (рівності в об’єктивному розумінні)” [39, с. 161]. У вченні про обмін К. Менгер:

– **приділяв увагу обігу не еквівалентному, а взаємовигідному.** Вчений стверджував, що прагнення до обміну виникає тоді, коли блага, які є у одного суб’єкта господарювання, для нього менш бажані, ніж для іншого, а у другого – теж саме, але по відношенню своїх власних товарів. **К. Менгер вважав, що пропорції взаємного обміну двох благ визначаються співвідношенням їхніх граничних корисностей;**

– **проголошував, що причиною обміну є відмінність суб’єктивної цінності одних і тих самих благ для різних суб’єктів господарювання;**

– **підкреслював, що обмін між двома контрагентами триватиме до тих пір, поки не зрівняються відносні цінності благ, які обмінюються;**

– **розглядав сам обмін як певну жертву, втрату частини економічної корисності, яку можна здобути з існуючого мінового відношення, що нерідко робить реалізацію неможливою;**

– **наголошував на тому, що обмін змінює граничну цінність благ шляхом збільшення або зменшення їх запасу.** К. Менгер писав, що „обмін благами означає для суб’єктів, які обмінюються, приєднання до їх майна нового майнового об’єкта, а тому обмін можна порівняти з промисловою та сільськогосподарською діяльністю” [39, с. 145].

Теорія розподілу К. Менгера побудована на запереченні існування експлуатації і обґрунтуванні справедливого розподілу факторних доходів. Суть цієї теорії полягає у тому, що пропорційність доходів розмірам виробленої продукції та оплата кожного фактора відповідно до його граничного продукту

визначається рівністю сукупної винагороди факторів сукупного продукту. У цій теорії К. Менгер:

- стверджував, що праця є економічним благом, так само як і інші фактори виробництва;
- критикував теорію заробітної плати прихильників класичної школи, згідно з якою ціна простої праці тяжіє до мінімуму засобів існування робітника та його сім'ї. К. Менгер розглядав ціну простої праці як рентний дохід, який визначається перевагами високої кваліфікації або таланту;
- проголошував, що лише процес послідовного приписування встановлює пропорції розподілу винагороди між факторами, які беруть участь у виробництві [101, с 516].

Фрідріх Фрайхер фон Візер (1851 – 1926) – відомий австрійський економіст, послідовник К. Менгера. Народився у Відні у сім'ї державного чиновника. Отримав вищу освіту, закінчив юридичний факультет Віденського університету. Згодом разом з Бем-Баверком вивчав економічну теорію в університетах Гейдельберга та Лейпціга. У 1883 р. був призначений приват-доцентом (перша ступінь професорства) з курсу економічної теорії у Віденській університет, захистив докторську дисертацію. У 1884 – 1902 рр. Ф. Візер – професор у Празькому та Віденському університетах. У 1903 – 1922 рр. – керівник кафедри у Віденському університеті, яку спадкував йому К. Менгер.

На економічні погляди Ф. Візера вплинули праці В. Рошера, К. Кніса, Г. Гільдебранда, К. Менгера та ін., новітні ідеї яких він пропагував і розвивав у своїх дослідженнях.

Основні ідеї австрійської школи маржиналізму Ф. Візер виклав у працях „Походження і основні закони господарської цінності” (1884), „Природна цінність” (1889), та „Теорія суспільного господарства” (1914).

Серед основних теоретичних здобутків Ф. Візера є:

- трактування політичної економії як розділу прикладної психології, завдання якої полягає в тому, щоб пояснювати економічні явища і процеси за допомогою аналізу мотивів, якими керуються люди у своїй господарській діяльності;
- обстоювання тези про первинність споживання перед виробництвом (який пропагувала класична політична економія). Ф. Візер стверджував, що вихідним пунктом політичної економії є суб'єкт господарської діяльності (індивідуум), і оскільки у нього є певні потреби, вони і відіграють вирішальну роль в економічному процесі;
- відмовлення від розглядання індивідуума з його суб'єктивними потребами і оцінками, (що було характерним для К. Менгера) на користь дослідження об'єктивних закономірностей на рівні усього народного господарства, які складаються із багатьох індивідуальних оцінок і переваг;
- розробка теорії приписування (замовлення). Суть теорії полягає в тому, що оцінка виробничих ресурсів при формуванні витрат виробництва здійснюється лише через оцінку споживчих благ. Саме споживчі блага визначають цінність факторів виробництва, що використовуються у процесі їх виробництва. Ф. Візер виходив з того, що раціональні суб'єкти господарювання не

можуть оцінити корисність далеких від них факторів виробництва (продуктивних благ), що не пов'язані безпосередньо з їх споживанням. Це означає, що ціни продуктивних благ (в першу чергу, праці та капіталу) визначаються опосередковано через граничні корисності споживчих благ, вироблених цими продуктивними благами;

– дослідження „граничної корисності”. Її вчений розглядав як додаткову корисність, яку споживач одержує від додаткової одиниці даного блага. На основі граничної корисності Ф. Візер розвинув теорію цінності. Згідно з цією теорією цінність продуктів визначається цінністю витрат виробництва, а цінність останніх – граничною корисністю граничного споживного блага;

– застосування в науковій вжиток показника „граничний продукт” для оцінки продуктивних благ. Під граничним продуктом Ф. Візер розумів таке споживче благо з багатьох, яке вироблено продуктивним благом, що має найменшу граничну корисність;

– формулювання закону витрат виробництва, який згодом отримав назву „закон Візера”. Суть цього закону полягає в тому, що гранична корисність граничного продукту визначає ціну продуктивного блага, використаного на його виробництво. „Закон Візера” показує взаємозв'язок між граничною корисністю і витратами виробництва;

– обґрунтування теорії альтернативних витрат. Сутність цієї теорії полягає в тому, що витрати виробництва даного продукту залежать від альтернативних можливостей, якими приходиться жертвувати для того, щоб виробляти цей продукт. Цінність, наприклад, якогось сувеніру, який сподобався іноземному туристу, визначається для нього цінністю всього того, чим йому прийдеться пожертвувати заради придбання цього сувеніру, – відвідування ресторану, відпочинку на березі моря тощо. На основі теорії альтернативних витрат виходить, що за даних обсягів запасів виробничих факторів конкуренція розподіляє їхні послуги таким чином, щоб вирівняти їхні граничні блага в грошовій формі на всіх напрямках їхнього використання. У рівноважному стані гранична продуктивність цих ресурсів і витрати відмови від можливостей, альтернативних виробництву додаткової кількості будь-якого товару, мають бути рівними;

– визначення доцільності переходу виміру корисності благ від кардиналістського (кількісного) підходу до ординалістського (порядкового). За умов кардинального (кількісного) підходу [101, с. 520]:

- корисність можна кількісно вимірити і визначити, наскільки одне благо корисніше за інше;
- корисність трактується як функція, постійна з точністю до лінійного перетворення;
- шкали, утворені лінійним перетворенням показників, мають властивість збереження інтервалів.

Ф. Візер відмовився від кількісного виміру корисностей окремих благ і перейшов до ранжування споживчих наборів благ на основі надання переваг одному з них. Вчений обґрунтував це тим, що дуже важко:

- **уявити, що споживач може точно вимірити граничні корисності різних благ;**

- **знайти одиниці виміру корисності, тому що це поняття суб'єктивне.** Це відмітили також і сучасні відомі економісти Є. Дж. Долан і Д. Ліндсей. „Ніхто ще не винайшов „вимірювача” корисності, який можна було б під'єднати до живої людини і виміряти отриману корисність настільки ж легко, наскільки це можливо при вимірюванні кров'яного тиску” [94, с. 107].

За умов ординалістського підходу [101, с. 520]:

- корисності трактуються як функції, постійні до монотонного перетворення;

- шкали, утворені монотонним перетворенням одна в одну, мають один і той самий напрямок.

До заслуг Ф. Візера відносять також:

- **розробку способу визначення сумарної корисності на основі простого множення граничної корисності блага на кількість однорідних благ, що прийнято називати мультиплікативним способом обчислення сумарної корисності.** Аргументація Ф. Візера на користь такого способу така: „кожний запас, що ділиться, економічно оцінюється шляхом множення граничної корисності на кількість одиниць запасу (частин, штук)” [11, с. 481];

- **висунення і обґрунтування „теорії вмінення” (віднесення).** Згідно цієї теорії, певна частина цінності предметів споживання має бути вмінена (віднесена) на рахунок того чи іншого продуктивного блага (праці, капіталу, землі), які приймають участь у процесі виробництва. Розвиваючи цю теорію, Ф. Візер звернув увагу на категорії „приватна власність” і „приватний господарський порядок”.

Приватну власність Ф. Візер тлумачив з позиції рідкості. На думку вченого, вона є породженням рідкості та обмеженості предметів споживання. Досліджуючи природу власності, вчений твердив, що **приватна власність є вічною категорією, яка впливає із самої суті економії,** оскільки існує постійна суперечність між потребами людей і обмеженими запасами предметів для задоволення цих потреб. З цієї причини люди починають цінити благо, прагнуть оволодіти ним. Приватна власність розглядалася у тісному взаємозв'язку з проблемою організації господарства; відзначалося, що її значення визначається логікою господарювання. Це Ф. Візер аргументував:

- **необхідністю економічного і раціонального використання господарських благ** для того, щоби не втратити своєї власності;

- **важливістю питання про „моє” та „твоє”;**

- **правовими гарантіями для господарського використання власності** [11, с. 458 – 459].

„Приватний господарський порядок” Ф. Візер розглядав як систему господарських взаємозв'язків приватних підприємств функціонуючих на засадах вільної конкуренції. Вчений негативно сприймав ідею усупільнення, стверджував, що **„приватний господарський порядок – єдина форма великого громадського економічного союзу, яка себе виправдала і досвідом століть підтвердила більш успішну суспільну взаємодію, ніж за загального**

підкорення за наказом”. Ф. Візер засуджував соціалістичний ідеал суспільної власності, за якої „дуже швидко держава стала б єдиним власником усіх засобів виробництва, що, однак, ні в якому разі не повинно відбутися, адже вона не в змозі так само ефективно управляти цими засобами виробництва, як це робить приватна особа” [11, с. 481]. При цьому вчений різко критикував противників приватної власності [11, с. 487].

У своїх працях Ф. Візер:

- ввів у науковий обіг термін „маржиналізм”;
- відстоював, на відміну від К. Менгера і Е. Бем-Баверка, права держави на помірковане втручання в економіку.

Ейген Бем-Баверк (1851 – 1919) – відомий австрійський економіст, засновник австрійської школи маржиналізму. Народився у м. Брюнні в дворянській сім’ї. Отримав вищу освіту, закінчив юридичний факультет Віденського університету. Згодом разом з Ф. Візером вивчав економічну теорію в університетах Гейдельберга та Лейпціга. У 1881 р. вчений захистив дисертацію, став викладачем з курсу економічної теорії у Інсбрукському університеті. В 1889 р. перейшов на державну службу і тричі обирався міністром фінансів Австро-Угорщини (1895, 1897, 1900). У кінці 1904 р. залишив державну службу і з 1905 р. почав працювати професором економіки Віденського університету.

Е. Бем-Баверк – автор багатьох праць, де ґрунтовно розвиваються та вдосконалюються суб’єктивні теорії маржиналізму. Серед них „Капітал і прибуток” (1884 та 1889), „Основи теорії цінності господарських благ” (1886), та „Позитивна теорія капіталу” (1891) – головна праця, яка витримала за життя автора 3 видання (1891, 1909, 1912) і принесла йому найбільшу популярність.

Найважливіші економічні ідеї Е. Бем-Баверка, які засновані на принципах граничної корисності, знайшли відображення у:

теорії цінності, теорії ціноутворення, теорії капіталу, концепції відсотку, теорії очікування.

Теорія цінності Е. Бем-Баверка висунена замість трудової теорії вартості К. Маркса. Згідно цієї теорії цінність благ визначається суб’єктивною оцінкою споживача. У теорії цінності вчений:

- критикував трудову теорію вартості, пояснював її помилковість і нікчемність [4, с. 40]. Е. Бем-Баверк вважав, що вартість (цінність) товару визначається не працею, що витрачена на виробництво товарів, а граничною корисністю;

- розвивав поняття цінності. Е. Бем-Баверк стверджував, що:

- цінність – це суб’єктивна корисність, або судження про значимість господарських благ, що знаходяться в розпорядженні людей. ”Цінність речі, – підкреслював Е. Бем-Баверк, – вимірюється величиною граничної корисності цієї речі. Це положення є центральним у нашій теорії цінності. Все подальше пов’язується з ним і виводиться з нього” [4, с. 279];

- величина цінності залежить від ставлення суб’єкта до тих благ і від обставин, в яких він знаходиться. Вчений на прикладі показав різницю в цінності стакану води у фонтана і в пустелі;

• **основою цінності є найменша корисність**, яка дозволяє в конкретних господарських умовах раціонально використовувати дану річ. „Ми приймаємо за мірило цінності, – писав Е. Бем-Баверк, – найменшу корисність, заради одержання якої уявляється ще вигідним з господарської точки зору використовувати дану річ” [4, с. 279].

У процесі дослідження цінності Е. Бем-Баверк:

– **проілюстрував ідею вимірювання цінності речі величиною граничної корисності цієї речі за допомогою прикладу**, логіка якого така. Самотній поселенець, хатинка якого ізольована від світу первісним лісом, розраховує, як йому використати п’ять мішків зібраного зі свого поля зерна. Перший мішок необхідний йому, щоб не померти з голоду до наступного врожаю; другий – щоб покращити своє харчування з метою збереження здоров’я і сил; третій – щоб відгодувати птахів і мати в раціоні м’ясо; четвертий – має піти на приготування пшеничної горілки; п’ятий – на корм декількох папуг, базікання яких йому подобається слухати;

– **обґрунтував свій спосіб визначення сумарної (сукупної) граничної корисності запасу благ, відмінний від мультиплікативного способу Ф. Візера**. Погоджуючись з Ф. Візером з приводу того, що корисність води в кожному із п’яти ведер дорівнює граничній корисності останнього ведра, водночас Е. Бем-Баверк не погодився з його способом обчислення сумарної корисності всіх відер разом. На думку вченого, коли обчислюється сукупна корисність всього запасу, то для кожної окремої порції необхідно враховувати її власну граничну корисність. Інакше кажучи, кожне відро води має фігурувати у сукупній корисності так, ніби воно було останньою, граничною порцією. „Задоволення тримати папуг + вживання пшеничної горілки + споживання м’яса + збереження здоров’я + підтримка життя – сума, яка не в п’ять разів, а безкінечно більше задоволення тримати папуг” [4, с. 286]. Як відмічає С. Майбурд, сучасна економічна наука визнала вірними міркування Е. Бем-Баверка [113, с. 377]. Розроблений Е. Бем-Баверком спосіб визнання сукупної корисності певної кількості матеріальних благ на основі суми їх власних граничних корисностей сьогодні називають **адитивним**;

– **виділяв абстрактну і кваліфіковану корисність**. Е. Бем-Баверк стверджував, що абстрактну корисність мають всі блага, але кваліфіковану корисність, або цінність, мають тільки обмежені блага. І лише такі блага можуть обмінюватися, тобто мати мінову силу у відповідності з тим значенням, яке надають благу особи, що приймають участь в обміні;

– **підкреслював, що не всі корисності мають можливість обмінюватися**. Таку можливість, вважав Е. Бем-Баверк, мають тільки ті блага або корисності, якими суспільство володіє в обмеженій кількості, і які завдяки цьому стають цінностями. „Для створення цінності, – писав Е. Бем-Баверк, – необхідно, щоб з корисністю поєдналася рідкість, не абсолютна, а тільки відносна, тобто у порівнянні з розмірами існуючої потреби у речах даного роду. Висловлюючись точніше, ми скажемо: цінність набувають матеріальні блага тоді, коли реальний запас матеріальних благ цього роду настільки незначний, що для задоволення відповідних потреб його або не вистачає зовсім, або ж їх так мало, що відома сума потреб повинна залишитися без задоволення. І навпаки, не мають цінності ті

матеріальні блага, які є у нашому розпорядженні в такій кількості, що за їх допомогою можуть бути не тільки повністю задоволені відповідні потреби, але й залишається ще зверх того певний надлишок, який не знаходить собі застосування” [4, с. 192];

Теорія ціноутворення Е. Бем-Баверка розвиває взаємозв’язок граничної корисності та механізму ринкового ціноутворення. У теорії ціноутворення науковець:

– **поділяв цінність на суб’єктивну (індивідуальну) і об’єктивну (ринкову). Суб’єктивна цінність – це особиста оцінка товару окремим споживачем і продавцем.** Вона залежала від того, яку роль благо відіграло в задоволенні його потреб. **Об’єктивна цінність – це мінові пропорції, ринкові ціни, які формуються внаслідок конкуренції на ринку;**

– **виокремив поняття „мінова цінність” і „ціна”.** На думку Е. Бем-Баверка, ці поняття знаходяться в тісному зв’язку між собою, але не співпадають одне з одним. **Мінова цінність** означає можливість одержати в обмін на дану річ відому кількість інших матеріальних благ, а **ціна** означає саме цю кількість матеріальних благ, одержану в обмін на дану річ [4, с. 349];

– **визначав ціну суб’єктивною оцінкою товару з боку покупця і продавця.** На думку Е. Бем-Баверка та інших прихильників австрійської школи, цінність і ціна не залежать від витрат виробництва, а, навпаки, завдяки наявності цінності у споживчих благ і процесу вмінення (віднесення) створюються оцінки виробничих ресурсів (факторів виробництва), які формують витрати і тим самим цінності і ціни;

– **виходив з того, що обмін приносить взаємовигоду, оскільки покупець оцінює товар, вище, ніж її продавець.** На думку Е. Бем-Баверка, „обмін виявляється економічно можливим тільки між такими двома особами, які визначають цінність, яка пропонується для обміну і яка отримується в обмін речі неоднаковим, навіть протилежним чином. Покупець має оцінити річ, яку він купує, вище, а продавець – нижче тієї речі, в якій виражена ціна першої; і вигода, яку вони отримують від мінової угоди тим вища, чим значніше різниця між їх оцінками одних і тих же матеріальних благ. При зменшенні цієї різниці вигода від обміну зменшується, і якщо різниця знижується до нуля, тобто якщо цінність кожної із речей, що пропонуються для обміну визначається тією і другою стороною однаково, то мінова угода стає економічно неможливою”. Ця умова виконується завдяки розподілу праці, тому що „кожний виробник буде надавати своєму власному продукту незначну, а чужим продуктам відносно високу суб’єктивну цінність” [4, с. 416 – 417];

– **стверджував, що тотожність між витратами виробництва і ціною має місце лише тому, що ціна товарів є моментом визначальним, а ціна продуктивних засобів – елементом визначуваним.** Особливо вирішальну роль відіграє ціна граничного продукту, тобто найменш цінного продукту, на виробництво якого господарський розрахунок ще дозволяє використати одиницю продуктивного засобу. До цієї ціни пристосовуються – через витрати виробництва – ціни всіх інших продуктів, однорідних з граничним продуктом. Усе це здійснюється шляхом гри суб’єктивних оцінок або рівнодіючих, так що закон

витрат виробництва проявляється не всупереч і не поряд, а в межах законів граничної корисності і граничних пар [4, с. 425].

Особливу увагу Е. Бем-Баверк приділяв **позитивній теорії капіталу**. Згідно цієї теорії, капітал (засоби виробництва) розглядається як результат обхідних (непрямих) методів виробництва, що має власну продуктивність, пов'язану з уможливленням виробництва споживчих благ через започаткування та завершення відповідних виробничих циклів [101, с. 1283].

Е. Бем-Баверк проголошував, що спочатку праця витрачається на створення **засобів** виробництва, які потім використовуються для створення більшої кількості **продукту** виробництва. Наприклад, підприємець з допомогою ручного візка щоденно розвозив по 2 тисячі чебуреків на базарі, і непогано заробляв. Він себе обмежував у споживанні, економив, і частину отриманих грошей від такої праці відкладав у банк. Десь через пару років на заощаджені гроші ним було придбано автофургон, за допомогою якого підприємець став у п'ять разів більше розвозити чебуреків. Його дохід збільшився у п'ятеро. Він вже міг дозволити собі і покращити харчування і заощаджувати гроші на другий фургон.

Таке застосування праці Е. Бем-Баверк назвав **обхідним процесом виробництва**. У сучасній науці ця назва збереглася, хоча нерідко говорять і про **непрямий процес**. Іноді також йдеться про обхідні методи, або ж непрямі методи. Усі ці назви виражають одне і теж.

Звісно, пише Є. М. Майбурд, про нагромадження капіталу як попередню умову виробництва всі знали давно. Е. Бем-Баверк лише виділив це явище як ключ до проблеми походження доходу на капітал. Увівши в обіг поняття „обхідний метод виробництва”, вчений логічно пов'язав процес **нагромадження** капіталу з процесом **роботи** капіталу [113, с. 388]. Під даним методом вчений розумів продовження періоду виробництва з використанням капіталомістких процесів.

У позитивній теорії капіталу Е. Бем-Баверк:

– **розрізняв виробництво безпосереднє і капіталістичне**. Під першим розумів виробництво, на якому **не використовується** капітал. У виробничому процесі приймають участь лише земля і робоча сила – „природні”, або первинні, виробничі фактори, пропозиція яких фіксована або залежить від позаекономічних рішень. Під другим – виробництво, на якому **використовується „створений” капітал**, або проміжковий виробничий фактор, пропозиція якого визначається кількістю землі і праці, затраченої в минулому на його виробництво;

– **наголошував на тому, що капітал – це проміжний продукт, створений працею і природою заради підвищення продуктивності виробництва**. Е. Бем-Баверк стверджував що, капітал має іншу природу, ніж два інших фактора. Праця і земля – це щось первісне, що не зводиться до інших економічних благ. Капітал же можна звести до праці і землі (тут мова іде не про ґрунт, а про продуктивну послугу землі) [113, с. 386];

– **виокремив капітал на приватний(дохідний) і суспільний (виробничий)**. Під першим розумів сукупність засобів (коштів), призначених для придбання благ. Під другим – сукупність проміжних продуктів, призначених для виробництва продуктів споживання.

Е. Бем-Баверк проаналізував **три основні функції**, які виконує виробничий капітал. Це:

- функція спрямування виробництва на найвигідніший (із можливих) шлях (спосіб);
- функція інструмента виробництва;
- функція посередньої, непрямой причини започаткування нових виробничих циклів [101, с. 526].

У своєму дослідженні Е. Бем-Баверк:

– **підкреслював, що роль капіталу у виробництві полягає в тому, щоб уможливити використання продуктивних „обхідних”, або „багатоступеневих”, методів виробництва**, які однак, вимагають більших затрат часу: Робінзон Крузо може ловити рибу голими руками або „обхідним” способом – за допомогою рибальської сітки. І тоді рибальство було б **фізично продуктивнішою**, він зміг би наловити риби більше, ніж голіруч, навіть якщо взяти до уваги додаткові витрати праці на її плетіння та латання;

– **стверджував, що капітал – це ресурс, використання якого потребує часу**. Навпаки, всякий продукт, виробництво якого вимагає часу, неодмінно передбачає використання капіталу в якості одного із виробничих ресурсів;

– **розвинув положення про те, що капітал має свою власну продуктивність**. Ж. Б. Сей у концепції „трьох факторів” лише у тезисній формі висловився про продуктивність капіталу. Е. Бем-Баверк відокремив фізичну продуктивність від вартісної продуктивності. Під **вартісною продуктивністю** розуміється продуктивність людської праці, без застосування засобів виробництва. Під **фізичною продуктивністю** розуміється надлишок продуктивності людської праці, забезпечений використанням засобів виробництва. Фізичний капітал створює **свою чисту вартість**, відмінну від вартості, створеної людською працею, без використання капіталу;

– **оголосив, що все сучасне (капіталістичне) виробництво є обхідним процесом**. Саме у цьому можливо було би побачити суть капіталізму (а не у приватній власності, вільній конкуренції і т.п.). Чим більше, на думку Е. Бем-Баверка, ступінь обхідності виробництва, тим більше створюється споживчих благ. Але обхідні методи можливі лише при умові, якщо капітал приносить свій чистий продукт. Тому чистий продукт (процент на капітал) має існувати при будь-якій формі власності, якщо у господарстві використовуються обхідні методи;

– **стверджував, що чиста продуктивність капіталу з’являється у вигляді залишку продукту виробництва**, який залишається після відрахування із продукту виробництва всіх витрат і який може бути виражений у формі річної норми відсотку [113, с. 389].

Концепція відсотку Е. Бем-Баверка, яка є статичною, ґрунтується на гармонійному поєднуванні принципів часової й граничної продуктивності. **Згідно цієї концепції, процент – це частина цінності майбутнього граничного продукту, який виробляється із застосуванням сучасних засобів виробництва. Процент (усякий дохід) виникає в результаті впливу фактора часу на вартість благ для винагороди підприємця**. Мета цієї теорії – довести право підприємця на

прибуток шляхом зведення його до проценту. У концепції відсотку Е. Бем-Баверк:

– виходив з того, що цінність теперішніх благ за рівних умов завжди більше цінності таких благ у майбутньому, тому що людина сьогоднішню цінує дорожче майбутнього, яке часто буває невизначеним. Е. Бем-Баверк вважав, що люди обмінюють певну суму майбутніх зобов'язань на меншу суму грошей, тому що споживчі блага, які можна придбати за ці гроші сьогодні, вони цінують так само, як і більшу кількість тих же благ в майбутньому [89, с. 122];

– стверджував, що процент (прибуток) виникає у результаті впливу фактору часу на вартість благ;

– виходив з того, що процент виступає як результат „очікування” підприємця, а його джерелом є різниця оцінок майбутніх і теперішніх господарських благ. Звідси, прибуток підприємця – це процент як різниця в оцінці сьогоднішнього блага (заробітної плати), яка виплачується робітникові, і майбутнього блага (праці робітника, який створює продукт лише через певний період, так що робітник – це власник майбутнього блага). Е. Бем-Баверк підкреслював, що при наймі робітника має місце еквівалентний обмін заробітної плати (сьогоднішніх споживчих благ) на більшу кількість праці (майбутніх благ);

– джерелом процента є збільшення періодів виробництва окремих благ у результаті розвитку непрямих методів виробництва [89 3, с. 123];

– вважав процент природною і загально економічною категорією, існуючою скрізь, де відбувається обмін товарів і послуг поточного і майбутнього споживання. Е. Бем-Баверк стверджував, що природа прибутку однакова і при капіталізмі, і при соціалізмі;

– розглядав процент як дисконт з цінності майбутнього граничного продукту, який виробляється з допомогою теперішніх засобів виробництва;

– обґрунтував три причини або підстави існування відсотку:

• перша пов'язана з постійним існуванням у суспільстві малозабезпечених людей, одні з яких сподіваються на збагачення, а інші – ні, але у цілому обидві групи віддаватимуть перевагу теперішнім товарам перед майбутніми;

• друга пов'язана з тим, що у суспільстві є деяка частина людей, які не мають достатньої волі, віри і уяви, щоб віддати перевагу не теперішнім, а майбутнім благам;

• третя полягає у тому, що людям більш властиве прагнення до „непрямого” виробництва сьогодні, ніж до „безпосереднього” в майбутньому, у надії одержати більше продукту (відповідно вигоди) зараз, особливо з огляду на те, що віддача у подальші періоди виробництва буде спадати.

Розділ 9. Неокласична економічна теорія

1. Методологічні основи неокласичної економічної теорії.
2. Розвиток неокласичної економічної теорії. Кембриджська та американська школи.

2.1. Економічне вчення А. Маршалла.

- 2.2. Економічна теорія добробуту А. Пігу.
- 2.3. Американська неокласична школа.
- 3. Математична школа в економічній теорії.

1. Методологічні основи неокласичної економічної теорії

Неокласична економічна теорія – один із сучасних напрямів економічної думки – сформувалась в 90-х рр. XIX ст. Свій розвиток вона розпочала на другому етапі маржиналістської революції і пов'язана з творчістю представників кембріджської та американської шкіл, які (на відміну від представників класичної політичної економії) **відмовилися від розгляду глобальних економічних проблем ринкової економіки на користь виявлення закономірностей оптимального господарювання.**

Методологічною основою неокласичної економічної теорії стали:

- **ідеї економічного лібералізму і „чистої теорії“;**
- **маржинальні принципи системного аналізу рівноваги на мікроекономічному рівні за умов вільної конкуренції.**

Для аналізу і оцінки економічних явищ і процесів з боку окремих суб'єктів господарської діяльності **були задіяні кількісні методи дослідження**, що дало змогу широко використати математичний апарат.

У зв'язку з тим, що представники неокласичного напряму основну увагу почали приділяти мікроекономічному аналізу, із предмету економічної науки аж до 30 рр. XX ст. випали дослідження на макроекономічному рівні, проблеми росту і розвитку всієї економіки.

Об'єктом дослідження економічної науки стала:

- **так звана „чиста економіка“.** Суть чистої економіки полягає в тому, що **вона вимагає абстрагуватися від історичних і національних форм, від типів і форм власності.** Представники класичної і неокласичної школи були прихильниками збереження чистої економічної теорії. Вони пропонували дослідникам „триматися чистого знання“, „чистої теорії“, тобто відказатися від ідеологічних та інших неекономічних оцінок у економічному аналізі;

- **сфера обміну.** Безпосередньо виробництву відводиться другорядна роль, вирішальною сферою аналізу суспільного відтворення визнається обмін і розподіл. Щоби бути точними, слід зазначити що, неокласики, використовуючи функціональний підхід, об'єднали сферу виробництва та розподілу і обміну як дві рівноправні сфери в об'єкт цілісного системного аналізу на основі граничних економічних величин.

Предметом дослідження неокласичної економічної теорії стала:

- **оптимальна поведінка суб'єктів господарської діяльності в умовах обмеженості ресурсів з метою більш повного задоволення людських потреб;**
- **проблема визначення найзагальніших закономірностей раціонального господарювання за умов вільної конкуренції, обґрунтування природних законів, покладених в основу формування цінності (ціни) товару,**

прибутку і заробітної плати, а також розподілу доходів у суспільстві, що дало змогу визначити найважливіші принципи рівноваги економічної системи;

– **суб'єктивна мотивація економічної діяльності „економічної людини”** (споживача, підприємця, найманого робітника), яка намагається максимізувати вигоду і мінімізувати витрати.

Конкретизацією такого підходу стало:

– **використання граничних, або додаткових (прирісних), величин**, за допомогою яких визначають ефект, отриманий від додаткової одиниці споживання (що втілюється в концепції граничної корисності) або витрати факторів виробництва (праці, капіталу, землі), що утілюється у теорії граничної продуктивності;

– **ігнорування визначення вартості товарів суспільно необхідними витратами виробництва**. Вони стверджують, що цінність визначається у сфері обігу ступенем корисного ефекту конкретного блага, тобто на основі суб'єктивної оцінки споживачем певного блага при його купівлі;

– **розмежування сукупної корисності конкретного блага** (зокрема, всього запасу води), або всього доступного окремій людині кількості блага, з одного боку, і корисності останньої одиниці з цього запасу або з цієї доступної кількості для конкретної людини (граничної корисності) – з іншого.

2. Розвиток неокласичної економічної теорії. Кембриджська та американська школи

Засновниками неокласичної економічної теорії стали видатні представники кембриджської (А. Маршалл, А. Пігу та ін.) та американської (Дж. Кларк) школи.

2.1. Економічне вчення А. Маршалла

Альфред Маршалл (1842 – 1924) – відомий англійський вчений-економіст, засновник кембриджської школи, прихильник ідей вільної конкуренції і ринку. Народився в Лондоні у сім'ї банківського службовця. Навчався з початку в коледжі Сент-Джонс у Оксфорді, а потім у Кембриджському університеті, де вивчав математику, філософію та політичну економію. Після закінчення цього університету в 1868 р. залишився в ньому на викладацької роботі. У 1877 – 1881 рр. А. Маршалл викладав політичну економію в Брістольському, а у 1883 – 1885 рр. Оксфордському університетах. Повернувшись в Кембридж у 1885 р., А. Маршалл очолив кафедру політичної економії університету.

А. Маршалл був прихильником ідеї вільної конкуренції і ринкових відносин. Значний вплив на формування його економічних ідей справили погляди представників класичної школи (А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус, Ж. Б. Сей, Дж. Мілль та ін.) і маржиналізму (Й. фон Тюнен, А. Курно, К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Візер, Л. Вальрас та ін.), які вважали основною рухомою силою економіки економічну свободу і досконалу конкуренцію.

Свої економічні ідеї вчений виклав у 82 працях. Основні роботи А. Маршалла – „Економіка промисловості” (1889), „Принципи економік” (1890), „Учення політичної економії” (1906), „Трактат про соціологію” (1916), „Промисловість і торгівля” (1919), „Гроші, кредит і комерція” (1923). Праця „Принципи економік” вважається основною (складається із шести книжок), в якості підручника замінила на багато років підручник „Основи політичної економії” Дж. Мілля. Підручник постійно доповнювався і перероблявся за життя автора.

До основних заслуг вченого відносять сприяння більш широкому розповсюдженню економічних знань і розробку економічної теорії як цілісної суспільної науки. В цьому розумінні А. Маршалл стояв „над сутичкою” і не приймав участі в дебатах між послідовниками „чистої” математики, прихильниками нематематичних „чистих” теорій та емпіриками. Дуже важливо, що в „Принципах економічної науки” математичні міркування присутні тільки у виносках та додатках, а аргументація в тексті була викладена виключно у вербальній формі. Тому вважається, що А. Маршалл бачив обмеженість математичних методів і моделей в економічній науці, і хоча він частіше, ніж представники Австрійської школи, вибудовував математичні теорії, але у своєму дослідженні, подібно австрійцям, робив основний акцент на динаміці економічних процесів, а не на рівновазі. Крім того, дедуктивні міркування і використання математичних понять він обмежив короткими логічними ланцюжками, тобто частковим аналізом. На відміну від Л. Вальраса, він не робив спроби побудувати завершену математичну систему [95, с. 55 – 56].

Для методології А. Маршалла характерні [101, с. 542 – 543]:

– **дослідження процесів і явищ на рівні мікроекономіки** (фірми, галузі) з позиції „чистої економічної теорії” та ідеальної моделі господарювання, можливої завдяки „досконалої конкуренції”;

– **еволюціонізм, або принцип поступового розвитку**, основний зміст якого полягає в заперечуванні революційних стрибків, в визнанні еволюції єдиної формою розвитку економічних процесів і явищ;

– **поєднання в єдиній теорії методологічних здобутків класичної і маржинальної теорій**. На думку А. Маршалла, існуючі методи досліджень самі по собі не можуть бути названими методами економік. Але використання їх в різних ситуаціях по одному або в сполученні може бути корисним для науки;

– **функціональне дослідження процесів і явищ, якій дозволяє „бачити взаємний вплив усіх їх один на одного”**. Вчений вважав недоцільним (на відміну від своїх ортодоксальних попередників, класиків) вдаватися до визначень економічних категорій на основі причини, причинної обумовленості, що потребує „доведення” певних суттєвих розмежувань. На думку А. Маршалла, „в реальному житті немає чіткого розмежування між речами, які є капіталом і не є ним, які належать до насущних життєвих засобів і не належать до них, так само, як праця продуктивна і непродуктивна” [38, с. 48];

– **метод часткової рівноваги, який допускає при аналізі процесів і явищ абстрагування від інших другорядних проблем;**

– **широке використання графічних методів дослідження в економічній теорії.**

Основні теоретичні надбання А. Маршалла:

– **створив неокласичну економічну теорію**, де органічно поєднуються досягнення класичної економічної науки і маржиналізму; а дослідженню діяльності людини, її раціональної природи відводиться визначальна роль. Незважаючи на те, що неокласична теорія сьогодні критикується багатьма економістами, вона залишається основою всіх суперечливих поглядів, тим центральним стовбуром, навколо якого формується крона економічного дерева з усім її розмаїттям. Без розуміння основ базової неокласичної моделі не може бути до кінця зрозумілою жодна з сучасних економічних концепцій [108, с. 122];

– **обґрунтував доцільність введення у науковий обіг терміну „економікс” замість „політична економія”**. Вчений вважав, що термін „економікс” більше відповідає змісту і методології створеної ним неокласичної економічної теорії. У першому томі своєї головної праці А. Маршалл писав, що політична економія „остерігається торкатися багатьох політичних питань, які практик не може ігнорувати; тому вона є наукою – чистою і прикладною, а не одночасно і наукою, і мистецтвом. Ось чому її краще позначити широким терміном „економічна наука” (економікс), ніж більш вузьким терміном „політична економія” [38, с. 100]. За ініціативи вченого „політична економія” у 1902 р. в Англії була замінена на „економікс” [122, с. 143]. Незабаром це було зроблено також у США;

– **дав своє тлумачення предмету політичної економії або економікс**. „З одного боку, – А. Маршалл трактував політичну економію, – як науку про багатство, але з іншого – науку про людину, яка відчуває на собі вплив самих різних факторів, щодо економіки, то вона цікавиться переважно тими мотивами, які впливають на поведінку людей”. На думку вченого, ця наука досліджує людство в його повсякденному житті, вивчає сферу індивідуальних і суспільних дій, яка найбільш тісно пов’язана з створенням матеріальних основ добробуту. „Політична економія, або економікс”, – писав А. Маршалл, – займається вивченням того, як люди існують, розвиваються і про що вони думають у своєму повсякденному житті”. Вчений вважав, що **предметом дослідження політичної економії є „головним чином ті спонукальні мотиви, які найсильніше та найстійкіше впливають на поведінку людини в господарській сфері її життя**. Таким спонукальним мотивом є **певна кількість грошей**. Саме цей певний і точний грошовий вимір найстійкіших стимулів у господарському житті дозволило економічній науці далеко випередити всі інші науки, які досліджують людину” [38, с. 69];

– **запропонував власну класифікацію економічних благ**. Згідно цієї класифікації **економічні блага поділяються на матеріальні**, якими людина володіє на правах приватної власності **та нематеріальні (особисті)**. Останні А. Маршалл поділив **на зовнішні** (репутація, ділові зв’язки) **та внутрішні** (особисті якості людини, ділові здібності, професійна майстерність тощо). На відміну від А. Сміта, вчений вважав, що багатство створюється не лише у сфері виробництва, але й у сфері послуг.

Особливе місце у теоретичній спадщині А. Маршалла посідають теорія попиту, теорія пропозиції, теорія ринкової рівноваги, теорія розподілу та доходів.

У теорії попиту А. Маршалл:

– виокремив індивідуальний попит окремого споживача від сумарного (сукупного), тобто **ринкового попиту**;

– сформулював закон попиту виходячи з двох підходів: на основі зростання ціни та насичення споживчого попиту. Згідно з першим підходом, обсяг попиту на товар зростає при зменшенні ціни, і, навпаки, зменшується при збільшенні ціни. В залежності від зростання або зменшення ціни буде збільшений або зменшений продаж обсяг товару. **Згідно з другим** – кожен наступний акт купівлі одного й того ж товару несе споживачеві порівняно меншу корисність (задоволення) і вигоду. Використання двох підходів до визначення закону попиту дозволив за суб'єктивною поведінкою покупців побачити об'єктивну економічну логіку. А. Маршалл графічно відобразив дію закону попиту у вигляді **спадної кривої** (38, с. 167);

– розробив концепцію „цінової еластичності попиту”. Під „ціновою еластичністю попиту” А. Маршалл розумів функціональну залежність зміни обсягу попиту від зміни ціни. А. Маршалл стверджував, що „ступінь еластичності (або швидкість реакції) попиту на ринку залежить від того, в якій мірі його обсяг зростає за даного зниження ціни або скорочується за даного підвищення ціни” [38, с. 167];

– розрізняв еластичний і нееластичний попит. **Попит є еластичним, якщо він змінюється більшою мірою, ніж ціна, яка викликала зміну попиту і нееластичним, якщо він змінюється меншою мірою, ніж ціна;**

– дав математичне обґрунтування поділу попиту на еластичний і нееластичний. А. Маршалл показав, що цінова еластичність попиту (ЦЕП) дорівнює одиниці ($ЦЕП = 1$), коли зниження ціни на 1% збільшує продаж товару на 1%. **Попит на товар є еластичним** коли зниження ціни на 1% збільшує його продаж більше, ніж на 1%. **Попит на товар є нееластичним** коли зростання ціни на 1% знижує його продаж менш ніж на 1%. За розрахунками А. Маршалла, якщо на якомусь відрізку кривої попиту $ЦЕП = 1$, то ніяка зміна ціни упродовж цього відрізка не вплине на збут даного товару. Якщо на цій ділянці $ЦЕП < 1$, то ціну товару можна підняти, не побоюючись суттєвого зниження обсягу продаж, а якщо $ЦЕП > 1$, то незначне зниження ціни може суттєво збільшити обсяги продаж. Інакше кажучи, за умов нееластичного попиту прибуток може збільшитися за рахунок зростання ціни, а за умов еластичного попиту – за рахунок зменшення ціни;

– виявив різну ступінь еластичності попиту товарів в залежності від структури споживання, рівня доходів та інших факторів. А. Маршалл показав, що **найменша еластичність попиту притаманна товарам першої необхідності**. Вчений також зазначав, що **потреби багатьох людей є нееластичними** (попит для них не реагує на зміни цін), **середнього класу – еластичні** (попит реагує на зміни цін товарів, які вони відносять до предметів розкоші);

– звернув увагу на існування особливої залежності впливу попиту і пропозиції на рівень ринкової ціни від періоду часу, який аналізується.

Розглядаючи цю залежність „як загальне правило” А. Маршалл виявив те, що „чим коротше період часу, що розглядається, тим більше належить враховувати в нашому аналізі вплив попиту на ціну і, навпаки, чим цей період довший, тим більше значення набуває вплив витрат виробництва на ціну”;

– **ввів поняття „споживчий надлишок”**, яке пізніше отримало розвиток у економічної теорії добробуту. За А. Маршаллом, **споживчий надлишок** – це „різниця між ціною, яку покупець готовий був сплатити лише за те, щоб не обійтись без даної речі, і тою ціною, яку він фактично за неї сплачує” [38, с. 191].

– **У теорії пропозиції** А. Маршалл:

– **розрізняв грошові витрати виробництва від фактичних. Грошові витрати** – це платежі за ресурси, які підприємство (фірма) купує на відповідних ринках. До них належать платежі за працю, сировину, електроенергію, паливо тощо. Це всі прямі грошові виплати фірми власникам ресурсів. **Фактичні** – це витрати на усі ресурси, що використовуються у виробництві, незалежно від того придбані вони за гроші на стороні чи є власністю підприємства. Платежі за ресурси (трудові зусилля підприємця та затрати капіталу), які є власністю підприємства, прямо не оплачуються;

– **звернув увагу на проблему зростання і зменшування віддачі від виробництва за умов розширення його масштабів.** А. Маршалл відмічав, що, як правило, великий масштаб виробництва в конкурентній економіці забезпечує фірмі зниження ціни на товари і, відповідно, переваги перед конкурентами (завдяки постійно зростаючій економії від уміння працювати і від застосування спеціалізованих машин і всякого роду обладнання), і що головну вигоду від такої економії здобуває все ж суспільство;

– **проаналізував особливості функціонування „представницької (репрезентативної) фірми”**, тобто фірми (нормальної ефективності) зі середніми галузевими показниками. Розмір такої фірми, на думку А. Маршалла, звичайно збільшується з зростанням сукупного обсягу виробництва якого-небудь товару, що вона виробляє, приводить до отримання нею і внутрішньої, і зовнішньої вигоди, обумовленої меншими, ніж раніше, затратами праці та зниженням інших витрат у процесі виробництва;

– **обґрунтував наявність дії трьох економічних законів**, які характеризують різну поведінку ціни пропозиції у різних галузях економіки. А. Маршалл стверджував, що:

- в одних галузях діє **закон постійної віддачі (постійної продуктивності)** згідно якому обсяг виробництва не змінюється незалежно від зміни ціни пропозиції (граничних витрат);

- в других – **закон зростаючої віддачі (зростаючої продуктивності)**, згідно якому обсяг виробництва збільшується при зменшенні граничних витрат і ціни пропозиції;

- в третіх – **закон спадної віддачі (спадної продуктивності)** згідно якому обсяг виробництва збільшується за умов збільшення граничних витрат і ціни пропозиції.

У процесі дослідження А. Маршалл:

– розмежував постійні, змінні, граничні та загальні витрати виробництва. Під граничними розумів витрати на виробництво останньої одиниці блага у всьому його запасі. А. Маршалл ототожнював граничні витрати з тією мінімальною ціною (ціною пропозиції), за якою підприємець ще згоден продавати дану кількість товару;

– запровадив поняття „періоди часу” й виділив серед них короткий, довгий і тривалий (дуже довгий). А. Маршалл твердив, що у тривалому періоді часу постійні витрати становляться змінними. На думку вченого, головним спонукальним мотивом, що примушує фірму покинути даний ринок, – це перевищення її витрат на одиницю продукції над рівнем ринкової ціни.

У теорії ринкової рівноваги А. Маршалл:

– узагальнив погляди ранніх маржиналістів про функціональну залежність між основними елементами функціонування ринкового механізму: ціною, попитом і пропозицією. А. Маршалл розглядав ціну як з боку покупця, так і продавця. **Ціна покупця (ціна попиту)** – це максимальна ціна, за яку споживач готовий придбати товар, **визначається граничною корисністю**. **Ціна продавця (ціна пропозиції)** – це мінімальна ціна, за якою виробник (продавець) погоджується продавати певний обсяг товару, **визначається граничними витратами**. А. Маршалл побудував графік кривої пропозиції [38, с. 29].

– показав, що у випадку зниження ціни пропозиції попит зростає, а пропозиція зменшується. І, навпаки, у випадку зростання ціни пропозиції попит зменшується, а пропозиція зростає.

У теорії ринкової рівноваги центральне місце займає проблема обґрунтування ціни як регулятора ринку, який вчений характеризував як єдиний організм рівноважної економіки, що складається із мобільних і добре поінформованих один про одного суб'єктів господарювання. У цій теорії А. Маршалл звернув увагу на **функціональну залежність між ціною, попитом і пропозицією як залежність між рівноправними ринковими силами**, яку представив у графічній формі на основі співставлення кривої попиту (DD) і кривої пропозиції (SS). В результаті **отримав ринкову ціну, або ціну рівноваги**, яка встановлюється у певній точці (E) на основі перетинання цих кривих. „Коли попит і пропозиція перебувають у рівновазі, – писав А. Маршалл, – кількість товару, що виробляється за одиницю часу, можна назвати **рівноважною кількістю**, а ціну, за якою він продається, **рівноважною ціною**” [38, с.28]. Графік, на якому **перетинаються** криві попиту і пропозиції, прийнято називати „**хрестом Маршалла**” (рис. 9.1).

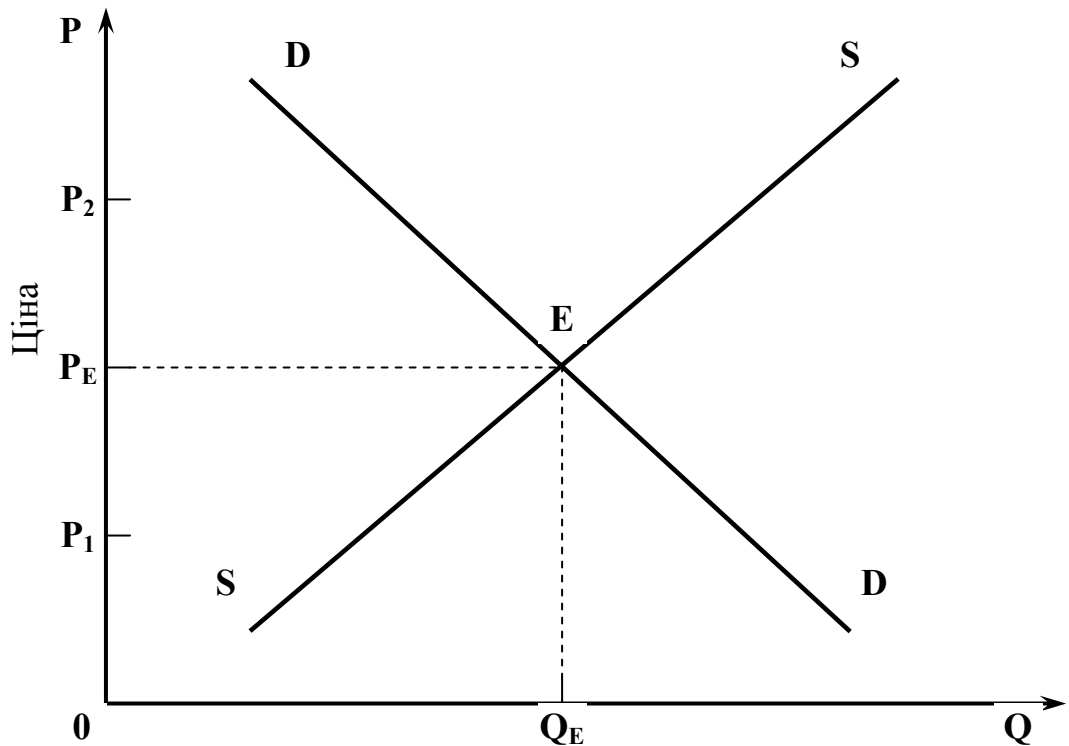

Рис. 9.1. Хрест Маршалла

Хрест Маршалла свідчить про те, що:

- тільки при ціні P_E бажання одних і готовність інших збігаються на кількості Q_E ;
- крива DD виражає закон спадної граничної корисності даного товару для споживачів;
- крива SS так само виражає закон зростання граничних витрат для виробників;
- ринкова цінність товару визначається рівновагою граничної корисності і граничних витрат. Обидві величини взаємно регулюють одна одну.

У своєму аналізі А. Маршалл стверджував, що за умов вільної конкуренції, як тільки:

- ринкова ціна починає перевищувати ціну рівноваги, то пропозиція буде перевищувати попит і ціна почне знижуватися;
- ринкова ціна стає нижчою за ціну рівноваги, то попит починає перевищувати пропозицію і ціна почне підвищуватися.

А. Маршалл проаналізував вплив територіального фактору і фактору часу на взаємодію ціни, попиту і пропозиції. На основі цього аналізу вчений:

- відмітив складність врахування і величезну роль фактору часу у цій взаємодії і вказав на необхідність виокремлення довгострокового і короткострокового періодів;

- **підкреслював, що у короткостроковому періоді головним регулятором ціни є попит**, тоді як пропозиція незмінна, вона не встигає за коливанням попиту. Для зміни пропозиції потрібні нові умови виробництва, додаткові виробничі ресурси;

- проголосив, що у довгостроковому періоді, роль основного ціноутворюючого фактора переходить до пропозиції та пов'язаних з нею витрат виробництва. І чим цей період триваліший, тим більшого значення набуває вплив витрат виробництва на ціну пропозиції [38, с. 28].

У своєму аналізі мікроекономічних процесів А. Маршалл значну увагу приділяв проблемам розподільчих відносин, формуванню джерел доходів. **У теорії розподілу та доходів**, А. Маршалл виходив з того, що „джерелом доходів усіх факторів виробництва в міру граничних послуг, які вони надають, є національний дивіденд” [38, с. 210], тобто національний дохід. Національний дохід не тільки збільшується під впливом зростання пропозиції кожного із факторів виробництва, задіяних у суспільстві, але і сам цілком розподіляється між ними пропорційно граничній потребі населення в послугах цих факторів.

Теоретична основа цієї теорії базується на тому, що **„кожен фактор виробництва підлягає дії закону попиту і пропозиції. При цьому ціна попиту того чи іншого фактора виробництва визначається його граничною продуктивністю, а ціна пропозиції – граничними витратами на нього”** [101, с.550 – 551].

Об'єктом дослідження є фактори виробництва і доходи, які вони приносять. Кожна форма доходу (заробітна плата, підприємницький дохід, процент, рента) знаходиться у функціональній залежності з відповідними факторами виробництва і ними забезпечується. Саме ці чотири форми доходу вчений об'єднує в поняття „національний дивіденд”. А. Маршалл розглядав:

- **заробітну плату** як винагороду за працю найманих робітників. На думку А. Маршалла, „заробітна плата кожної категорії робітників має тенденцію дорівнювати чистому продукту, виробленому додатковою працею **граничного робітника**” [38, с. 219]. Під граничним розуміється робітник, заробітна плата якого дорівнює виробленому ним чистому продукту;

- **підприємницький дохід** як винагороду підприємців за управлінську працю і ризик, який **выводив з прибутку**. А. Маршалл показав, що прибуток складається із двох самостійних видів винагороди: **підприємницького доходу та процента;**

- **процент на капітал** як „винагороду за втрати, з якими пов'язане очікування майбутнього задоволення від матеріальних ресурсів” [38, с. 311];

- **ренту від землі** як винагороду землевласникам за реалізацію власності на землю.

Досліджуючи підприємницький дохід, вчений багато уваги приділив проблемі підприємництва. А Маршалл поділив усіх підприємців на дві категорії:

- тих, хто йде уторованим шляхом і отримує нормальний прибуток;
- тих, хто відкриває нові та покращенні методи господарювання і отримує, крім нормального прибутку тимчасовий додатковий дохід. Цей надлишок над нормальним прибутком А. Маршалл розглядає як „квзіренту” – рентоподібний

дохід (від лат. quasi – „подібний до”). Вчений вважав, що **квзіренту створюють у короткому періоді** (коротшому від часу, необхідному для введення і повноти запровадження в практику нових удосконалень і речового капіталу) усі види ресурсів, які задіяні у виробничому процесі. На думку А. Маршалла, величина квзіренти у короткому періоді залежить від ціни і попиту на товар. Це пов'язане з тим, що не вистачає часу для пристосування різних факторів виробництва до попиту.

Наукова спадщина А. Маршалла є великим кроком у розвитку економічної науки, надбанням усього людства; актуальність її не втрачено і донині. Головний твір науковця „Принципи економікс” – видавався вісім разів.

Після смерті А. Маршалла кембріджську економічну школу очолив А. Пігу.

2.2. Економічна теорія добробуту А. Пігу

Артур Сесіл Пігу (1877 – 1959) – відомій англійський економіст, визнаний лідер кембріджської школи. Народився у сім'ї військового. Освіту отримав спочатку у престижній школі м. Херроу, а потім у вищому Королівському коледжі в Кембриджі, де економічну теорію викладав А. Маршалл. Після закінчення навчання залишився в університеті на викладацькій роботі, де читав курс лекцій з економічної теорії. Протягом 35 років (1908 – 1943 рр.) очолював кафедру політичної економії, яку займав до нього його вчитель.

А. Пігу – автор багатьох наукових праць, у яких проповідував ідеї неокласичної системи, вільного підприємництва і досконалої конкуренції. Найбільшу популярність вченому принесла книга „Багатство і добробут” (1912), яка багато разів перевидавалася. У 1932 р. вона вийшла у переробленому і розширеному вигляді під назвою „Економічна теорія добробуту”.

Головна ідея книги:

– **обґрунтувати вплив неринкових елементів на економічний розвиток суспільства**, якому властива недосконала конкуренція;

– **проаналізувати основні причини**, які впливають на добробут у суспільстві, викликають глибоки протиріччя між приватними і загальними інтересами;

– **виявити роль держави** у забезпеченні добробуту нації.

У цій головній праці А. Пігу **розробив концепцію економіки добробуту**, у який:

– **виокремив соціальний і економічний добробут:**

• **економічний добробут** – це частина загального добробуту, яка складається із кількості задовольень, що можуть бути оцінені у грошовому еквіваленті;

• **соціальний добробут** – це загальний добробут, який включає суму життєвих благ економічного та соціального характеру. До соціальної частині благ А. Пігу включив такі показники якості життя, як умови праці та відпочинку, забезпеченість житлом, умови довкілля, доступність освіти і медичного

обслуговування, громадський порядок тощо. Вчений вважав, що основою соціального добробуту є економічний добробут;

– **розрізняв добробут окремих осіб, соціальних груп і суспільства в цілому.** А. Пігу стверджував, що за рівнем забезпеченості життєвими благами добробут суспільства набагато вище, ніж добробут окремої особи або соціальної групи. Вчений розумів **економічний добробут суспільства як суму добробуту окремих індивідів**, що знаходить відображення у „національному дивіденді” (національному доході). Останній розглядав як показник загального обсягу заробітної плати, рентних платежів, процента і прибутків, отриманих у процесі виробництва;

– **проаналізував проблему узгодженості економічних інтересів різних соціальних верств населення.** Це дозволило А. Пігу вийти на такі поняття як суспільний і приватний чисті продукти [49, с. 99 – 100]:

- під **суспільним чистим продуктом** розуміється „сукупний приріст національного дивіденду”. Це національний дохід – величина, яка залишається, якщо із річного потоку товарів і послуг відрахувати усі витрати по відшкодуванню витрачених капітальних благ;

- під **приватним чистим продуктом** – „приріст благ, які можна продати, а також приріст доходів того індивіда, який забезпечує капіталовкладення”;

– „**вважав національний дивіденд показником не тільки ефективності суспільного виробництва, але й мірою суспільного добробуту**” [113, с. 443]. Використовуючи розмір національного дивіденду в ролі показника добробуту, А. Пігу виходив з того, що „національний дивіденд досягає максимуму лише тоді, коли граничний суспільний продукт або, що те ж саме, граничні суспільні витрати на придбання ресурсів у всіх альтернативних застосуваннях однакові” [6, с. 534]. А. Пігу звернув увагу на **недосконалість цього показника як вимірника національного добробуту**;

– **обґрунтував залежність економічного добробуту від:**

- **розміру національного доходу.** Його збільшення створює умови для підвищення рівня добробуту „найбільшої кількості людей”;

- **способу розподілу національного доходу між членами суспільства.** Досліджуючи різні способи розподілу національного доходу, А. Пігу розвивав **принцип „найбільшого блага для найбільшої кількості людей”**. На думку вченого, максимум добробуту можна досягнути шляхом більш рівномірного розподілу доходів, хоча це може негативно вплинути на накопичення капіталу і виробничу енергію;

– **досліджував відносини розподілу національного доходу між окремими особами, соціальними групами і суспільством в цілому.** А. Пігу виходив з того, що національний дохід підпадає під дію принципу спадної корисності. В результаті перерозподілу доходу сума задоволення бідних верств суспільства зросте більше, ніж зменшиться сума задоволення багатих;

– **обґрунтував вплив на динамічність економіки реального світу, якій властива недосконала конкуренція, саме неринкових сил.** Вони, стверджував А. Пігу, порушують досконалість ринкового механізму і спричиняють розбіжності

між приватними і суспільними інтересами. До них А. Пігу відніс: монополії та „зовнішні ефекти”.

- **виникнення монополій**, стверджував А. Пігу, викликає зростання цін і зниження інвестицій, що знижує майбутній національний дивіденд (національний дохід”). На думку вченого, це виправдовує втручання держави в економічне життя;

- **„зовнішні, або ж позаринкові ефекти”**, вважав А. Пігу можуть **приносити суспільству як вигоди, так і втрати**. На підставі цього вчений поділив зовнішні ефекти на позитивні і негативні:

- **позитивні – це такі зовнішні ефекти**, за яких „граничний приватний чистий продукт менший за відповідний суспільний продукт з тієї причини, що побічні послуги отримує якась третя сторона, якій технічно важко оплатити ці послуги” [49, с.251]. (Наприклад, з інвестуванням грошей у будівництво доріг, навчальних закладів та інших престижних будівель підвищуються ціни на земельні ділянки, розташовані поруч);

- **негативні – це такі зовнішні ефекти**, за яких „граничний приватний чистий продукт перевищує суспільний чистий продукт” [49, с. 253]. До них А. Пігу відніс різні побічні некомпенсовані збитки для третіх осіб (Приклад, побудувавши собі дім, людина затінила вікна будинку напроти, що шкодить здоров’ю людей, які живуть у тому домі);

– **проаналізував дві форми державного втручання в економіку**: пряму і непряму:

- **пряме втручання** включає державний контроль над цінами і обсягами виробництва. Необхідність прямого втручання держави в економіку А. Пігу **тимчасово допускав** у зв’язку з надмірним посиленням монополії;

- **непряме (опосередковане) втручання** використовує лише податки і субсидії;

– **пропонував введення прогресивного оподаткування**. А. Пігу висунув ідею помірною перерозподілу факторних доходів через активну податкову політику держави. Використовуючи **принцип „найменшої сукупної жертви”** вчений прагнув обґрунтувати необхідність установаження прогресивної системи податків (ставка оподаткування має зростати зі збільшенням розміру доходу), введення відчутного податку на спадщину

– **розглядав проблему зайнятості (безробіття)**. А. Пігу обґрунтував неминучість періодичних змін темпів зростання сукупного доходу і рівня зайнятості. Вчений стверджував, що **зайнятість залежить** від реальної заробітної плати і від реального попиту на працю;

– **висунув ідею касових залишків**, яка зараз широко використовується у сучасній неокласичній теорії під назвою **„ефект Пігу”**.

Цей ефект виникає у випадку, **коли рівень доходів людей скорочується повільніше, ніж спадають ціни**. У цьому випадку реальні доходи зростають, збільшуючи сукупний попит і випуск. В цій ідеї центром аналізу стали **мотиви нагромадження готівкових грошей в касах фірм і домогосподарств**. Прагнення зберігати частину доходів у грошовій формі розглядається як важлива умова відновлення рівноваги. Цю ідею А. Пігу використав у якості одного із спонтанних

ринкових механізмів збільшення зайнятості в умовах значної депресії, вказуючи на зростання реального доходу у випадку, коли номінальна заробітна плата скорочується повільніше, ніж падають ціни. Вчений показав, що у цьому випадку реальна заробітна плата зростає, збільшуючи сукупний попит і випуск (і, тим самим, зайнятість).

2.3. Американська неокласична школа

Загострення соціальних проблем у США в 80-х рр. XIX ст. сприяло виникненню і широкому розповсюдженню в країні нових ідей, які лягли в основу маржиналізму, неокласичної економічної теорії. **Своєрідність американської неокласичної школи (маржиналізму) полягає у започаткуванні теорії граничної продуктивності факторів виробництва.**

Засновником нових ідей маржиналізму був відомий американський економіст **Джон Бейтс Кларк** (1847 – 1939). Народився у м. Провіденсі штату Род-Айленд в США. Освіту отримав спочатку у Амхерстському коледжі (США), а потім у європейських університетах Гейдельберга (Німеччина) і Цюриха (Швейцарія). Своїм учителем і наставником вважав одного із засновників історичної школи Німеччини професора Карла Кніса, який викладав курс економічної теорії у Гейдельберзькому університеті. Повернувшись до США, Дж. Б. Кларк працював на посаді професора економіки, спочатку (1872 – 1895) в ряді американських коледжів, а потім (1895 – 1923) в Колумбійському університеті (м. Вашингтон).

Свої економічні погляди Дж. Б. Кларк виклав у багатьох працях у яких проповідував ідеї неокласичної системи, вільного підприємництва і досконалої конкуренції. Серед них „Філософія багатства” (1886), „Розподіл багатства” (1899), „Проблеми монополії” (1901), „Сутність економічної теорії” (1907), які органічно доповнюють одна одну і розвивають ідеї науковця.

У дослідженнях Дж. Б. Кларка головним завданням було:

- виявити об’єктивність і універсальність економічного розвитку суспільства;
- зробити аналіз соціальних проблем, які породжені протиріччями між працею і капіталом;
- обґрунтувати справедливість розподілу багатства у капіталістичному суспільстві.

Новизна досліджень Дж. Б. Кларка полягає в обґрунтуванні:

- оригінальної структури курсу політичної економії;
- наявності вічних універсальних (загальних) законів розвитку господарського життя, які встановлюють гармонічні відносини між класами у виробництві і споживанні;
- вчення про статику і динаміку господарської системи;
- теорії розподілу доходів.

Дж. Б. Кларк вважав, що структура курсу політичної економії має складатися із трьох розділів:

- **універсальна економіка,**
- **соціально-економічна статика,**
- **соціально-економічна динаміка.**

„Ми маємо перед собою тепер, – писав Дж. Б. Кларк, – межі трьох природних розділів економічної науки. Перший охоплює універсальні явища багатства, Другий включає соціально-економічну статистику і говорить про те, що відбувається далі з багатством... Третій розділ включає соціально-економічну динаміку і говорить про те, що відбувається з багатством і добробутом суспільства за умов, якщо суспільство змінює форму і способи діяльності” [24, с. 51].

У розділі „**універсальна економіка**” досліджуються вічні „загальні” або „природні” закони багатства. Під багатством вчений розумів кількісно обмежені джерела матеріального людського добробуту. **Вічними, природними і універсальними законами багатства** Дж. Б. Кларк вважав:

- **закон граничної корисності;**
- **закон спадної продуктивності;**
- **закон граничної продуктивності.**

Сутність **закону граничної корисності** полягає в тому, що у загальній кількості придбаних споживачем продуктів остання одиниця цього продукту має найменшу корисність. Згідно **закону спадної граничної корисності** у міру збільшення споживання блага гранична корисність кожної додаткової його одиниці знижується. Розглянутий закон впливає із **теорії граничної корисності**, суть якої полягає у визначенні цінності ринкових благ рівнем граничної корисності, на величину якої впливають фактори рідкості та нагальності потреби в певному ринковому блазі.

Розглядаючи **закон граничної корисності**, Дж. Б. Кларк зробив висновок, що:

- **принципи його прояву однакові як на рівні окремого ізольованого суб’єкта господарювання, так і економіки країни в цілому;**
- **оцінку корисності благ та регулювання цін на них здійснюють не тільки окремі суб’єкти господарської діяльності, але і групи (класи) покупців;**
- **ціна товару відображає не єдину для всіх корисність, а „пучок елементарних корисностей”**, тому, що усякий товар має багато властивостей, кожна з яких приваблює свою групу покупців [101, с. 565].

Велику увагу Дж. Б. Кларк приділив аналізу **закону спадної продуктивності**, в основі якого знаходяться ідеї Т. Мальтуса щодо спадної родючості ґрунтів, Ж. Б. Сея про теорію трьох факторів виробництва та Й. фон Тюнена про спадну продуктивність праці та капіталу. **Суть цього закону полягає в тому, що зростання розмірів використання одного з факторів виробництва (за умов незмінності всіх інших) призводить до зменшення приросту продукції.** Інакше кажучи, продуктивність змінного фактора **постійно скорочується.**

Обґрунтовуючи **закон спадної продуктивності праці і капіталу**, Дж. Б. Кларк виходив з того, що кожний новий внесок праці у виробництво при незмінному розмірі капіталу супроводжується зниженням продуктивності у порівнянні з попередніми внесками. В свою чергу, кожний наступний приріст капіталу при незмінній чисельності робітників викликає зменшення додаткових

обсягів виробництва продукції, зниження його ефективності порівняно з його попереднім внеском.

Отже, згідно цього закону, якщо перший робітник створює щоденно продукт вартістю в \$10, то другий – \$8, третій – \$6 і т. д. Продуктивність праці останнього робітника визначалась як гранична продуктивність праці [104, с. 149].

Розвиваючи погляди класиків, Дж. Б. Кларк у законі спадної продуктивності праці **розглядає**, на відміну від Ж. Б. Сея, **чотири фактори виробництва, причому поділив капітал на два (грошовий капітал і капітальні блага):**

- капітал у грошовій формі;
- капітальні блага (засоби виробництва і земля);
- праця робітника;
- діяльність підприємця.

За Дж. Б. Кларком, кожний фактор виробництва характеризується певною продуктивністю і створює дохід, який розподіляється між власниками ресурсів. Причому кожний власник отримує свою частку доходів, яку створює фактор виробництва, що йому належить. Вчений підкреслював, що капітал приносить банкіру процент, капітальні блага породжують ренту, праця забезпечує робітникові заробітну плату, а діяльність підприємця забезпечує йому підприємницький прибуток.

Суть закону граничної продуктивності полягає в тому, що збільшення розмірів використання одного з факторів виробництва (за умов незмінності всіх інших) **на певному етапі викликає зменшення його продуктивності**. Інакше кажучи, гранична продуктивність змінного фактора **на певному етапі починає знижуватися**.

Дія закону граничної продуктивності була проаналізована науковцем при тлумаченні заробітної плати, процента і ренти. Дж. Б. Кларк виходив з того, що заробітна плата визначається граничною продуктивністю праці. За незмінних інших умов, подальше збільшення кількості робітників призведе до падіння продуктивності праці кожного нового додаткового робітника.

Підприємець може збільшити чисельність працівників тільки до тих пір, поки їхня кількість не ввійде до так званої „зони байдужості” або „граничної сфери”, тобто коли останній із найманих робітників не зможе забезпечити виробництво навіть такої кількості продуктів, яку він цілком собі привласнює у вигляді заробітної плати. Ця гранична сфера роботи знаходиться на особливому контролі на кожному підприємстві. Продуктивність праці робітника, який знаходиться у „зоні байдужості”, була названа „граничною продуктивністю праці”.

Подальше збільшення кількості робітників на підприємстві за межі „зони байдужості”, „граничної продуктивності праці” **не буде приносити прибуток капіталу** як фактору виробництва. Звідси Дж. Б. Кларк зробив висновок про те, що розміри заробітної плати залежать від **продуктивності праці і рівня зайнятості робітників**. Чим більше зайнято робітників, тим нижче буде продуктивність праці і тим нижче має бути заробітна плата.

Аналогічними були міркування вченого відносно утворення відсотку.

У розділі „**соціально-економічна статика**” розглядаються економічні процеси і явища, які забезпечують перебування організованого господарства за

умов **статички** – у стані рівноваги і спокою, відсутності розвитку. Дж. Б. Кларк вважав, що, уявлюваному статичному суспільству **притаманні певні сили (чинники)**, які зберігають спосіб виробництва багатства незмінним, не дозволяють ані збільшувати, ані зменшувати його величину, задану виробництвом. До них науковець відніс:

- **постійну чисельність населення, робочої сили, фіксовану суму грошей тощо;**
- **незмінний характер операцій, пов'язаних з постійним випуском одних і тих же видів благ;**
- **здійснення виробництва за незмінних технологічних процесів, видах знарядь і матеріалів.**

Дж. Б. Кларк стверджував, що в стані **соціально-статичного виробництва** земля обробляється одними й тими ж знаряддями і отримується той самий врожай, а на фабриках працюють з тими ж самими машинами і матеріалами. **У стані статички ціна товару визначається граничними витратами виробництва і включає заробітну плату, процент і нормальний прибуток підприємця (плату за підприємницьку діяльність).**

За таких умов, рух виробничого організму хоча і є, але він відбувається у замкнутій системі, що і дозволяє йому зберігати свою форму незмінною, забезпечувати стійку рівновагу і стабільність економіки.

У розділі „**соціально-економічна динаміка**” досліджуються зміни в економічних процесах і явищах, **які забезпечують динамічний розвиток**, створюють дестабілізуючу економіку. На думку вченого, економічна рівновага в стані динаміки неможлива, вона неодмінно порушується. Дж. Б. Кларк виділяє п'ять умов, за яких економіка стає динамічною:

- **збільшення кількості населення;**
- **зростання обсягів капіталу;**
- **удосконалення методів виробництва;**
- **зміна форм промислових підприємств;**
- **виживання більш продуктивних підприємств натомість усунених менш продуктивних.**

Вчений рекомендує **розглядати кожний вид змін як фактор**, який підтримує суспільство в динамічному стані і повідомляє про себе через вплив на соціальну структуру.

Теорія розподілу доходів Дж. Б. Кларка є вдосконаленим варіантом концепції розподілу доходів на **основі теорії граничної продуктивності двох основних факторів виробництва: праці та капіталу**. У цій теорії велика увага приділяється **сформульованому вченим природному закону розподілу багатства нації**.

Згідно цього закону, „**кожному фактору – певна частка в продукті і кожному – відповідна винагорода**”. Дж. Б. Кларк виходив з того, що кожний фактор виробництва отримує відповідну йому „частку” національного доходу, тобто ту частку багатства, яка ним створена.

У теорії розподілу доходів Дж. Б. Кларк засуджував розповсюджене звинувачення на адресу американського суспільства, що воно **експлуатує працю**.

Вчений стверджував, що в суспільстві немає протиріч і що суспільний дохід розподіляється справедливо, ні один із „класів людей”, зайнятих у виробництві, не повинен мати претензії один до одного.

Робітник отримує **справедливу заробітну плату**, яка відповідає його граничної продуктивності праці. „Якщо наймані робітники створюють **невелику суму багатства** і отримують її повністю, то їм нема чого прагнути до соціалістичної революції” [24, с. 24].

3. Математична школа в економічній теорії

Математична школа в економічній теорії виникла у середині ХІХ ст., на основі використання математичних методів та моделей для опису економічних явищ і процесів та розрахунку економічних показників. Найбільший внесок в розвиток цього напрямку в економічній теорії зробили В. С. Джевонс, Л. Вальрас, В. Парето.

Вільям Стенлі Джевонс (1835 – 1882) відомий англійський економіст, статистик і філософ, засновник математичної школи політичної економії. Народився у Ліверпулі у заможної сім’ї торговця. Закінчив Лондонський університетський коледж, де вивчав математику, хімію та металургію. Водночас займався самоосвітою, цікавився статистикою, економікою. У 1866 р. В. С. Джевонс отримав наукове звання і посаду професора кафедри логіки, філософії й політичної економії в коледжі Оуенс в Манчестері. У 1876 – 1880 рр. працював у Лондонському університетському коледжі, де викладав курс політичної економії.

Велику роль на формування світогляду В. С. Джевонса зробили утилітаристські ідеї англійського філософа Єремії Бентама, які були розповсюджені в країні у той час. Економічні ідеї В. С. Джевонса співзвучні з законами Госсена, що і дало підстави вважати його одним із засновників маржиналізму.

В історію світової економічної думки вчений увійшов як один із авторів математичної форми виразу економічної науки.

Основні економічні ідеї В. С. Джевонс виклав в працях „Теорія політичної економії” (1871) та „Принципи науки” (1874), де з **суб’єктивістсько-психологічних та індивідуалістських позицій** розглядалися процеси і явища господарського життя. Його ідейними спадкоємцями по лондонській економічній школі стали відомі економісти ХХ ст. Е. Кеннан, Ф. фон Хайек, Л. Роббінс та ін.

У своїх економічних працях В. С. Джевонс виклав своє розуміння предмета політичної економії, розвивав теорію граничної корисності, теорію обміну (цінності) та теорію капіталу, розробив теорію пропозиції праці.

В. С. Джевонс вважав, що:

– **предметом вивчення політичної економії є поведінка суб’єкта господарювання з метою виявлення можливостей максимального задоволення потреб при мінімумі зусиль.** „Політична економія, – писав В. С. Джевонс, – це наука про зусилля для задоволення потреб; вона вчить нас знаходити найкоротший шлях до досягнення задоволення наших бажань. Мета, до якої ми прагнемо, – це здобуття якомога більшого багатства, затративши якомога менше праці” [17, с. 14];

– **необхідно відмовитися від терміну „політична економія” як синоніму загальної економічної теорії.** Відмова обґрунтована тим, що цей термін перестав відповідати тим пріоритетам, які раніше вивчала економічна наука. На думку В. С. Джевонса, головним суто економічним завданням науки стало вивчення умов отримання споживачем максимуму насолоди (задоволення потреб) з мінімуму зусиль (витрат). А це ніяк не пов’язане з політичними, моральними і іншими факторами.

– **найкращим терміном для економічної науки є „економікс”,** тобто економічна теорія, тому що він більше відповідає тим завданням, які розв’язує ця наука. В. С. Джевонс був першим серед вчених-економістів, хто відмовився використовувати термін „політична економія” як синонім загальної економічної теорії. А. Маршалл же ввів термін ”економікс” в науковий обіг лише у 1890 р.;

– **проблеми виміру є перешкодою на шляху перетворення економічної теорії в одну із природничих наук.** На думку В. С. Джевонса, „політичну економію можна було б поступово підняти до точної науки, якщо б комерційна статистика була б набагато більш повною і вірогідною, ніж сьогодні, щоб можна було б з допомогою числових даних надати формулам вичерпне значення” [95, с. 55].

В центрі **теорії граничної корисності** В. С. Джевонса знаходиться ставлення людини до продукту, її бажання потреби. Будучи впевненим, що економічні закони подібні до законів природи, вчений зосереджував увагу на сфері споживання. У **цій теорії** В. С. Джевонс доводив, що:

– **головним законом цієї сфери є сформульований Г. Госсеном закон спадної граничної (кінцевої) корисності.** В. С. Джевонс розвинув цей закон на ґрунті фізіологічного принципу, згідно з яким величина задоволення від споживання кожної додаткової одиниці певного виду благ знижується;

– **увесь запас благ, яким володіє суб’єкт господарювання, можна поділити на будь-яку кількість частин;**

– **корисність останнього додавання безкінечно малої кількості усього запасу благ є „кінцевим ступенем корисності”.** Таке трактування граничної корисності було новим. Представники австрійської школи маржиналізму розглядали граничну корисність як корисність останньої одиниці наявного запасу економічних благ;

– **побудував коефіцієнт корисності** – це відношення останнього приросту або безкінечно малої частки предмета до приросту задоволення, яке воно викликає, і то і інше, звичайно, має бути виражено у відповідних одиницях. В. С. Джевонс стверджував, що коефіцієнт корисності – це певна, у цілому спадна функція від всієї споживаної кількості предмету;

– **визначав мінову вартість через кінцеву корисність** (тобто попитом);

– **сформулював правило (принцип),** яким керується споживач, прагнучи отримати максимум корисності: свій дохід він розподілятиме так, щоб „кінцеві ступені корисності” всіх товарів, що споживаються, були рівними;

Теорія обміну (цінності), яку В. С. Джевонс вважав ключовою проблемою запропонованої ним „науки економікс”, є наслідком законів корисності. Згідно цієї теорії, обмін є одним із „визначальних способів нарощування багатства, який

постійно викликає приріст користі” [17, с. 86]. У теорії обміну (цінності) В. С. Джевонс:

– **проголошував, що якщо у людини є якийсь корисний предмет, але предмет, який належить іншій людині, має для нього значно більшу корисність, він буде радий віддати свій в обмін на інший.** Але необхідною умовою для цього є те, щоб інша людина також отримала вигоду або, у крайньому разі, не втратила при цьому обміні;

– **вважав, що обмін можливий лише на основі оцінки корисності предметів кожної стороною, яка здійснюється шляхом інтегрування відповідних функцій корисності, причому межею служить кількість кожного предмету.** Баланс корисності з обох сторін приведе до обміну;

– **сформулював правило (принцип) торгів, яким керуються суб’єкти господарювання при обміні, прагнучи отримати максимум корисності.** Згідно цього принципу, максимальна торгова вигода обох партнерів, які домовляються про купівлю-продаж між собою, буде мати місце в тому випадку, якщо співвідношення цін є пропорційним відношенню кінцевих ступенів корисностей благ в очах кожного з партнерів. Цей принцип був використаний вченим ще при дослідженні теорії граничної корисності;

– **підкреслював, що суб’єкти ринку забезпечують одержання людиною такої комбінації товарів, яка в найбільшій мірі задовольняє її потреби;**

– **виходив з того, що хоча обміни регулюються рівняннями, не може бути рівності між всіма отриманими і втраченими корисностями, які визначаються інтегруванням функцій корисності відповідних товарів до і після обміну.** На думку В. С. Джевонса, баланс – це виграш в корисності, і виходячи з природи обміну, у крайньому разі, одна із сторін має отримати вигоду;

– **стверджував, що ціна товару функціонально залежить від кінцевої корисності, а остання, в свою чергу, – від товарних цін, обумовлених витратами виробництва.** Таке розуміння означає, що В. С. Джевонс не сприймав самостійного значення витрат і граничної корисності, як це з часом „відкрили” А. Маршалл і В. Парето;

– під „терміном „цінність” розумів пропорцію, за якою обмінюються певні кількості продукції. Цінність, – писав В. С. Джевонс, – означає лише те, що певна кількість якоїсь продукції обмінюється на певну кількість іншої продукції і лише пропорції цих кількостей визначають цінність” [17, с. 89].

Розробив теорію пропозиції праці, використовуючи концепцію граничної корисності. Згідно з цієї теорії процес праці буде відбуватися до тих пір, поки негативна корисність праці буде меншою за абсолютним значенням, за позитивну корисність створеного нею продукту. У теорії пропозиції праці В. С. Джевонс:

– **застосовує теорію граничної корисності до праці не тільки як до фактору виробництва, а й як до праці як процесу;**

– **визначав роль праці, витрат виробництва у з’ясуванні мінової цінності (вартості) товарів, зокрема через вплив на величину пропозиції та кінцеву ступінь корисності.** Однак при цьому суб’єктивній оцінці споживача надавав вирішальну роль;

– виходив з того, що упродовж тривалого періоду витрати виробництва перетворюються на самостійний елемент вартості (цінності);

– розглядав працю як страждання працівника під час створення корисності;

– стверджував, що коли затрати праці становляться значними, праця становиться тяжкою (набуває негативну корисність). Тому процес праці вважав В. С. Джевонс, буде тривати доти, доки його негативна корисність менше за абсолютною величиною, ніж корисність продукту, який створюється цією працею. Інакше кажучи, праця буде інтенсивною і тривалою до тих пір, поки наступне прирощення не стане приносити більше страждань, ніж приносить задоволення приріст продукції, отриманий таким чином. Тоді тягар праці буде припинений, але до цього моменту його завжди буде супроводжувати надлишок задоволення. Вчений вважав очевидним, що момент закінчення праці буде залежати від останнього відношення корисності виробленого продукту.

Використовуючи положення концепції насолоди і страждань Є. Бентама, вчений:

- стверджував, що насолода вимірюється її інтенсивністю і тривалістю;

- зазначав, що вимірити на практиці комплекс насолод і страждань неможливо, оскільки не існує одиниці вимірювання. На думку В. С. Джевонса, неможливо априорі порівняти працю землекопа, тесляра, педагога, юриста, тобто звести складну працю до простої. Тому цінність праці повинна вимірюватися цінністю створеного цією працею продукту, а не навпаки;

– припускав як очевидне і вірне те, що здібності людини безкінечно різноманітні, чи вони, пов'язані з природою або освітою, тому як здібності однієї і теж людини можуть змінюватися в залежності від того, який предмет він виробляє, так і будь-які дві людини можуть проявити різні здібності щодо виробництва одного і того ж предмета. В. С. Джевонс відзначав, що це дійсно знаходиться у прямому протиріччі з помилковим спрощенням даної проблеми, зробленим Д. Рікардо, коли він припускав, що всі робітники володіють певними постійними здібностями; причому, механіки більш високого класу та інші кваліфіковані або виробники, які володіють глибокими знаннями, розглядалися ним просто як винятки з правила.

Теорія капіталу розвиває роль капіталу як джерела створення нового багатства. У цій теорії В. С. Джевонс, „визначав капітал як річ, що складається із багатьох корисних властивостей, які, задовольняючи усі звичайні бажання і потреби працівника, дають йому можливість зайнятися тими видами робіт, результат яких буде відстрочений на більш або менш тривалий період часу. Коротше – це засіб існування робітників”. Капітал вчений розглядав з двох боків, як:

– запас засобів до існування, запас багатства, яким володіють капіталісти і який частково „авансується” робітникові у вигляді заробітної плати;

– фонд цінностей.

Розвиваючи роль капіталу, В. С. Джевонс стверджував, що:

– не підлягає сумніву те, що будівлі, знаряддя праці, матеріали і так далі є необхідними засобами виробництва; але самі вони вже є продуктом праці, у

якому приймав участь капітал, або засоби до існування. Вони є результатом докладання капіталу до праці на стадії, яка не є кінцевою;

– **не маючи капітала, людина повинна мати негайні доходи, інакше вона загине.** Маючи капітал, людина може навесні посіяти те, що збере лише восени; або вона зможе зробити крок у напрямку, який полегшить працю, як будівництво звичайних і залізничних доріг, які не окуплять себе повністю протягом багатьох років. Більшість удосконалених способів прикладання праці вимагає, щоб володіння результатом було б відстрочено;

– **кількість капіталу оцінюється тією кількістю корисності, володіння якою відстрочено, розмір зайнятості капіталу – це кількість корисності, помножене на кількість одиниць часу, на яке відстрочено це володіння.**

Аналізуючи відсоток, В. С. Джевонс:

– **стверджував, що ставка процента завжди визначається відношенням, в якому знаходиться додаткове прирощення продукції до прирощенню капіталу, яким воно було утворено;**

– **критикував погляди економістів які проголошували, що стриманість утворює елемент відсотка.** Робітники, на його думку, повинні сплачувати капіталістам відсоток, оскільки вони не спроможні заощадити кошти із своїх доходів і тому не можуть забезпечити себе засобами виробництва;

– **підтримав теорію Дж. Мілля про доцільність участі робітників у прибутках,** оскільки це дає їм змогу стати дрібними підприємцями;

– **розподіляв прибуток** на заробітну плату за управління, страхову премію за ризик і відсоток на капітал;

– **виходив з того, що нерівність в багатстві і доходах цілком залежить від рівня індивідуальних здібностей.** Практика однак це не підтвердила;

– **розвинув теорію індексів.** В. С. Джевонс уперше побудував індекс цін за тривалий період, зважених за показниками базового року.

Суттєвий внесок в розвиток маржиналізму внесла Лозаннська „математична” школа політичної економії, найвидатнішими представниками якої були Леон Вальрас і Вільфредо Парето. Основним напрямом дослідження цієї школи став математичний аналіз загальної економічної рівноваги, заснованої на принципі взаємозалежності всіх елементів економічної системи.

Марі Есері Леон Вальрас (1834 – 1910) відомий швейцарський економіст французького походження, засновник математичної школи в неокласичній економічній теорії. Народився у Франції в сім'ї професора філософії. Його наставником і вчителем був батько, економіст за освітою. Від нього Л. Вальрас перейняв, за висловом М. Блауга, не тільки погляд на максимізацію корисності як „золотий ключик до всіх дверей в економіці”, а й певні соціал-демократичні ідеї, зокрема віру в необхідність націоналізації землі й підтримки державою соціально незахищених верств населення [Мочерний, 1, с. 136]. В молоді роки Л. Вальрас активно займався самоосвітою, цікавився класичною літературою, філософією, математикою, економікою. У 1854 р. вчився один рік, на правах вільного слухача, у Паризькому гірничому інституті.

Своє трудове життя Л. Вальрас розпочав журналістом, писав статті на економічну і соціально-філософську тематику, працював клерком у залізничній

компанії, менеджером кооперативного банку. Після блискучого виступу 1860 р. на Міжнародній науковій конференції з питань оподаткування його запросили на посаду позаштатного, а згодом – штатного професора Лозаннського університету (Швейцарія). З 1870 р. він – керівник нововідкритої кафедри політичної економії в цьому університеті. Математична школа в економічній теорії, яку заснував у Лозанні Л. Вальрас, згодом отримала назву „лозаннської”. Після завершення трудової діяльності вчений передав кафедру своєму учню і послідовнику видатному італійському економісту В. Парето.

В історію світової економічної думки Л. Вальрас увійшов як творець „маржиналістської революції”, автор моделі загальної економічної рівноваги і засновник Лозаннської неокласичної школи політичної економії, характерною рисою якої було економіко-математичне модулювання процесів господарського життя.

Л. Вальрас – автор багатьох праць. Основні ідеї вченого знайшли відображення у працях „Теорія грошей” (1886), „Нарис соціальної економії. Теорія розподілу суспільного багатства” (1896), „Нариси прикладної політичної економії. Теорія виробництва суспільного багатства” (1898). Свою головну працю з економіки, яка принесла йому світову славу – „Елементи чистої політичної економії” – вчений опублікував у двох томах (I т. – 1874 р. і II т. – 1877 р.). За життя автора вийшло три її перевидання (1889, 1896, 1900), кожне з яких суттєво доповнювало і збагачувало попереднє.

У своїх працях Л. Вальрас, розвиваючи теорію граничної корисності, розробив теоретичну систему економічної науки та модель загальної економічної рівноваги.

Теоретична система економічної науки Л. Вальраса – це система упорядкованих і пов’язаних між собою елементів науки, підвалини яких складають чиста, прикладна та соціальна економічні теорії. Вчений розглядав:

- **чисту економічну теорію** як теорію чистого знання без ідеологічних і політичних нашарувань в економічному аналізі. За такою теорією, економічні явища і процеси природно розвиваються в умовах вільної конкуренції;
- **прикладну економічну теорію** як нормативну теорію, що вивчає найбільш важливі економічні процеси і явища суспільного життя, спрямовані на забезпечення справедливості, моральності та порядку;
- **соціальну економічну теорію** як теорію політики, що досліджує різні форми і способи справедливого розподілу суспільного багатства.

Теорія граничної корисності розвивається Л. Вальрасом при аналізі та визначенні умов організації й координації конкурентної економіки механізмом встановлення цінової рівноваги, при описанні і формулюванні умов досягнення загальної ринкової рівноваги. **Специфіка дослідження** ним граничної корисності зводилася до постулату можливості **виміру всіх видів економічної діяльності на єдиній шкалі корисності**. При цьому, більш висока корисність означає і більш високій рівень добробуту. Корисність, зумовлена споживанням певного блага, залежить тільки від кількості цього блага, і загальна корисність утворюється додаванням корисностей, отриманих від споживання окремих благ. Важливою передумовою свого аналізу Л. Вальрас вважав ідею спадної граничної корисності,

яка полягає в тому, що будь-який приріст корисності від споживання додаткової одиниці блага (що відповідає граничній корисності) зменшується із зростанням загальної кількості споживання благ певного виду [114, с. 136].

Модель загальної економічної рівноваги визнається головним творчим досягненням Л. Вальраса, яка принесла вченому найбільшу популярність:

- розрахована на **економіку з замкнутою системою функціонування**;
- може функціонувати в умовах досконалої конкуренції;
- описує статичну ринкову рівновагу в умовах повної зайнятості.

Згідно цієї моделі, **рівновага визначається як „стан, при якому ефективний попит і пропозиція виробничих послуг є рівними, існує постійна стала ціна на ринку продуктів і, на сам кінець, ціна продажу продуктів дорівнює витратам, втіленим у виробничих послугах**. Дві перші умови відносяться до рівноваги обміну, третя – до рівноваги виробництва”.

Модель загальної економічної рівноваги відображає у математичній формі взаємозалежність ринків товарів, послуг і виробничих ресурсів за умов досконалої конкуренції. Вона являє собою досить складну систему взаємопов'язаних рівнянь, де окремі рівноваги можуть бути досягнуті як певний „ідеал”, до якого прагне ринок досконалої конкуренції.

На відміну від існуючих на той час моделей ринкової рівноваги (А. Курно, В. Джевонса, А. Маршалла та ін.), модель Л. Вальраса характеризує не часткову (на окремому ринку), а загальну рівновагу на всіх ринках разом. **Часткова модель рівноваги визначається рівноважними цінами та обсягами певного виду благ** (споживчих товарів чи факторів виробництва) **на окремому ізольованому ринку**, вплив якого на інші ринки незначний або зовсім відсутній. Схематично модель загальної економічної рівноваги має такий вигляд (рис. 9.1).

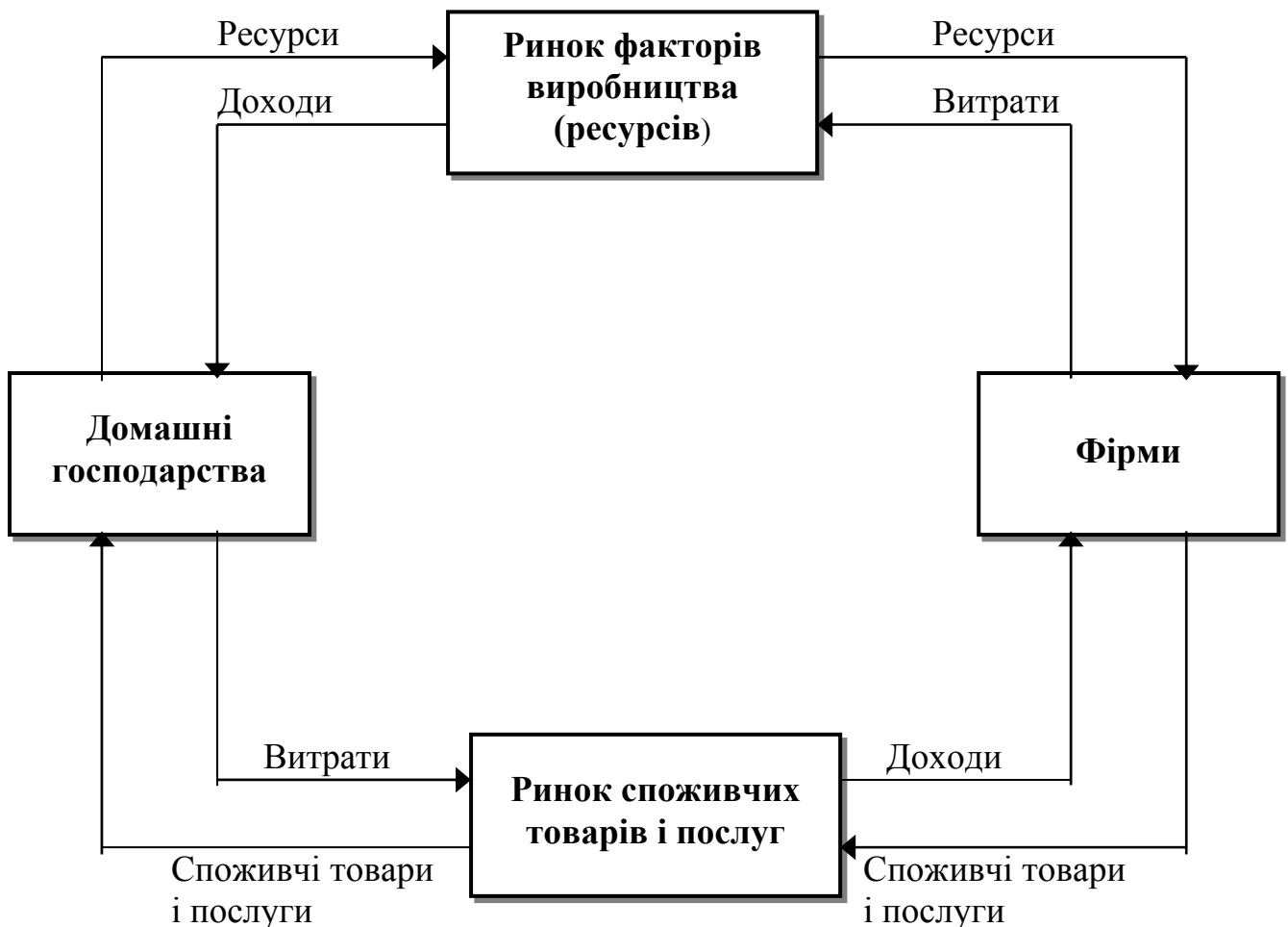

Рис. 9.1. Схема моделі загальної ринкової рівноваги Л. Вальраса

В моделі загальної економічної рівноваги Л. Вальраса:

- **усі суб'єкти господарської діяльності поділені** на дві взаємопов'язані групи: фірми і домашні господарства;
- **всю різноманітність ринків відображають** два основних види ринків: ринок факторів виробництва (ресурсів) і ринок споживчих товарів;
- ролі продавців і покупців постійно змінюються. **Фірми** виступають:
 - **на ринку ресурсів у ролі покупців** факторів виробництва (праці, капіталу, землі);
 - **на ринку споживчих товарів і послуг у ролі продавців** вироблених товарів і послуг;
- **домашні господарства** виступають:
 - **на ринку ресурсів у ролі продавців** факторів виробництва (праці, капіталу, землі);
 - **на ринку споживчих товарів і послуг у ролі покупців** товарів і послуг, що вироблені фірмами.

– усі витрати фірм по виробництву товарів і послуг перетворюються у доходи домашніх господарств, і навпаки, всі витрати домашніх господарств – у доходи фірм – виробників товарів і послуг;

– усі суб'єкти господарської діяльності прагнуть мінімізувати витрати і максимізувати власну вигоду.

Загальна рівновага в економіці забезпечується за допомогою ринкового механізму, обміну. У цьому механізмі:

– ціна виступає основним інструментом забезпечення ринкової рівноваги. Вирівнювання елементів ринкового механізму (попиту і пропозиції товарів) відбувається шляхом пошуку взаємоприйнятних цін, які водночас є цінами рівноваги;

– рівноважна ціна встановлюється у точці рівноваги між корисністю товару і витратами на його виробництво. Виступаючи як регулятор пропозицій обміну рівноважна ціна забезпечує поєднання ступеня корисності споживної цінності з рівнем витрат:

• для покупця ціна виступає критерієм для оцінки граничної корисності певного товару відносно граничних корисностей інших товарів;

• для продавця гранична корисність (ціна) визначається співвідношенням виручки і витрат, необхідних для виробництва товару.

За розрахунками Л. Вальраса, рівновага на ринках факторів виробництва узгоджується з рівновагою на ринках споживчих товарів, якщо ціни:

– на споживчі товари залежать від цін факторів (ренти, процента, заробітної плати);

– на фактори виробництва залежать від цін споживчих товарів (продуктів харчування, промислових товарів).

Учасники обмінних операцій мають дотримуватися принципу рівнозначних угод. Ціна однієї підсистеми залежить від цін іншої підсистеми. Кількість грошей, які сплачуються за фактори виробництва, має відповідати кількості грошей, які сплачуються за споживчі товари.

Отже, загальна економічна рівновага має місце тоді, коли на ринку встановлюється одна ціна для рівнозначних товарів, яка відповідає витратам, їх граничній корисності. Саме така ціна:

– вирівнює пропоновану кількість товарів з потребою;

– узгоджує пропозицію товарів з попитом, робить їх відповідними.

Мета моделі загальної економічної рівноваги:

– об'єднати у взаємозв'язку усі економічні процеси і явища, що відбуваються у капіталістичному народному господарстві на основі принципу граничної корисності;

– обґрунтувати загальні закони дії системи цін при наявності множини різноманітних ринків.

Розробляючи модель загальної економічної рівноваги, Л. Вальрас сформулював закон, згідно якого:

– економіка знаходиться у стані ринкової рівноваги, якщо сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції, або ж коли сукупні доходи дорівнюють сукупним витратам;

– за даних n ринків, якщо $(n - 1)$ ринків перебувають у рівновазі, то останній ринок має теж бути рівноважним;

– часткова рівновага на певному числі ринків не гарантує загальної рівноваги для всієї економіки з даною (більшою) кількістю ринків.

Теоретична спадщина Л. Вальраса – це серйозний внесок в розвиток економічної науки. Вона стала засадою для переходу до розробки більш глибоких моделей економічної реальності. Розвиток теоретичної економічної системи вченого знайшов відображення у ХХ ст. в працях його послідовників В. Парето, Е. Бароне, Г. Касселя, Д. Хікса, А. Вальда, К.Ерроу, П. Самуельсона та ін.

Вільфредо Парето (1848 – 1923) відомий італійський економіст, соціолог, політолог, один із засновників Лозаннської школи політичної економії. Народився у Парижі в аристократичній сім'ї. Здобув математичну та інженерну освіту, закінчив у 1869 р. Туринський політехнічний університет.

Працював інженером на залізниці у Флоренції, керівником управління металургійних заводів в Італії. З 1877 р. вивчав політичну економію. В 1893 – 1906 рр. – професор Лозаннського університету.

Погляди В. Парето – демократа і прихильника економічного лібералізму, сформувався під впливом маржинальних ідей видатних-вчених економістів М. Панталеоні, Л. Вальраса, А. Курно, Ф. Еджуорта та ін.

Серед основних праць науковця – „Курс політичної економії” (у 2-х томах, 1896 – 1898), „Підручник політичної економії” (1906), „Трактат із загальної соціології” (1916). У працях В. Парето з політичної економії знайшли розвиток ідеї математичної школи та теорії загальної економічної рівноваги. В історію світової економічної думки вчений увійшов як автор „оптимуму Парето”.

До основних теоретичних здобутків В. Парето відносять:

– **використання методології дослідження, яка базується на функціональній (математичній) залежності між рівнозначними економічними процесами і явищами.** В. Парето відмовився від використання причинно-наслідкової залежності у суспільних явищах і процесах.

– **творче розуміння предмета політичної економії.** В. Парето вважав, що політична економія повинна **вивчати механізм, який устанавлює рівновагу між потребами людей і обмеженими ресурсами для їх задоволення;**

– **дослідження економіки у стані динаміки.** Вчений першим серед маржиналістів почав досліджувати економічні величини у **стані динамічної рівноваги, коли:**

- граничні корисності потреб і постійні коефіцієнти виробництва починають змінюватися;

- в загалі не відомо про розподіл економічних благ.

В традиціях австрійської школи було розглядати проблеми цінності лише у **стані статичної** рівноваги економіки, коли відомі усі основні економічні величини:

- граничні корисності потреб;
- постійні коефіцієнти виробництва;
- даний розподіл економічних благ;

– **проведення аналізу** не тільки економіки вільної конкуренції, але й **різних типів монополізованих ринків**, що стало самостійним об'єктом дослідження вчених-економістів тільки в середині ХХ ст.

З переходом від аналізу економіки в статичному стані до динамічного перед В. Парето постало завдання „визначити зміни законів розподілу”. Для цього вчений:

– **розробив загальну концепцію цінності**. „Причина цінності, – писав В. Парето – не гранична корисність, не потреби людей, не праця або зусилля... Вона народжується від зіткнення потреб і перешкод. Мінові цінності товарів суть невідомі рівняння економічної рівноваги і можуть бути визначені лише разом з іншими невідомими проблемами”;

– **ввів поняття „перевага”** (замість поняття цінність), яке має не кількісний, а лише порядковий зміст. Це дозволило перейти від прямого підрахунку корисності до її непрямого обліку, вибудовувати блага за порядком, або рангом. В. Парето вважав, що **корисність виміряти неможливо**, можна лише розташувати переваги уподобань і смаків споживачів у певному порядку. При цьому порівнювались переваги не окремих благ, а лише їх наборів;

– **використав новий інструмент аналізу переваг (преференцій) споживачів**. Для характеристики переваг (вибору) між наборами благ В. Парето використав поняття ”**криві байдужості**”, які вперше запровадив у науковий вжиток англійський економіст **Френсіс Ісідоро Еджуорт** (1845 – 1926). В. Парето стверджував, що **кожна точка на кривій байдужості відповідає певній комбінації наборів двох благ**, сумарна корисність яких однакова у всіх точках. При цьому криві байдужості замінюються поверхнями байдужості, перетин яких у тривимірному просторі дає можливість переходу від одних переваг до інших. Це підготувало введення нового розуміння оптимуму;

– **зробив спробу знайти умови остаточного розв'язку моделі загальної економічної рівноваги Л. Вальраса**. Зробити це суто математично вченому не вдалося, відповідь була найдена іншими лише десь у середині 50-х років ХХ ст. В. Парето **дещо помилково виходив з того, що рівновагу вичерпно характеризують п'ять основних умов**. Якщо б ці умови залишались незмінними, рівновага тривала би вічно. Умови рівноваги такі:

- зважені (за цінами) граничні корисності (переваги) є рівними для всіх товарів;
- для кожного суб'єкта сума його доходів дорівнює сумі витрат;
- кількість всіх благ до установаження рівноваги і, після цього однаково;
- ціни готових товарів рівні витратам виробництва при досконалій конкуренції (і можуть перевищити їх за монополією);
- запас ресурсів (виробничих благ) є величиною заданою, і використовується повністю.

– **виокремив корисності індивідів** (мікрокорисність) і не зводячи до їх суми – **корисність суспільства** (макрокорисність). В. Парето сформулював поняття **суспільної максимальної корисності**, відомої як „оптимум Парето”, яка стала основою теорії „**нової економіки добробуту**”. **Оптимум Парето визначається як рівноважний стан економіки, за якого ніхто не може**

поліпшити свій добробут (збільшити багатство), не погіршуючи становище хоча б одного із інших учасників розподілу (обміну). Це поняття використовується у якості критерію оптимального, тобто найкращого варіанту розподілу економічних ресурсів та вироблених продуктів, за якого добробут суспільства досягає максимуму. Як тільки економіка досягає цього оптимуму, то в дальшому покращення основних макроекономічних показників стає можливим лише на основі глибоких структурних зрушень.

Аналізуючи статистичні дані тенденцій таких структурних зрушень в економіці, В. Парето:

– сформулював закон розподілу доходу, який отримав назву закон Парето. Суть цього закону полягає в тому, „що збільшення багатства суспільства стосовно чисельності населення з необхідністю спричиняє зростання мінімального доходу, або зменшення нерівності доходів, або і те й інше разом”. Дія закону Парето робить непотрібною соціалістичну доктрину К. Маркса, тому що для „підняття рівня мінімального доходу або зменшення розриву в доходах, необхідно забезпечити більш швидке зростання багатства по відношенню до чисельності населення. Таким чином, – підкреслював В. Парето, – проблема покращення умов життя бідних верств населення є перш за все проблемою створення багатства”;

– стверджував, що створення багатства – це найкращий шлях для розв’язання проблем бідності, інших просто немає. Шлях революційних перетворень, який пропонує марксизм в ім’я установлення вигаданої соціальної справедливості, є неприйнятним. Річ у тім, – писав В. Парето, – що „умова максимуму добробуту пов’язана з відомими величинами коефіцієнтів виробництва. Вона визначає умови перетворення заощаджень в капітали. З метою досягти передачі багатств можна змінити ці величини, але така передача пов’язана з зруйнуванням багатств”;

– відмітив, що тенденція до спонтанного зменшення відмінностей між доходами багатих і бідних не є філософською химерою і має надійне статистичне обґрунтування. Рано чи пізно в ринковій економіці, стверджував В. Парето, досягається такий значний за розміром критичний рівень ВВП, починаючи з якого індекс Джині (пропорційний нерівності в розподілі доходів) не збільшується, а зменшується з подальшим зростанням ВВП на душу населення. Сьогодні цей індекс вище в країнах, що розвиваються, а не в розвинених країнах. Результатом дії закону Парето є спонтанне виникнення середнього класу, який складає соціальну базу розвитку сучасної ринкової економіки.

Роль лозаннської школи в історії розвитку неокласичної економічної теорії дуже вагома. Значний вплив її відчувається і сьогодні, особливо в зв’язку з розвитком методів і моделей оптимізації економічних процесів і систем.

Розділ 10. Кейнсіанство та його еволюція

1. Кейнсіанське економічне вчення.

1.1. Історичні передумови виникнення кейнсіанства. Особливості предмету і методу кейнсіанського економічного вчення.

- 1.2. Основні положення економічного вчення Дж. М. Кейнса.
2. Неокейнсіанство та його особливості.
 - 2.1. Причини виникнення та основні напрямки еволюції кейнсіанства.
 - 2.2. Неокейнсіанська теорія економічної динаміки та зростання.
 - 2.3. Неокейнсіанська теорія економічного циклу.
3. Кейнсіансько-неокласичний синтез.
 - 3.1. Головна мета кейнсіансько-неокласичного синтезу
 - 3.2. Спрощена кейнсіанська макроекономічна модель.
 - 3.3. Модель Хікса-Хансена та її подальший розвиток.
 - 3.4. Крива Філіпса.
 - 3.5. Творчість Дж. Тобіна і кейнсіансько-неокласичний синтез.
4. Посткейнсіанство.
 - 4.1. Англійське посткейнсіанство.
 - 4.2. Калецькіанське посткейнсіанство.
 - 4.3. Монетарне посткейнсіанство.
 - 4.4. Новітнє кейнсіанство.

1. Кейнсіанське економічне вчення

1.1. Історичні передумови виникнення кейнсіанства. Особливості предмету і методу кейнсіанського економічного вчення

Наприкінці ХІХ ст. та в першій третині ХХ ст. в економіці найбільш розвинутих промислових країн відбулися значні зміни, які по суті означали завершення цілого ряду старих і відкриття нових технологічних горизонтів, зміну типу економічного зростання та механізмів регулювання ринкової економіки. Концентрація і централізація капіталу призвели до виникнення монополістичних утворень не лише в промисловості але й у фінансовій сфері. Посилення ролі профспілкового руху суттєво трансформували ринок праці. Розгортаються процеси інтернаціоналізації національних економік. Це все означало завершення періоду „класичної ринкової економіки” з притаманною їй досконалою конкуренцією, наявністю механізмів саморегулювання, економічною нейтральністю держави та політикою економічного лібералізму. Свідченням цього стала глибока і затяжна економічна криза 1929 – 1933 рр., яка різко перервала тривалий період економічного процвітання. Неплатежі, масові банкрутства, гігантське безробіття, падіння національного доходу і життєвого рівня населення. Всього цього раніше історія не знала. Економічна криза одночасно засвідчила і кризу неокласичної економічної теорії, оскільки її основні постулати вже в неповній мірі відповідали дійсності, а практичні рекомендації з подолання наслідків економічної депресії не давали відчутних результатів. Назріла необхідність **нового підходу до пояснення суті економічних процесів, розробки нової концепції економічної політики держави.** Це завдання виконала економічна теорія Джона Мейнарда Кейнса

(1883 – 1946) – видатного англійського вченого-економіста, політичного і громадського діяча.

Економічна теорія Дж. М. Кейнса, здійснивши революційний переворот в економічній науці, **обґрунтувала необхідність державного регулювання ринкової економіки, розробила основні принципи, форми та методи активної державної економічної політики, на досить тривалий період часу стала теоретичним підґрунтям діяльності більшості урядів розвинутих країн.**

Головною працею кейнсіанського економічного вчення стала „Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” (1936). Крім цієї праці перу Дж. М. Кейнса належать „Трактат про ймовірність” (1921), „Трактат про грошову реформу” (1923), „Економічні наслідки містера Черчілля” (1925), „Кінець вільного підприємництва” (1926), „Трактат про гроші” (1930) та інші.

Новаторство економічного вчення Дж. М. Кейнса в методологічному плані проявилось в наступному:

– **макроекономічний підхід** до вивчення економічних процесів. До цього неокласична політична економія характеризувалася переважно дослідженням мікроекономічних процесів – на рівні окремого економічного суб’єкта, фірми чи галузі. Поставивши за завдання дослідити такі агреговані величини, як сукупний попит, сукупна пропозиція, сукупні споживчі витрати, сукупні заощадження та інвестиції, загальний рівень зайнятості, національний дохід та ін., Дж. Кейнс тим самим започаткував самостійний розділ економічної теорії – **макроекономіку;**

– **врахування впливу на економічні процеси позаекономічних чинників – психології людей та їх груп, держави;**

– **обґрунтування концепції „ефективного сукупного попиту”.** Якщо неокласики вважали, що головним завданням економіки є ефективно і раціональне використання обмежених економічних ресурсів, тобто проблеми пропозиції, то Дж. Кейнс першим звернув увагу на той факт, що рівень національного доходу та загальний рівень зайнятості визначається „ефективним сукупним попитом” і пов’язаний з **проблемами реалізації суспільного продукту;**

– **відмова від принципу оптимальності і автоматичного досягнення рівноваги ринковою економікою;**

– **відмова від головного принципу неокласичної економічної теорії – економічного лібералізму і обґрунтування необхідності державного регулювання ринкової економіки.**

Разом з тим кейнсіанство в деякій мірі є продовженням методології неокласичного напрямку і маржиналізму (Дж. Кейнс був учнем засновника неокласицизму А. Маршалла і навіть за його пропозицією почав викладати економічну теорію). Кейнсіанська економічна теорія ґрунтується на **методах граничного та функціонального аналізу, на використанні економіко-математичного моделювання.**

1.2. Основні положення економічного вчення Дж. М. Кейнса

В своїй головній праці „Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” Дж. Кейнс в першу чергу піддає критиці принципи, сформульовані в „законі ринків” Ж. Б. Сея, що були взяті за основу неокласичною політичною економією. Вона, зокрема стверджувала, що ринкова економіка має здатність автоматично досягати економічну рівновагу, та використовувати всі наявні ресурси – виробничі потужності, робочу силу, заощадження, в повній мірі. Тривалого порушення рівноваги в суспільстві не може бути, оскільки пропозиція товарів, вироблених з використанням наявних ресурсів, сама породжує адекватний попит. Отримані факторні доходи повністю витрачаються, а відповідність між попитом і пропозицією досягається за допомогою системи гнучких цін. Якщо пропозиція почне перевищувати попит – то ціни знизяться і рівновагу буде відновлено. Якщо ж виникає дефіцит якогось певного товару чи економічного ресурсу, відновленню втраченої рівноваги сприятиме підвищення цін. Така логіка поширювалася і на такий ресурс, як праця. Гнучкість заробітної плати є головною умовою повного використання робочої сили, досягнення повної зайнятості.

На відміну від представників неокласичної теорії, Дж. **Кейнс стверджує, що в нових умовах ціни втрачають свою гнучкість, і тому вже не можуть виконувати роль стихійного регулятора.** Коли панують монополії та набуває поширення профспілковий рух, ціни легко зростають, проте знижуються вкрай повільно і, як правило, ніколи не досягають попереднього рівня. Має місце так званий „ефект храповика”. Одночасно виникають суттєві перешкоди із вільного поширення ринкової інформації. Це посилює невизначеність і спотворює ринкові сигнали, особливо на грошових і фінансових ринках.

Також Дж. Кейнс піддає критиці і ті погляди неокласиків, що стосуються питань про рівень зайнятості і фактори безробіття. Неокласична теорія розглядала два види безробіття: природне і добровільне. Природне безробіття пов’язувалось з міграційними (зміна місця роботи або місця проживання) або мобільними (отримання спеціальної освіти, підвищення кваліфікації) переміщеннями працівників. Воно складало 4 – 5% від загальної кількості трудових ресурсів. Добровільне безробіття на відміну від природного породжується соціальними, позаекономічними чинниками, як то профспілки, що штучно завищують рівень номінальної заробітної плати. Боротися з добровільним безробіттям, „самобезробіттям” неокласики пропонували за допомогою зниження як номінальної так і реальної заробітної плати. Саме це, на їх думку, відновить рівновагу на ринку праці.

Заслугою Дж. М. Кейнса було те, що він один із перших почав розглядати **вимушене безробіття, яке має в своїй основі внутрішні, економічні причини.** Вчений вказував, що насправді, на практиці підприємці в умовах економічного спаду і скорочення попиту на свої товари віддають перевагу зменшенню обсягів виробництва за даної ціни та скороченню зайнятості, а не зниженню цін та заробітної плати при збереженні попередніх обсягів виробництва та зайнятості. Саме це породжує вимушене безробіття. Розгляд вимушеного безробіття заперечував положення неокласичної економічної теорії

про здатність ринку праці до саморегулювання, та того, що грошова заробітна плата приймає участь в цих процесах. А тому, на думку Дж. Кейнса, **проблема забезпечення повної зайнятості повинна мати принципово інше вирішення.**

Також Дж. М. Кейнс зауважує, що неокласична теорія фактично виходила з наявності простого мінового господарства, де гроші виконують роль звичайного посередника в товарообмінних операціях і не виступають в якості самостійного активу. В умовах же **розвинутого грошового господарства** гроші окрім функції розрахункової одиниці і засобу обміну починають виконувати функцію засобу збереження вартості. З'являється, відповідно, **попит на гроші – потреба в ліквідності.** Досліджуючи нову роль і якість грошей, Дж. М. Кейнс відмічає, що гроші перетворюються в самостійний актив тривалого користування і тому починають відігравати свою особливу самостійну роль та впливати на мотиви поведінки економічних суб'єктів.

Попит на гроші, у Дж. Кейнса, складається з:

- **транзакційного попиту.** Гроші використовуються для здійснення угод з купівлі-продажу. Збільшення доходів веде до збільшення кількості угод, а отже попиту на гроші;
- **попиту, пов'язаного з обережністю та прагненням убезпечити себе від непередбаченості майбутньої ситуації.** Економічні суб'єкти завжди прагнуть накопичувати певні грошові резерви – найбільш ліквідні тривалі активи, щоб забезпечити собі можливість покриття майбутніх непередбачених фінансових витрат;
- **попиту, пов'язаного із спекулятивними мотивами.** Можливість отримання вигоди від операцій на фондовому і грошовому ринках.

Таким чином, на думку Дж. Кейнса, в суспільстві в умовах розвинутого грошового господарства завжди існує певна **схильність до ліквідності.** І **позичковий процент є платою за відмову від ліквідності.** Таке трактування суті позичкового проценту дещо відрізняється від концепції австрійської школи граничної корисності (позичковий процент – компенсація втрати грошима певної цінності, що пов'язана з дією фактору часу), та неокласичної теорії (процент визначається співвідношенням пропозиції і попиту на гроші). **Дж. Кейнс вважає позичковий процент суто грошовим феноменом.**

Наявність схильності до ліквідності впливає на бажання членами суспільства заощаджувати частину свого доходу. Тому не весь отриманий дохід іде на споживання і отже витрачається. Принципова відмінність кейнсіанської теорії в тому, що отриманий дохід складається з двох частин: з тієї, що йде на особисте споживання – витрачається і тієї, що заощаджується (в трактуванні неокласиків дохід повністю йде на витрати). Це положення можна відобразити формулою:

$$Y=C+S,$$

де: Y – національний дохід; C – частина доходу, що йде на споживання; S – частина доходу, що заощаджується.

Вже сам поділ доходу на вищевказані складові частини криє в собі можливість виникнення проблем із реалізації суспільного продукту, забезпечення ринкової рівноваги та повної зайнятості. Також, на думку Дж. М. Кейнса, ця проблема ускладнюється наявністю в суспільстві так званого „**головного психологічного закону**”. Суть цього закону полягає в тому, що із збільшенням доходу частка, що йде на споживання, також зростає, але в значно меншій мірі ніж зростає дохід. Тому співвідношення між споживанням і нагромадженням змінюються на користь останнього. Зростає **гранична схильність до заощаджень**, а **гранична схильність до споживання** зменшується.

$$c = \frac{\Delta C}{\Delta Y} ;$$

$$s = \frac{\Delta S}{\Delta Y} ,$$

де: C – гранична схильність до споживання; S – гранична схильність до заощаджень; ΔC – приріст споживання; ΔS – приріст заощаджень; ΔY – приріст доходу. Оскільки, $\Delta Y = \Delta C + \Delta S$ – то $c + s = 1$.

Дія „основного психологічного закону”, зростання граничної схильності до заощаджень роблять актуальною проблему **ефективного сукупного попиту**. Ефективний попит це такий сукупний попит на блага, який максимально наближається до сукупної пропозиції, що забезпечує повне завантаження виробничих потужностей та повну зайнятість. **Реальний національний дохід визначається ефективним попитом**. Фактичний рівень сукупного попиту може бути значно меншим, ніж це потрібно для повної зайнятості. Тому в економіці можуть мати місце різні рівні рівноваги, в тому числі і депресивна, яка далека від оптимальності та економічної ефективності.

Формулюючи принцип ефективного попиту, Дж. М. Кейнс визначив **головне завдання** свого економічного аналізу – **встановити фактори, що впливають на ефективний попит, а отже і на обсяг використання економічних ресурсів та рівень зайнятості**. „Класики” цікавилися лише проблемами розміщення, розподілу економічних ресурсів в умовах повної зайнятості. На думку Кейнса, ці проблеми є не настільки важливими коли ресурси використовуються в неповній мірі.

Розв’язуючи поставлене завдання, Дж. Кейнс розглядає **складові ефективного сукупного попиту – доходу, що використовується**. Він складається із споживчих витрат населення і інвестиційних витрат бізнесу. Останні включають в себе витрати на інвестиційні блага (будівництво виробничих споруд, придбання машин і обладнання, поповнення виробничих запасів).

$$Y = C + I ,$$

де: Y – національний дохід; C – споживчі витрати; I – приватні інвестиції.

Якщо споживчі витрати за даного рівня доходів величина більш-менш стала, то **приватні інвестиції є величиною мінливою**. Окрім того, їх вплив на рівень національного доходу не є прямолінійним. Крім безпосереднього впливу інвестиційного попиту на відповідну частку виробленого продукту, має місце так званий множинний, **мультиплікаційний ефект, коли приріст інвестицій викликає значно більший приріст доходу і навпаки – зменшення інвестицій тягне за собою значно більше скорочення національного доходу**. Ефект мультиплікації пояснюється взаємозв'язком окремих галузей і сфер діяльності. Додаткові інвестиції породжують додатковий дохід власників економічних ресурсів, які залучені до виробництва відповідних благ. Додаткові доходи породжують в свою чергу додаткові витрати і т.д. Якщо б увесь дохід витрачався, такі коливання тривали б до нескінченності, але оскільки частина доходу заощаджується – то вони поступово згасають. При цьому, чим більша частка доходу використовується на споживання, тим більший ефект мультиплікації і навпаки. Вперше подібний принцип мультиплікації описав англійський економіст Р. Ф. Кан в 1931 р., але він стосувався взаємозв'язку між збільшенням витрат на проведення громадських робіт і зниженням безробіття. У трактуванні ж Дж. М. Кейнса принцип мультиплікації отримав вигляд **мультиплікатора інвестицій**, що відображає взаємозв'язок між приростом інвестицій і приростом національного доходу.

$$\Delta Y = k * \Delta I;$$

$$k = \frac{\Delta Y}{\Delta I};$$

де: k – мультиплікатор інвестицій; ΔY – приріст національного доходу; ΔI – приріст інвестицій.

Зробивши відповідні перетворення можна вивести залежність величини мультиплікатора інвестицій від рівня граничної схильності до споживання і граничної схильності до заощаджень.

$$k = \frac{\Delta Y}{\Delta Y - \Delta C}$$

Поділивши і чисельник і знаменник дробу на ΔY , отримаємо вираз:

$$k = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}}, \text{ або } k = \frac{1}{1 - c}, \text{ або } k = \frac{1}{s},$$

де: c – гранична схильність до споживання; s – гранична схильність до заощаджень.

Принцип мультиплікатора дає відповідь на питання яким чином коливання інвестицій, що складають відносно невелику частку національного

доходу, здатні викликати значно більші коливання сукупної зайнятості і доходу.

Принцип мультиплікатора інвестицій відображає суттєву відмінність поглядів Дж. М. Кейнса на **роль заощаджень в економіці**. Якщо спочатку класична а потім і неокласична політична економія говорила про заощадження як головне джерело нагромадження капіталу та відповідну їх роль в економічному зростанні, то Дж. Кейнс підходить до цього дещо помірковано. По-перше, для економіки краще, коли значна частину доходу споживається – більший коефіцієнт мультиплікатора інвестицій. Перед суспільством завжди постає дилема та існує так би мовити соціальна ціна вибору між споживанням на даний момент і споживанням та рівнем зайнятості в майбутньому. Саме останні забезпечується заощадженнями і інвестиціями. По-друге, на думку Дж. Кейнса, заощадження – це ще не інвестиції. Перетворення заощаджень в інвестиції цілком залежить від інвестиційної активності бізнесу. А бажання підприємця інвестувати визначається дуже багатьма чинниками. В першу чергу – співвідношенням граничної ефективності капіталовкладень і позичкового процента. Гранична ефективність капіталовкладень є суб'єктивним феноменом. Він відображає сподівання та очікування підприємців, зокрема, на майбутню доходність інвестицій. Чим більша майбутня невизначеність – тим менші сподівання. Крім того на настрої, а отже і на бажання інвестувати впливає дуже велика кількість різноманітних чинників, як економічного так і позаекономічного характеру, як то, наприклад, ситуація на фондовому ринку, політичні зміни, війни і т.д. Проте, є інший, досить суттєвий чинник, що впливає на бажання здійснювати інвестиції. Це – рівень позичкового процента. Саме величина позичкового процента є тією межею, нижче якої не може опускатися гранична ефективність капіталовкладень. І чим нижча ця межа – тим більше стимулів для інвестиційної активності.

Ще в ранній праці „Трактат про гроші” Дж. Кейнс розглядає проблему співвідношення інвестицій і заощаджень та приходиться до висновку, що найоптимальнішою для економіки в цілому є ситуація, коли сукупні інвестиції дорівнюють сукупним заощадженням. Якщо інвестиції менші заощаджень темпи економічного розвитку поступово спадають. Якщо ж більші – відбувається перегрів економіки з неминучим наближенням економічної кризи.

Тотожність $I = S$ була покладена в основу вчення про ефективний попит. Яким же її забезпечити, та ще й в умовах економічної депресії, коли на негайне пожвавлення інвестиційної активності з боку бізнесу марно сподіватися? **Кейнс приходиться до висновку, що держава може безпосередньо впливати на збільшення приватних інвестицій та боротися з безробіттям, регулюючи рівень позичкового проценту.** Для цього вона має всі важелі. Саме вона відповідає за кількість грошей в обігу і забезпечує економіку відповідною грошовою масою. Збільшення останньої матиме наслідком зниження рівня позичкового процента і, в подальшому, пожвавлення інвестиційної діяльності, зростання виробництва, скорочення безробіття.

Отже, робить висновок Дж. М. Кейнс – **держава з метою подолання економічної депресії та забезпечення повної зайнятості повинна проводити активну, розширювальну монетарну політику**. Саме така політика і дасть бажаний для економіки **початковий поштовх**. А як же бути з інфляцією? В трактуванні Дж. Кейнса між рівнем цін, номінальним національним доходом в цілому та грошовою масою немає тісного зв'язку. По-перше, він порушується в зв'язку із нестабільністю швидкості руху грошей, яка пов'язана з нестабільністю попиту на гроші. А по-друге, за зміни грошової маси в умовах неповної зайнятості в основному змінюється реальний національний доход, а не рівень цін. Тому, при розгляді впливу зміни пропозиції грошей на ціни, слід виділяти два типи інфляції: помірну і істинну. **Помірна інфляція** виникає при одночасному зростанні і реального доходу і цін, коли ще не досягнуто повної зайнятості. **Істинна інфляція** починається лише після досягнення повної зайнятості. Для економіки шкідлива лише істинна інфляція. Що ж стосується помірної інфляції, то вона неминучий супутник державної політики із збільшення реальних доходів і зайнятості. Таким чином, тип і небезпека інфляції визначається станом кон'юнктури на ринку праці, а вона, в свою чергу, залежить від загальноекономічної кон'юнктури.

Не дивлячись на всі переваги, **грошово-кредитна політика держави** все ж таки має певні обмеження. Пов'язані вони з так званою **пасткою ліквідності** – коли подальше збільшення кількості грошей в обігу вже не супроводжується зниженням позичкового процента. В цьому випадку, за умови недостатньої кількості приватних інвестицій держава повинна вдатися до іншого кроку, а саме, компенсувати їх нестачу своїми витратами та **державними інвестиціями**. Тому **фінансово-бюджетна політика поряд із грошово-кредитною є важливою складовою кейнсіанських методів державного регулювання ринкової економіки**. Дж. Кейнс пропонував збільшити державні витрати, державні інвестиції, державні закупівлі товарів. Розширення державної інвестиційної активності передбачалося в першу чергу здійснювати за рахунок організації суспільних робіт – будівництва шляхів, спорудження різноманітних будов і т.д. Пропонувалося також зменшити податки. Слід відзначити, що в подальшому зростаючі державні витрати досить часто покривалися за рахунок дефіциту державного бюджету та фінансувалися шляхом зростання державного боргу і продажу облігацій державної позики і т.д. (В цьому ще одна досить суттєва відмінність від неоліберального напрямку неокласичної економічної теорії)

Виступаючи за проведення активної державної економічної політики, Дж. Кейнс, в той же час, негативно ставився до розширення державної власності та будь яких спроб утиску приватної ініціативи, зменшення свободи підприємницької діяльності. Теорія Дж. М. Кейнса – це збереження ринкових механізмів саморегулювання на мікрорівні і здійснення суспільного, державного регулювання на макрорівні.

По-особливому ставився Дж. Кейнс і до проблеми заробітної плати. Розглядаючи суть заробітної плати з позиції теорії „граничної продуктивності”, він віддавав перевагу встановленню „мінімальної заробітної плати”, оскільки

зростання доходів збільшує граничну схильність до заощаджень. Проте Дж. Кейнс фактично виступав проти зниження досягнутого рівня заробітної плати як одного із методів регулювання зайнятості. Зниження заробітної плати може позитивно вплинути на збільшення сукупного попиту і загальної зайнятості лише за умови зростання схильності до споживання, підвищення граничної ефективності капіталовкладень та зниження рівня позикового процента. Проте, соціальна ціна такого методу занадто висока. Потрібний результат значно ефективніше досягається за допомогою інших методів та важелів – грошово-кредитних та фінансово-бюджетних.

Таким чином, Дж. М. Кейнс пришов до висновку, що сучасна система ринкових відносин не є досконалою і саморегульованою і що максимально можливу зайнятість і економічне зростання може забезпечити лише активне втручання держави в економіку. Воно повинно бути скероване на стимулювання ефективного попиту.

2. Неокейнсіанство та його особливості

2.1 Причини виникнення та основні напрямки еволюції кейнсіанства

В період після II світової війни кейнсіанське економічне вчення набуло досить значного поширення, особливо в англomовних країнах (США, Великобританія, Канада, Австралія) та Японії. Тут воно служило теоретичним підґрунтям здійснення державної політики з регулювання економічних процесів. Проте, кейнсіанські методи державного регулювання були призначені в основному для подолання депресивного стану економіки. І тому, коли в повoєнні роки на перше місце висунулися проблеми економічного зростання та антициклічного регулювання, постало завдання подальшого розвитку і вдосконалення кейнсіанського економічного вчення. Саме це дало поштовх до виникнення неокейнсіанства.

Неокейнсіанство представлено відповідними напрямками і зазнало певної еволюції. *Перший етап* (50 – 70 рр. XX ст.) був пов'язаний з формуванням і розвитком неокейнсіанства. В цей період відбувається подолання певних обмежень, притаманних безпосередньо кейнсіанському вченню. Це забезпечило перетворення його в **домінуючий напрямок світової економічної теорії**. На цьому етапі відбувається формування **основних течій неокейнсіанства** : **кейнсіанської ортодоксії** (теорія економічної динаміки та економічного зростання, теорія економічного циклу); **теоретичної універсалізації кейнсіанства** (кейнсіансько-неокласичний синтез); **неортодоксального кейнсіанства** (ліве кейнсіанство). *Другий етап* (середина 70-х – початок 80-х рр. XX ст.) означав кризу теорії та практики кейнсіанства. Кейнсіанство поступово втрачає своє теоретичне лідерство і переходить в опозицію до сучасної неокласичної теорії. *Третій етап* (80-ті рр. XX ст. – сучасність). На цьому етапі має місце подальша диференціація основних течій неокейнсіанства та виникнення новітніх – **посткейнсіанства та новітнього кейнсіанства**.

2.2. Неокейнсіанська теорія економічної динаміки та зростання

Велику роль у формуванні неокейнсіанства та у створенні **теорій макроекономічної динаміки і зростання** відіграли англійський вчений **Рой Форбс Харрод** (1890 – 1978) та американець польського походження **Овсій Девід Домар** (1914 – 1997). Вони незалежно один від одного створили моделі економічної динаміки і зростання, які в силу своєї методологічної спорідненості і однакових висновків прийнято об'єднувати в єдину модель – **модель Харрода-Домара**.

У своїх працях („Торговий цикл” (1936), „Нариси теорії динаміки” (1939), „До теорії економічної динаміки” (1948)) Р.Харрод та („Нарощування капіталу, норма зростання, і зайнятість” (1946), „Нагромадження капіталу і кінець процвітання” (1947), „Нариси з теорії економічного зростання” (1957)) О.Домар в першу чергу подолали такі обмеження кейнсіанської теорії як її статичність, розгляд економічних процесів лише стосовного короткого періоду і фази депресії, негативне ставлення до заощаджень. **Методологія Р. Харрода і О. Домара** була близькою до методології Дж. М. Кейнса. **Вона передбачала: дослідження агрегованих макроекономічних показників (сукупний попит, сукупний дохід, сукупні заощадження, сукупні інвестиції); розуміння пріоритетності проблеми забезпечення ефективного сукупного попиту; визнання нездатності зрілої ринкової економіки до саморегулювання та обґрунтування необхідності державного регулювання.** Та послідовники Кейнса пішли далі свого учителя і поставили собі за мету дослідити чинники, що забезпечують динамічну рівновагу ринкової економіки та економічне зростання .

Модель Р. Харрода доводить, що темпи економічного зростання залежать від частки нагромадження (заощадження) в національному доході і відповідно – величини капіталовкладень (інвестицій). Для щоб в економіці постійно мала місце динамічна рівновага, повне використання наявних ресурсів і поступальний, без різких коливань розвиток, необхідно підтримувати відповідні темпи економічного зростання. **Необхідною умовою останнього є постійне і систематичне державне регулювання економіки.**

Модель Р. Харрода виходить із рівності інвестицій і заощаджень (приватних і корпоративних), а також з наявності **ефекту акселератора (прискорювача)**. Дія останнього полягає в тому, що зростання доходу породжує значно більші обсяги інвестицій. Акселератор можна зобразити наступним чином:

$$a = \frac{I_t}{Y_t - Y_{t-1}}, \quad I_t = a * (Y_t - Y_{t-1}),$$

де a – акселератор; I_t – нові інвестиції за даний період; Y_t – дохід за даний період; Y_{t-1} – дохід за попередній період. Впровадження в практику економічних досліджень поряд із мультиплікатором принципу акселератора

стало суттєвим розвитком кейнсіанства. Принцип акселерації був висунутий в 1913 р. А. Альтафоном і Дж. М. Кларком в 1919 р. Вперше ідею взаємодії мультиплікатора і акселератора запропонував в 1939 р. П. Самуельсон.

Також Р. Харрод поділив всю економіку на два сектори: сектор, де виробляються споживчі блага і сектор, де виробляються інвестиційні блага.

В цілому модель Харрода включає в себе систему з трьох рівнянь:

$$\begin{aligned} g^*c &= s ; \\ g_w^*c_r &= s ; \\ g_n^*c_r &= \text{або } <> s, \end{aligned}$$

де g – фактичний темп економічного зростання (*grows* – зростання), g_w – гарантований темп економічного зростання (*warranted* – гарантований), g_n – природний темп економічного зростання (*natural* – природний), c – капітальний коефіцієнт, або коефіцієнт капіталомісткості (відображає „інвестиційну ціну” приросту доходу), c_r – необхідний коефіцієнт капіталомісткості, s – частка заощаджень в національному доході, або схильність до заощадження.

Фактичний темп економічного зростання (g) – відображає реальний стан справ. Наведені в рівнянні коефіцієнти можна розписати наступним чином:

$$g = \frac{\Delta Y}{Y}, \quad c = \frac{I}{\Delta Y}, \quad s = \frac{S}{Y}.$$

Підставивши їх значення у рівняння фактичних темпів економічного зростання, можна отримати базову кейнсіанську тотожність:

$$\begin{aligned} \frac{\Delta Y}{Y} * \frac{I}{\Delta Y} &= \frac{S}{Y}, \\ I &= S. \end{aligned}$$

Але, якщо у Дж. Кейнса ця тотожність є статичною, то у Р. Харрода – динамічною: ліва частина рівняння (g^*c) становить собою накопичувану частину приросту продукції, що йде на виробничі цілі. Ця частина повинна забезпечуватися відповідною часткою заощаджень (S).

Гарантований темп зростання (g_w) – це той темп зростання, що становить собою прогнозовану лінію розвитку, на яку налаштовуються підприємці. Її особливістю є те, що вона робить ймовірний розмір нагромадження капіталу рівним величині заощаджень. Гарантований темп зростання передбачає повне використання наявного капіталу, технічних вдосконалень і виражає рівновагу безперервного поступального розвитку. Саме тому він є лінією динамічної рівноваги.

Якщо ліва частина рівняння (S) відноситься до минулого періоду, то права ($g_w^*c_r$) – до майбутнього. c_r – виражає потребу в новому капіталі,

поділену на приріст випуску продукції і тому називається необхідним коефіцієнтом капіталомісткості.

Оскільки схильність до заощадження є відносно сталою за певний період часу величиною, то Р. Харрод робить висновок, що гарантований темп економічного зростання має також відповідний сталий рівень. Сталу величину має, на думку Р. Харрода, і необхідний коефіцієнт капіталомісткості. При цьому він виходив з нейтрального характеру науково-технічного прогресу. Р. Харрод стверджував що капіталозберігаючий ефект науково-технічного прогресу в інвестиційному секторі виробництва компенсується працезберігаючим в секторі, де виробляються споживчі блага. Але, якщо дві величини рівняння є сталими, то сталою є і третя.

Якщо б фактичний рівень економічного зростання співпадав би з гарантованим, то розвинута ринкова економіка демонструвала б стійке безперервне зростання. Та на жаль на практиці стійкість відсутня, причому не лише в короткостроковому (статичному) але і в довгостроковому (динамічному) періоді. Р. Харрод стверджує, що фактичний рівень темпу економічного зростання співпадає з гарантованим лише в дуже рідких випадках. При цьому неспівпадіння в бік перевищення ($g > g_w$), або ж в протилежний бік – ($g < g_w$) призводить лише до посилення відхилення фактичної лінії розвитку від бажаної. Це відхилення відбувається або в бік економічного буму, що супроводжується значною інфляцією, або в бік економічного спаду і неминучої депресії та масового безробіття. Така поведінка економіки є результатом поєднання ефекту мультиплікатора і акселератора. Ринкова економіка постійно „балансує на вістрі ножа”, їй внутрішньо притаманна динамічна нестабільність, всередині неї постійно працюють відцентрові сили.

Відхилення фактичного темпу економічного зростання від гарантованого пояснює в основному короткострокові циклічні коливання. Природу довгострокових коливань допомагає зрозуміти **природний темп економічного зростання**. Якщо гарантований темп за умови повної завантаженості наявного капіталу все ж таки передбачає наявність вимушеного безробіття, то природний темп економічного зростання не допускає його. **Природний темп економічного зростання є максимально можливим темпом економічного зростання в довгостроковому періоді за умови повного використання усіх ресурсів і досягнень науково-технічного прогресу.** В цілому ж природний темп економічного зростання визначається темпом приросту населення і темпом науково-технічного прогресу. Для забезпечення такого темпу економічного зростання наявних заощаджень в суспільстві може і не вистачити. Тому в рівнянні природного темпу економічного зростання передбачається відсутність рівності між лівою і правою частинами.

Неспівпадіння фактичних, гарантованих і природних темпів економічного зростання породжує довгострокові циклічні коливання. На думку Р. Харрода ринкова економіка не має внутрішніх механізмів подолання економічної нестабільності. Це під силу зробити лише

цілеспрямованому державному регулюванню, яке покликане забезпечити умови сталого економічного зростання, довготривалої динамічної рівноваги.

Програма практичних заходів державної політики з підтримки стійкого економічного зростання у Р. Харрода включала дві групи:

1. державне короткострокове антициклічне регулювання – приведення у відповідність фактичного і гарантованого темпів економічного зростання;
2. політика довгострокового стимулювання економічного розвитку – наближення гарантованих темпів економічного зростання до природних і попередження масового безробіття.

До першої групи заходів відносилися такі традиційні для кейнсіанської теорії, як організація суспільних робіт, регулювання ставки позичкового процента, а також нововведення – створення „буферних запасів” сировини, матеріалів і продуктів харчування, які б поповнювалися в період економічного спаду і розпродавалися в періоди економічного піднесення. Друга група заходів включала максимальне зниження позичкового процента, аж до нульової позначки.

Модель Р. Харрода відображає принципову відмінність між неокласичними та кейнсіанськими поглядами на місце і роль заощаджень в економіці. При чому, якщо Кейнс відносився до заощаджень в цілому негативно, вбачаючи в них один із чинників депресії, то позиція Р. Харрода є більш виваженою. Заощадження є дуже бажаними до тих пір поки $g_w < g_n$, але коли $g_w > g_n$ вони починають відігравати вже руйнівну роль, і тому є не бажаними.

Позиція Р. Харрода відрізняється від позиції Дж. Кейнса іще і тим, що він звертає увагу на небезпеку інфляційного буму, в той час коли Кейнс в умовах депресивної економіки фактично ігнорував наявність даної проблеми.

На відміну від моделі Р. Харрода, що виходила із рівності заощаджень і інвестицій та базувалася на застосовуванні принципу акселератора, модель О. Домара будується на принципі мультиплікатора і визначає норму приросту інвестицій, яка забезпечує необхідний приріст національного доходу.

О. Домар доповнив погляди Дж. Кейнса на роль інвестицій тим, що висунув ідею про подвійну функцію інвестицій. Інвестиції є не лише фактором зростання доходу, вони також пов'язані із створенням додаткових виробничих потужностей. Тому для підтримки стійких темпів економічного зростання необхідно щоб темпи приросту доходу (тобто попиту) відповідали темпам приросту виробничих потужностей (пропозиції). Динамічна збалансованість сукупного попиту і сукупної пропозиції, на думку О. Домара, визначається динамікою інвестицій, які утворюють нові потужності і нові доходи. Відповідно, завдання – визначити обсяги і динаміку інвестицій.

Модель О. Домара складається з системи трьох рівнянь.

Рівняння пропозиції:

$$dX = I * \sigma,$$

де dX – приріст виробництва; I – обсяг інвестицій; σ – середня продуктивність інвестицій.

Рівняння попиту:

$$dM = d\left(\frac{I}{a}\right),$$

де dM – приріст попиту; I – обсяг інвестицій; a – середня схильність до заощаджень, обернена величина якої визначає величину мультиплікатора.

Звідси випливає загальне рівняння макроекономічної рівноваги:

$$d\left(\frac{I}{a}\right) = I * \sigma,$$

тобто рівність між приростом доходу і приростом виробництва. Виходячи з даного рівняння можна отримати необхідну **норму приросту інвестицій**.

$$\frac{dI}{I} = a * \sigma$$

В цілому ж річний приріст інвестицій, що забезпечує певний приріст пропозиції товарів, повинен відповідати тому обсягу інвестицій, які в змозі забезпечити приріст попиту для покриття даного приросту пропозиції. Відповідно існує рівноважний темп приросту, за якого гарантовано повне використання існуючих в кожному періоді виробничих потужностей. Рівноважний темп приросту тим вищий, чим більшою є норма заощаджень і чим нижча капіталомісткість продукції.

О. Домар в своїй моделі динамічної рівноваги, на відміну від Р. Харрода, прагне врахувати постійні зміни ємності ринку. Але так само як і Р. Харрод підкреслює, що динамічна рівновага є нестійкою і тому необхідним є державне регулювання економічного зростання.

2.2. Неокейнсіанська теорія економічного циклу

Вже в творчості Р. Харрода були закладені основи **теорії економічного циклу**. Вона отримала свій подальший розвиток в працях відомого американського економіста **Елвіна Х. Хансена** (1887 – 1975), зокрема в його роботі „Економічні цикли і національний дохід” (1951).

Е. Хансен виділяє чотири типи циклічних коливань:

- „малі цикли” (2 – 3 роки), що спричинені нерівномірністю відтворення оборотного капіталу;
- „великі цикли” (6 – 13 років), причиною яких виступає нерівномірність інвестицій в основний капітал;

- „будівельні цикли” (17 – 18 років), пов’язані з особливостями капітального будівництва, наявністю лагів між виникненням потреби в нових будовах, спорудах та моментом її задоволення;
- „вікові цикли” (50 років і більше), викликані фундаментальними переворотами в науці і техніці, крупними зрушеннями в виробництві і суспільстві в цілому (ця ідея подібна до „довгих хвиль кон’юнктури М. Кондрат’єва на роботи якого посилається Е. Хансен).

За своїм характером **теорія циклів Е. Хансена є інвестиційною**, оскільки, на його думку, циклічні коливання породжуються нерівномірністю капіталовкладень в товарно-матеріальні запаси, основний капітал, його пасивну частину основного капіталу (будівлі, споруди) і т.д. **Усі інвестиції Е. Хансен поділяє на автономні та індуційовані**. Автономні інвестиції тому і автономні, що не залежать від поточної господарської кон’юнктури. Їх головною причиною є науково-технічний прогрес, демографічні чинники, відкриття нових родовищ корисних копалин і т.д.

Автономні інвестиції „запускають” в дію механізм мультиплікації і викликають приріст національного доходу. А національний дохід, в свою чергу, через механізм дії акселератора (прискорювача) породжує **індуційовані, стимульовані інвестиції**. Поєднання, взаємодію мультиплікатора і акселератора Е. Хансен називає **надкумулятивним процесом, системою „надмультиплікатора”**, дія якого в сукупності викликає економічне зростання та економічний бум. Проте рано чи пізно відбувається поворот від піднесення до спаду. Він може бути пов’язаний або з вичерпанням автономних інвестицій, причиною цього може бути зниження граничної ефективності капіталовкладень, зростання в фазі буму позичкового процента, або ж із скороченням граничної схильності до споживання, пов’язаної із збільшенням доходів.

Нове піднесення починається лише тоді, коли на стадії спаду поступово накопичуються імпульси для нових автономних інвестицій, перш за все, з’являються нові технічні вдосконалення.

На основі своєї теорії економічного циклу Е. Хансен запропонував ряд заходів державної політики антициклічного регулювання. Вона складалася з трьох груп: 1) вбудовані, вмонтовані механізми гнучкості (стабілізатори); 2) автоматично діючі компенсуючі контрзаходи; 3) керовані програми компенсації. Перший вид антициклічних заходів (вмонтовані стабілізатори) включав в себе прогресивний податок на дохід, систему страхування із безробіття, систему підтримки цін на фермерську продукцію, пільгові кредити, систему суспільних робіт і т.д. Їх призначення полягало в тому, щоб гасити циклічні коливання, вилучаючи з ринку під час економічного буму частину сукупного попиту і збільшувати його на стадії спаду. Ці заходи мають автоматичну дію, оскільки не потребують попереднього узгодження з парламентом. Проте, вони не в змозі забезпечити перехід до загального зростання і зайнятості. Ця функція лягала на другу групу заходів антициклічної політики: зниження норми позичкового процента за допомогою зниження облікової ставки, норми обов’язкового резервування, операцій з облігаціями

державного запозичення; збільшення розміру позик, що надаються урядом, урядові гарантії по позикам і т.д. Ці дії також не потребували попереднього узгодження і повинні включатися автоматично, після досягнення економікою певного рівня параметрів (наприклад, рівня безробіття понад 7%). Третій тип заходів – керована програма компенсації циклу визначалася угодою між урядом і парламентом і зводилася до бюджетного регулювання. В періоди піднесення зростання приватних інвестицій і споживання повинно було обмежуватися. Це досягалося за допомогою збільшення надходжень до бюджету і утворення бюджетного надлишку. І навпаки, в період спаду скорочення ділової активності повинно було бути компенсоване за допомогою зростання витрат з державного бюджету, навіть за умови утворення і зростання дефіциту державного бюджету.

На поєднанні ефекту мультиплікатора і акселератора була побудована і теорія циклічного розвитку відомого англійського вченого **Джона Ричарда Хікса** (1904 – 1989). Його перу належали такі праці, як „Цінність і капітал” (1939), „Містер Кейнс і класики” (1937), „До теорії економічного циклу”(1950), „Перегляд теорії попиту” (1956), „Капітал і економічне зростання”(1965) та ін.

Модель Дж. Хікса має наступний вигляд:

$$Y_t = A_t + (1-s) * Y_{t-1} + v * (Y_{t-1} - Y_{t-2}),$$

де Y – національний доход; A – автономні інвестиції; s – гранична схильність до заощаджень; v – акселератор. В залежності від співвідношення мультиплікатора (або коефіцієнта граничної схильності до споживання) і акселератора динаміка національного доходу або його приросту може набути рівномірного або ж циклічного характеру. На думку Хікса циклічні коливання виникають при співвідношенні $[(1-s) + v]^2 < 4v$. А за умови $[(1-s) + v]^2 > 4v$ економіка перебуває в стані динамічної рівноваги. Отже, робиться висновок – **нециклічна динаміка можлива лише за високого коефіцієнта споживання.**

3. Кейнсіансько-неокласичний синтез

3.1. Головна мета кейнсіансько-неокласичного синтезу

Дж. Хікс і Е. Хансен не лише зробили вагомий внесок в створення теорії циклічності, вони також були одними із ініціаторів поєднання сильних сторін кейнсіанського економічного вчення і неокласичної теорії – формування кейнсіансько-неокласичного синтезу. Активну участь в цьому процесі взяли також лауреати нобелівської премії американські економісти **Пол Ентоні Семюелсон** (р. нар. 1915) і **Лоуренс Р. Клейн** (р. нар. 1920).

При формуванні кейнсіансько-неокласичного синтезу переслідувалася мета: усунути деякі нечіткі, неоднозначні і суперечливі місця вчення Дж. М. Кейнса; поєднати мікроекономічний аналіз неокласиків і макроекономічний аналіз кейнсіанства; а також в певній мірі здійснити універсалізацію останнього. Неокласичний синтез повинен був дати адекватну відповідь на

виклики часу. В умовах економічного піднесення головною проблемою ставав не попит, а нагромадження ресурсів. Економічне піднесення супроводжувалося інфляцією і носило нестабільний характер. Звідси поставала проблема більш загальної концепції регулювання економіки, придатної для умов не лише спаду, але і економічного зростання.

З кейнсіанства „синтез” узяв дослідження ефективного попиту, умов реалізації, що визначають реальний рівень виробництва, теорію економічних циклів і антициклічну політику. З неокласичної теорії – теорію факторів виробництва, теорію розподілу, моделі економічного прогнозування.

3.2. Спрощена кейнсіанська макроекономічна модель

Одним з перших кроків із формування кейнсіансько-неокласичного синтезу стала побудова **спрощеної (базової) моделі Дж. М. Кейнса**, запропонованої П. Семюелсоном в його відомому підручнику „Економікс” (1948). Її ще називають „кейнсіанський хрест” або „45-градусна модель”.

В даній моделі обсяг капіталовкладень (інвестицій) вважається заданим ззовні, а також приймається дещо інша гіпотеза відносно динаміки заощаджень і інвестицій. Функція споживання залежить від рівня національного доходу і вважається для простоти лінійною. Вона записується як:

$$C = a + c * Y,$$

де C – обсяг споживання; Y – національний дохід; c – гранична схильність до споживання; a – автономний обсяг споживання, що не залежить від обсягів національного доходу. Виходячи із заданої ззовні інвестиційної функції і використання „головного психологічного закону”, рівень національного доходу визначається як:

$$Y = a + c * Y + I, \text{ або}$$

$$Y = \frac{a + I}{1 - c},$$

де I – обсяг інвестицій.

Спрощена модель піддається геометричній інтерпретації (рис. 1.1). На графіку використовувалися традиційні для неокласиків осі координат: на осі y відкладався сукупний попит (Y'), а на осі x – сукупна пропозиція, що визначається рівнем національного доходу (Y). Рівність попиту і пропозиції відображає бісектриса OO' . Інвестиційна функція, що задається ззовні відображає пряма I , а функція споживання – C . Сукупний попит складається із споживання і інвестицій. Точка Z в якій лінія сукупного попиту перетинає бісектрису відображає собою точку рівноваги на товарному ринку, якій

відповідає рівноважний рівень національного доходу (Y_z).

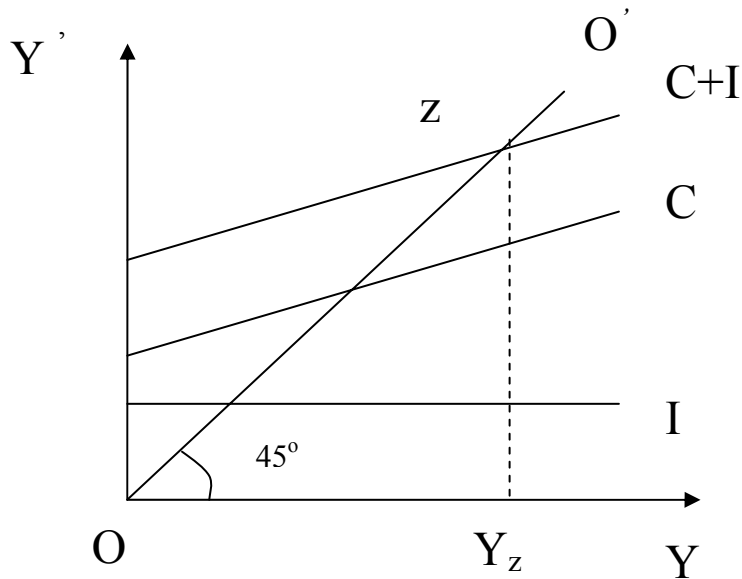

Рис. 1.1. Базова кейнсіанська модель

Вводячи в вихідну модель приріст інвестицій (ΔI), витрати держави (G) та враховуючи зовнішню торгівлю (NX), можна отримати розширену кейнсіанську модель (рис. 1.2).

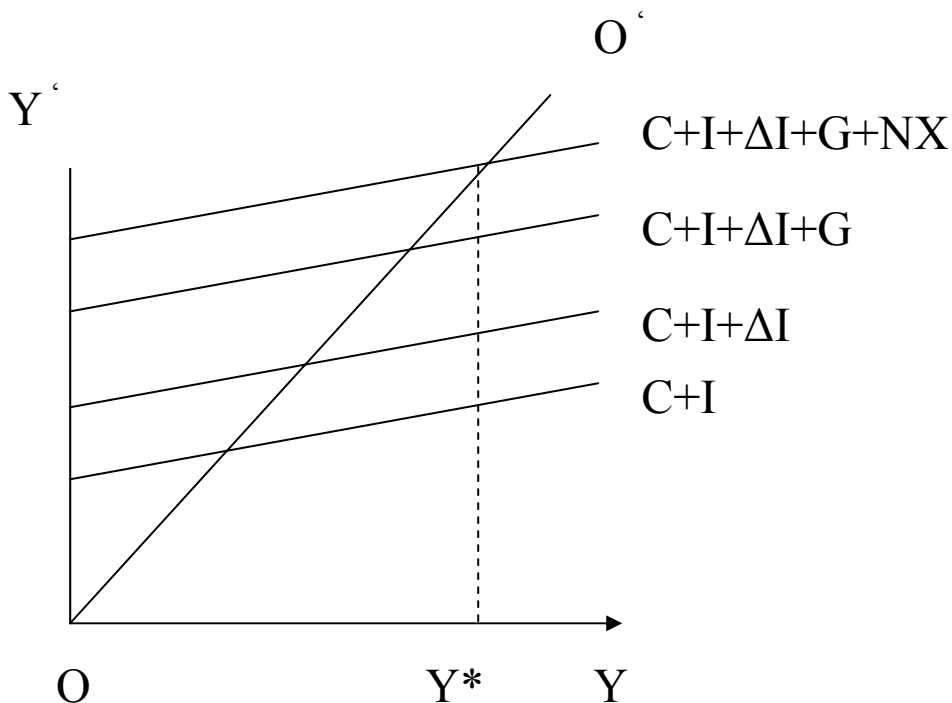

Рис.1.2. Розширена кейнсіанська модель

Спрощена модель, жертвуючи аналізом фінансової сфери змогла чітко і ясно викласти основний принцип визначення рівноважного рівня

національного доходу та наглядно проілюструвати фундаментальну ідею кейнсіанства про можливість економічної рівноваги з неповною зайнятістю.

3.3. Модель Хікса-Хансена та її подальший розвиток

Наступним кроком неокласичного синтезу стала модель **IS-LM** Хікса-Хансена. Вона не лише перевела інвестиційну функцію із зовнішніх у внутрішні параметри, але й об'єднала дослідження реального (виробничого) сектора з аналізом грошового ринку.

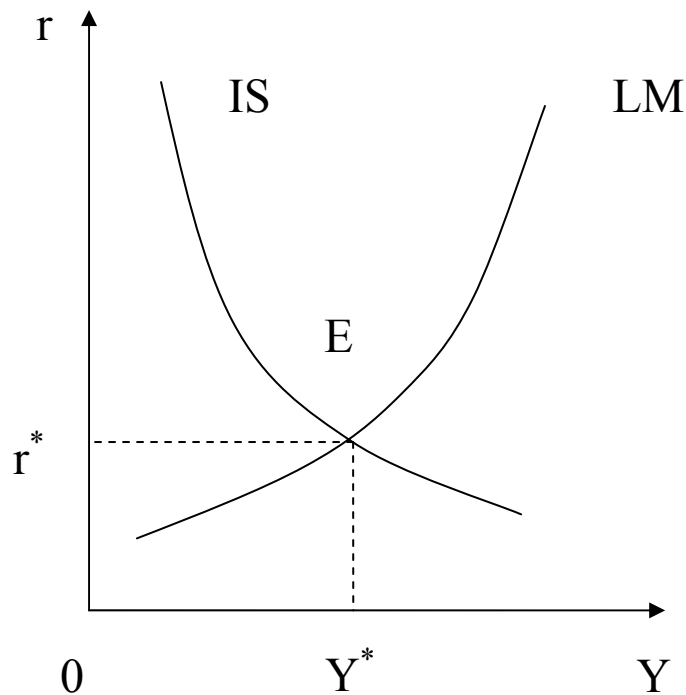

Рис 2.1. Модель IS-LM

Модель Хікса – Хансена представляє собою графік, системою координат якого є рівень національного доходу (Y) і значення процентної ставки (r). Ситуацію на ринку товарів і послуг відображає крива **IS**. Умовою рівноваги товарного ринку є рівність інвестицій і заощаджень – $I = S$. Функція інвестицій залежить від співвідношення граничної ефективності капіталовкладень і ставки позичкового процента. В силу цього, обсяг інвестицій може визначатися як функція позичкового процента $I = I(r)$. Заощадження ж у відповідності до „головного психологічного закону” визначаються рівнем національного доходу, тобто $S = S(Y)$. Таким чином, отримують функцію **IS**: $I(r) = S(Y)$.

Рівновагу на грошовому ринку відображає крива **LM**. Попит на гроші визначається або трансакційними мотивами (потреба в грошах для здійснення

угод з купівлі-продажу) і є функцією доходу – $L_1 = L_1(Y)$, або спекулятивними мотивами (перевага цінних паперів з метою отримання процента) і тому спекулятивний попит є спадною функцією норми банківського процента – $L_2 = L_2(r)$. Сукупний попит на гроші буде: $L = L_1 + L_2$, або $L = L_1(Y) + L_2(r)$, або $L = L(Y, r)$. Пропозиція грошей M вважається величиною заданою і прирівнявши її до попиту на гроші отримуємо умову рівноваги на грошового ринку або функцію LM : $L(Y, r) = M$.

Точка перетину кривих IS і LM (E) означає таке співвідношення між рівнем національного доходу і позичкового процента, за яких заощадження дорівнюють інвестиціям а попит на гроші – їх пропозиції, тобто обидва сектори товарний і грошовий перебувають в рівновазі.

Модель ***IS-LM*** дає можливість прослідкувати вплив на економічні процеси окремих складових державної економічної політики, зокрема крива IS відображає вплив фінансово-бюджетної, а крива LM – грошово-кредитної політики держави.

Якщо розглядати усі ринки (товарний ринок , грошовий ринок, ринок праці) як такі що взаємопов'язані, то загальна графічна модель $IS-LM$ матиме наступний вигляд (рис.2.2).

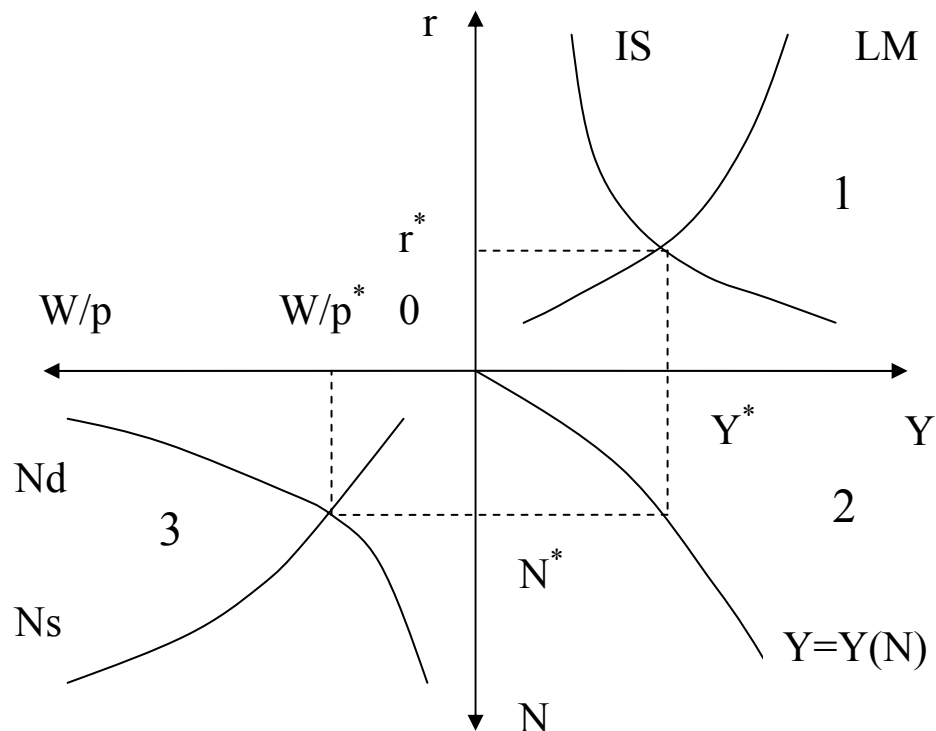

Рис. 2.2. Розширений варіант моделі $IS-LM$

Взаємодія товарного і грошового ринків (квадрант 1) визначають рівноважний рівень національного доходу (Y^*). Він в свою чергу через виробничу функцію впливає на попит на робочу силу (N^*) (квадрант 2) і в кінцевому випадку – на рівновагу на ринку праці (квадрант 3).

Таким чином модель Хікса-Хансена становила собою різновид концепції загальної ринкової рівноваги, що активно розроблялася неокласичною теорією ще з часів Л. Вальраса і дала змогу включити в неї кейнсіанське економічне вчення на засадах окремого випадку. Якщо відкинути кейнсіанські припущення про негнучкість заробітної плати то модель *IS-LM* в повній відповідності до неокласичного тезису про саморегульваність ринкової економіки демонструє можливість автоматичного досягнення повної зайнятості. Автоматична тенденція до повної зайнятості в моделі Хікса-Хансена породжується впливом ринку праці на грошовий ринок, який в свою чергу, взаємодіючи з ринком товарів, викликає зворотню реакцію на ринку праці. Таке трактування цілком влаштовувало неокласиків. Проте ортодоксальні кейнсіанці відкидали ідею про саморегулювання економіки. На противагу моделі Хікса-Хансена вони висували три аргументи, які робили неможливим автоматичне досягнення повної зайнятості:

1. негнучкість заробітної плати.
2. „пастка ліквідності”.
3. нееластичність інвестиційного попиту від процента.

Навіть якщо номінальна заробітна плата негнучка і економіка не попадає в пастку ліквідності, тенденція до повної зайнятості може бути заблокована несумісністю функцій заощадження і інвестицій.

В подальшому американський економіст **Роберт А. Манделл** (лауреат Нобелівської премії за 1999 р.) і англійський економіст **Д. Флемінг** внесли корективи в замкнуту модель *IS-LM* і розробили відкриту модель *IS-LM-BP* (іноді цю модель називають *MF*-модель за початковими літерами прізвищ авторів). Де *BP* – графік платіжного балансу. Дана модель враховувала суттєві зміни, що сталися в економіці розвинутих країн в повоєнний період, зокрема, посилення значення зовнішньоекономічних відносин і міжнародної торгівлі, зменшення безробіття і наростання інфляційних процесів. Основними об'єктами моделі *IS-LM-BP* є вже не тільки норма процента і внутрішня пропозиція грошей але й обмінний курс національної валюти, що чутко реагує на будь-які зміни зовнішньоекономічної кон'юнктури. Також ця модель описує залежність бюджетної і грошово-кредитної політики від режиму валютних курсів.

3.4. Крива Філіпса

В 60-х рр. XX ст. гостро обговорювалася проблема, яка була фактично одним із останніх теоретичних досягнень представників кейнсіансько-неокласичного синтезу, що отримала назву **ефект Філіпса**. Англійський економіст **Албан Вільям Філіпс** (1914 – 1974), що народився в Новій Зеландії, на основі статистичних спостережень за 1861 – 1957 роки у Великобританії прийшов до висновку, що існує обернена залежність між темпом зміни номінальних ставок заробітної плати і рівнем безробіття.

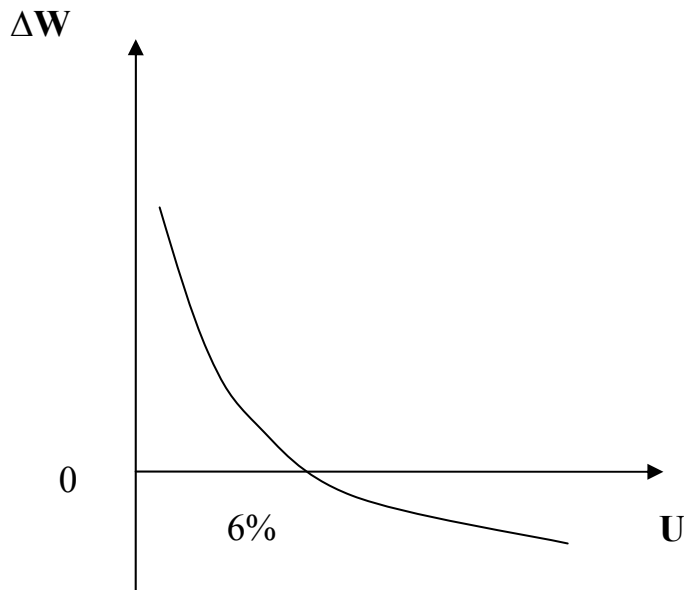

Рис3. Крива Філіпса

На рис.3 зображено графік, що отримав назву **кривої Філіпса**. За систему координат служить ΔW – зміна номінальних ставок заробітної плати та U – рівень безробіття. До 1948 р. заробітна плата проявляла гнучкість в обох напрямках і в гору і вниз. В силу цього крива Філіпса перетинала горизонтальну вісь в точці, що відповідала рівню безробіття в 6%. В повоєнний період заробітна плата виявилась негнучкою в бік зниження і крива цього періоду лежала вище осі OU . Розрахунки А. В. Філіпса показували, що збільшення безробіття в Англії понад 2,5 – 3% вело до різкого сповільнення зростання цін і заробітної плати.

Ричард Дж. Ліпсі теоретично обґрунтував криву Філіпса. Він припустив, що ступінь зміни номінальної заробітної плати є функцією величини надлишкового попиту на ринку праці. В свою чергу, П. Семюелсон створив модифіковану криву Філіпса, замінивши темп зміни номінальних ставок заробітної плати на темп зростання товарних цін, або рівень інфляції. В його інтерпретації крива Філіпса показувала, що існує обернена залежність між темпами інфляції і рівнем безробіття. Чим вищою є інфляції тим нижчим є рівень безробіття.

Використання кривої Філіпса в якості аналітичного інструмента здійснення макроекономічної політики дало змогу розраховувати умови рівноваги між достатньо високим рівнем зайнятості і певною стабільністю цін. В 60-х рр. серед урядових кіл багатьох розвинутих країн утвердилася думка про можливість зменшення розмірів безробіття за умови, що доведеться змиритися з дещо більш високими темпами інфляції. Саме ця теорія служила одним із обґрунтувань „війни з бідністю” Джона Кеннеді в США. Завдяки заходам грошово-кредитної та фіскальної політики вдалося знизити загальний рівень безробіття із майже 7% до 3,3%.

Проте, практика показала, що крива Філіпса може бути застосована лише до короткострокового періоду і лише для аналізу в умовах помірної інфляції, з постійними темпами. Кризові явища 70-х рр. кардинально змінили ситуацію. Статистичні дані вже не відповідали кривій Філіпса. Шоки пропозиції породили стагфляцію – поєднання економічного спаду, масового безробіття і високих темпів інфляції.

3.5. Творчість Д. Тобіна і кейнсіансько-неокласичний синтез

Значний внесок в розвиток неокласичного синтезу зробив американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1981) **Джеймс Тобін** (р. нар. 1918). Він модернізував деякі засадничі положення теорії Дж. Кейнса. В першу чергу, йому належить розробка проблем функціонування фінансових ринків. Так, Дж. Тобін доповнив аналіз інвестиційної функції Дж. Кейнса, встановивши що рівень інвестицій залежить від співставлення оцінки вартості фізичного капіталу на фондовому ринку з поточними витратами на заміщення вибуття даного капіталу. Коефіцієнт, що відображав дане співвідношення, отримав назву показника „q Тобіна”. Також Дж. Тобіном була розвинута в рамках теорії „портфеля цінних паперів” теорія „переваги ліквідності”. На його думку, інвестор завжди вибирає між рівнем доходу і ризиком його втрати. Цей підхід застосовується ним не лише до наявних грошей, але й до всього набору фінансових і реальних активів. Кожній конкретній ситуації відповідає своя оптимальна структура портфеля активів. Грошово-кредитна і бюджетна політика, впливаючи на вибір тієї чи іншої структури портфеля активів, впливає тим самим і на реальні змінні величини економічної системи – інвестиції, заощадження, споживання. Даний аналіз отримав назву „портфельний підхід”.

В цілому ж представники неокласичного синтезу виступали за втручання держави в економіку і пропонували модель змішаної економіки. Вони виходили з того, що сучасна економічна система розвинутих країн являється змішаною і являє собою поєднання приватного сектора із суспільним. Автори синтезу підкреслювали, що такі види діяльності як охорона здоров'я, освіта, охорона навколишнього середовища і т.д. не підкоряються дії законів попиту і пропозиції. Держава повинна контролювати і інші сфери, як, наприклад, встановлення заробітної плати. Представники неокласичного синтезу вважають найбільш ефективним поєднання фіскальних і грошових методів регулювання економіки (на відміну від інших представників неокейнсіанства, які віддавали перевагу бюджетній політиці). **В якості основних цілей макроекономічної політики вони висували забезпечення високого, постійно зростаючого рівня реального суспільного продукту, низький рівень безробіття, стабільні ціни, збалансовані зовнішньоекономічні зв'язки, забезпечення сприятливого платіжного балансу.**

3. Посткейнсіанство

Економка західних країн в 70-х рр. ХХ ст. зазнала сильних потрясінь. Структурні і циклічні кризи, хронічна інфляція підірвали дієвість державного регулювання, що базувалося на кейнсіанському вченні. Шоки пропозиції, що супроводжувалися стрімким злетом цін на енергоносії, стагфляція як поєднання одночасного спаду, зростання безробіття і інфляції – все це не вписувалося в рамки кейнсіанського стимулювання ефективного попиту. Так, боротьба з інфляцією передбачала стримування попиту, а подолання спаду вимагало навпаки його стимулювання. Збільшення бюджетних витрат лише сприяло зростанню інфляції і т.д. Внаслідок цього посилилась критика кейнсіанства а разом з ним і неокласичного синтезу. Саме в цей час на перші позиції виходить неолібералізм і сучасна неокласична теорія, які починають домінувати не лише в економічній теорії, але й практичній діяльності.

Кейнсіанство в його традиційному вигляді критикували не лише його противники але й прибічники. Останні все більше пропонували перегляд ортодоксальної версії кейнсіанської теорії. Цей новий напрямок отримав назву **посткейнсіанство**. Посткейнсіанство формувалося і потім існувало у вигляді таких течій: „ліве” кейнсіанство Великобританії з центром у Кембриджі, калецькіанське посткейнсіанство, американське монетарне кейнсіанство.

Англійське посткейнсіанство

Представниками „лівого” кейнсіанства були учні і соратники Кейнса **Ніколас Калдор** (1908 – 1986), **П’єро Сраффа** (1898 – 1903), **Джоан Вайолет Робінсон** (1903 – 1983) та ін. Саме Н. Калдор та П. Сраффа ще в 40 – 50-х рр. раніше за всіх виступили з критикою кейнсіанства, а Дж. В. Робінсон стала визнаним лідером цього напрямку. „Лівим” останній називається тому, що його представники особливу увагу приділяли проблемам заробітної плати як одного з головних чинників ефективного попиту, обмеженню влади монополій та проведенню ряду соціальних реформ. Також певний вплив на формування поглядів, зокрема Дж. В. Робінсон окрім кейнсіанського мало марксистське економічне вчення.

Дж. В. Робінсон і її прихильники виступили з критикою теорії граничної корисності, однієї з основ неокласичної політичної економії. Зокрема П. Сраффа в своїй праці „Виробництво товарів за допомогою товарів” (1960) запропонував метод за допомогою якого можна знайти ціну виробництва особливого товару, який, в свою чергу, може бути мірилом цінності усіх інших товарів. Ця теорія цінності в певній мірі розвивала теорію вартості Д. Рікардо.

„Ліві” кейнсіанці запропонували нову теорію нагромадження капіталу, економічного зростання та розподілу суспільного продукту. Так, Дж. В. Робінсон зробила спробу поєднати короткостроковий аналіз ефективного попиту з довгостроковим аналізом факторів нагромадження капіталу, технічного прогресу та розподілу доходів і на основі цього виявити основні чинники, що впливають на тривале економічне зростання та причини, за якими відбуваються відхилення від останнього.

Дж. В. Робінсон виділила сім груп факторів економічного зростання: технічні умови; інвестиційна політика; умови заощадження; умови конкуренції; формування рівня заробітної плати; фінансові умови; початкові запаси товарів виробничого призначення і стан очікувань на основі попереднього досвіду.

Проблема економічного зростання, нагромадження капіталу тісно взаємопов'язана з проблемами розподілу доходів і реалізується через існуючі інститути, які визначають прагнення підприємців до нагромадження і боротьбу робітників за відповідну частку в суспільному продукті.

Услід за К. Марксом Дж. В. Робінсон поділяє все суспільне виробництво на два сектори: сектор інвестиційних товарів та споживчих благ. Проте, розглядає розподіл не сукупного суспільного а саме кінцевого продукту. Вартість кінцевого продукту (Y) кожного сектора складається з заробітної плати (W) та квазіренти (Q), остання в свою чергу розпадається на прибуток і амортизацію.

$$I. Y_1 = W_1 + Q_1$$

$$II. Y_2 = W_2 + Q_2$$

Припустивши, що прибуток повністю використовується на нагромадження капіталу, Джоан Робінсон робить висновок, що фонд заробітної плати та зайнятість в I секторі повністю залежить від величини квазіренти в II секторі. Відповідно, для того щоб відбулося інвестування, потрібно щоб збільшилась зайнятість і виробництво в I секторі. Умовою цього може бути або зниження реальної заробітної плати, або відповідне зростання квазіренти в II секторі. Таким чином, нагромадження, зайнятість і споживання є взаємопов'язані величини.

Джоан Робінсон також формулює ідеальні умови економічного зростання, так званого „золотого віку“:

1. Нейтральний технічний прогрес, в межах якого продуктивність праці, заробітна плата і капіталоозброєність праці зростають однаковими темпами, а норма прибутку залишається незмінною;
2. Гнучкість і рухливість заробітної плати, що зростає в міру зростання продуктивності праці;
3. Вільна конкуренція;
4. Нагромадження капіталу, що залежить лише від темпів технічного прогресу і зростання зайнятості.

Порушення цих умов стає причиною економічної нестабільності. Межа багатства задається не технічними умовами, а послабленням конкуренції та відсутністю зростання заробітної плати. Саме поглиблення нерівності в розподілі національного доходу, що пов'язане з явищами монополізму і є головним чинником порушення економічної рівноваги. Посилення влади монополій породжує явище недоспоживання, низький рівень заробітної плати.

Вихід вбачався в реформуванні економічної системи розвинутих країн і, перш за все в усуненні нерівності в розподілі доходів на користь працівників. Цьому повинна сприяти прогресивна система державного

регулювання економіки, звільнення економіки від гніту монополій, попередження кризи перевиробництва, стримування інфляції і забезпечення повної зайнятості. Завдяки цьому, на думку Дж. В. Робінсон, **все ж таки можна знайти такі оптимальні темпи нагромадження капіталу, за яких зростання ефективного попиту буде супроводжуватися зростанням виробництва. Провідна роль в цьому відводилася профспілкам, які розглядалися як головний чинник, що паралізує тенденцію до монополізації і забезпечує усунення глибокої нерівності в розподілі доходів в суспільстві.**

4.2. Калецькіанське посткейнсіанство

В 70-х рр. ХХ ст. в таких країнах як Англія, Канада, Італія та ін. формується так зване **калецькіанське посткейнсіанство**. Воно отримало свою назву від прізвища відомого польського вченого-економіста **Міхала Калецького (1899-1970)**, який іще на початку 30-х рр., досліджуючи проблеми заощаджень, інвестицій і зайнятості, прийшов до висновків, які в більшості випадків були аналогічними до економічного вчення Дж. М. Кейнса, а в окремих – значно глибшими і змістовнішими. Саме творчий доробок М. Калецького разом із вченням Дж. Кейнса справив значний вплив на формування посткейнсіанства.

М. Калецький виступив з різкою критикою неокласичної теорії ціноутворення і запропонував свою альтернативну теорію. На його думку, **головним чинником ціни виступає не процес оптимізації на основі граничних величин, а ринкова (монопольна) влада фірми. Монопольна влада ж залежить від інтенсивності нецінових чинників, перебігу ділового циклу, сили і згуртованості профспілок.** Теорія ціноутворення М. Калецького стала основою для багатьох сучасних неортодоксальних теорій ціни.

Досліджуючи **фактори, що впливають на розміри фірм**, М. Калецький приходив до висновку, що вони **визначаються не стільки об'ємами ринків збуту (класична теорія) чи економією на масштабах виробництва (неокласична теорія), скільки величиною власного капіталу власників (власника) фірми.** А отже – **найголовнішою умовою становлення підприємництва є саме розмір власного капіталу, „підприємницькі здібності”** відіграють значно меншу роль ніж прийнято вважати.

Альтернативною до неокласичної є і **теорія розподілу доходів** М. Калецького. Згідно його теорії **робітники фактично не роблять заощаджень, а вся їхня заробітна плата витрачається на споживання. Величина прибутків підприємців визначається їх інвестиційною активністю. Тому робітники витрачають те, що отримують, а підприємці отримують те, що витрачають.** Інвестиційна активність, в свою чергу, зростає із часовим лагом (певним відставанням у часі) під впливом розширення обсягу заощаджень, зростання прибутків та скорочення капітальних запасів. Прибутки ж із часовим лагом залежать від інвестицій.

Діловий, а отже і економічний цикл визначається, з одного боку, взаємодією інвестицій і прибутків, що є причиною економічної

нестабільності (збільшується амплітуда коливань), а з іншого – взаємодією між інвестиціями і капітальним запасом – чинник стабілізації (обмежується амплітуда циклічних коливань).

Для подальшого аналізу фаз циклу вводяться нові макроекономічні змінні, що безпосередньо пов'язані з інвестиційним процесом – інвестиційні замовлення, та амортизація. Конкретні фази циклу характеризуються співвідношенням між I – обсягами інвестицій, D – інвестиційними замовленнями та U – амортизацією:

А) фаза пожвавлення: $D > U$, $I < U$;

Б) фаза буму: $I > U$, це веде до зростання капітальних запасів, що з часовим лагом породжує скорочення інвестицій;

В) фаза рецесії: $D < U$, $I > U$;

Г) фаза депресії: $I < U$, це призводить до зменшення капітального запасу, що з часовим лагом породжує розширення інвестицій.

Теорія інвестиційної активності та циклів М. Калецького в багатьох аспектах, таких як врахування прибутку, капітального запасу, амортизації, є більш багатшою ніж теорія Дж. М. Кейнса. Проте, вона не враховувала невизначеність майбутніх періодів та, зокрема, очікувань ділових кіл, які, в свою чергу, чинять значний вплив на інвестиційну активність.

Монетарне посткейнсіанство

Американське монетарне кейнсіанство сформувалося на межі 60-70-х рр. ХХ ст. зусиллями таких американських економістів, як Р. Клауер, Аксель Лейонхуфвуд (1933), П. Девідсон, Хайман Філіп Мінскі (1919 – 1996), Сідні Вайнтрауб (1914 – 1986), В. Чік, Л. Р. Рей, Ф. Ерестіс та ін.

Засадничим положенням вчення монетарних кейнсіанців стала „теорія грошової економіки”, основи якої були закладені ще Дж. М. Кейнсом. Суть теорії грошової економіки полягала в наступному. Ринкова економіка – це економіка виробництва. Процес виробництва займає досить тривалий період часу. Ринкова економіка рухається в одному напрямку - від незмінного і відомого минулого до невідомого і невизначеного майбутнього. З метою мінімізації невизначеності майбутнього господарюючі суб'єкти створюють певні інституції, в першу чергу такі, як форвардні угоди і гроші. Форвардні угоди усувають невизначеність майбутніх поставок, продаж, платежів і поступлень. Але для їх нормального виконання необхідно загальновизнаний засіб їх виміру і погашення. Там засобом і активом є гроші. Тому гроші мають „контрактну природу”. Оскільки гроші – єдиний засіб погашення контрактних зобов'язань, вони найкращим чином захищають економічних суб'єктів в періоди економічної нестабільності. Проте контракти і гроші не усувають невизначеність, а лише зменшують її ступінь. Невизначеність головним чином пов'язана з рішеннями в сфері реального (фізичного) інвестування, а також в сфері формування портфелів цінних паперів.

Циклічні коливання породжуються змінами в виборі активів довгострокового використання – головним чином основного капіталу і високоліквідних активів (грошей та їх замінників). Так збільшення попиту на капітальні блага і відповідно зменшення попиту на гроші веде до піднесення і економічного буму. Зменшення попиту на капітальні блага і збільшення попиту на гроші викликає економічний спад і депресію. Вибір активів тривалого користування залежить перш за все від очікувань майбутніх доходів і мірою впевненості в цих очікуваннях.

Монетарні кейнсіанці – майже єдина школа макроекономіки, яка вважає, що маса грошей визначається не зовнішніми (екзогенними) по відношенню до приватного сектора чинниками (Центральним банком), а формується ендегенно – створюється всередині економіки за рахунок взаємодії економічних суб'єктів приватного сектору, перш за все корпорацій і комерційних банків.

Ендегенність грошової маси відіграє велику роль, не лише тому, що знижує ефективність грошової політики, але й тому, що збільшує можливість боргового фінансування промисловим сектором своїх інвестицій. Це позначається на збільшенні амплітуди коливань ділової активності. Дане положення знайшло своє відображення в найбільш відомій посткейнсіанській теорії економічної динаміки – „гіпотезі фінансової нестабільності” ринкової економіки. Цю гіпотезу висунув один із найекстравагантніших економістів ХХ ст. **Хайман Філіп Мінські**. Згідно неї, ринкова економіка породжує фінансову структуру, що постійно зазнає криз. Економічна динаміка значним чином визначається тим, як підприємницький сектор фінансує свої інвестиції. На думку Х. Мінські, існує три типи фінансування: забезпечене, спекулятивне і „Понці-фінансування”. **Забезпечене фінансування** – це таке фінансування, коли поточних грошових потоків достатньо для погашення заборгованості і виплати процентів за позиками. **Спекулятивне** – грошових потоків вистачає лише для сплати відсотків, а для погашення боргових зобов'язань використовуються все нові і нові позики. „**Понці-фінансування**” нагадує собою фінансові піраміди, коли нові позики використовуються як для погашення попередніх позик так і для сплати відсотків.

На початку економічного піднесення переважає забезпечене фінансування. Та по мірі пожвавлення ділової активності, зменшення ризиків і посилення впевненості ділові кола все частіше вдаються до спекулятивного фінансування. Згодом поступове зростання процентних ставок трансформує спекулятивне фінансування в „Понці-фінансування”. Це, в свою чергу, збільшує економічну нестабільність, створює загрозу неминучих масових банкрутств та економічної кризи. Рано чи пізно настає момент, коли фірми, що застосовують фінансові піраміди для кредитування своїх проектів, не зможуть отримати нові кредити для погашення попередніх боргових зобов'язань. Таке трапляється або через зростання недовіри кредиторів, або через нестачу фінансових ресурсів. Тому, **періодичні економічні кризи виникають не лише через коливання впевненості та очікувань господарюючих суб'єктів, але і**

через неспроможність підприємницького сектору економіки погашати свої боргові зобов'язання перед фінансовим сектором. Саме фінансова нестабільність і є однією з важливих причин економічних криз в умовах розвинутої ринкової економіки. Зарадити їй може уряд шляхом проведення експансіоністської грошової політики в фазі економічного спаду. Додаткові вливання непрямым шляхом збільшуватимуть грошові поступлення боржників, а це – запобігатиме масовим банкрутствам.

Американський економіст шведського походження Аксель Лейонхуфвуд вніс значний внесок в формування вчення про „економіку нерівноваги”. Зокрема він аналізує поведінку ринків в умовах незадоволеного попиту, коли економічні агенти перебувають поза, а не на кривих попиту чи пропозиції. Аналіз нерівноваги став загально визнаним елементом сучасної макроекономічної теорії.

Монетарні кейнсіанці виступають за активне макроекономічне регулювання. Але, оскільки кризи виникають внаслідок фінансової нестабільності, то фіскальна і грошова політика повинні бути спрямовані не стільки на стимулювання сукупного попиту, скільки на забезпечення адекватної структури і обсягів фінансових потоків в цілому в народному господарстві. Важливою є не лише фіскальна політика, що підтримує відповідний рівень прибутковості окремих компаній, але і діяльність Центрального банку, який як кредитор останньої інстанції гарантує фінансові поступлення комерційних банків.

4.4. Новітнє кейнсіанство

В 70 – 80-х рр. ХХ ст. виникає новітнє (нове) кейнсіанство. Його представниками стали Грегорі Менкью, Девід Ромер, Джозеф Стігліц, Ассар Ліндбек, Стенлі Фішер, Олів'є Бланшар та ін.

Нове кейнсіанство народилося із спроби пристосувати кейнсіанство до стандартів сучасної ринкової економіки, довести, що безробіття є іманентним ринковій економіці явищем, а макроекономічна політика повинна носити постійний характер. Нові кейнсіанці доводять, що вимушене безробіття є наслідком негнучкості цін та заробітної плати. Коливання сукупних витрат має за наслідок зміну перш за все кількісних параметрів, тобто рівня зайнятості, а не цін. Жорсткість цін і заробітної плати є результатом фундаментальної недосконалості ринкових структур. При чому, не лише на макрорівні але і на мікрорівні. Ця недоскопалість породжується двома чинниками:

- різномірністю кінцевих продуктів і факторів виробництва;
- асиметричністю інформації.

Вирішальну роль відіграє нерівномірний розподіл інформації серед учасників ринкових угод та наявність інформаційних переваг лише у одній з сторін. Що, в свою чергу, породжує дві ситуації – несприятливий вибір і моральний ризик і, як наслідок, не оптимальність поведінки на мікрорівні.

Несприятливий вибір – це така ринкова ситуація, коли фінансується придбання далеко не кращих ресурсів, товарів, активів. Продавці мають інформаційні переваги, знаючи які товари кращої якості, а які ні. У покупців така інформація відсутня. Тому, як наслідок, – має місце несприятливий для покупця вибір. Останній сплачує ціну, що знаходиться в інтервалі між ціною хорошого товару і ціною поганого товару.

Моральний ризик пов'язаний з такою ситуацією, за якої виникають стимули до **нечесної поведінки**, результати якої потім видаються за звичайний збіг обставин.

З метою подолання несприятливого вибору і морального ризику суб'єкти ринкових відносин намагаються зробити **ціни більш жорсткими, а це, в свою чергу, робить безробіття звичайним станом ринкової економіки.**

Жорсткість заробітної плати С. Фішер і Дж. Тейлор пояснюють також існуванням довгострокових контрактів між працівником і працедавцем, в яких заробітна плата фіксується на достатньо тривалий період часу.

Асиметричність інформації особливо гостро проявляється на фінансових ринках. Як вказують Дж. Стігліц та Б. Грінуолд кредитори не володіють всією інформацією про фінансові можливості позичальників і тому орієнтиром для них є поточні фінансові поступлення останніх та динаміка економічної кон'юнктури в цілому. Внаслідок цього **позичковий процент нижчий в фазі економічного піднесення ніж в фазі спаду. Це веде, в свою чергу, до зростання витрат фірм саме в останньому періоді. Тому вони віддають перевагу зниженню рівнів виробництва та зайнятості а не цін.**

Нові кейнсіанці внесли значний вклад в теорію природного рівня безробіття. Була запропонована **концепція гистерезу (запізнювання).** Згідно неї **високий і тривалий рівень циклічного безробіття може через певний проміжок часу вплинути на підвищення природного рівня безробіття.** Чим триваліше безробіття, що викликане циклічним спадом, тим в більшій мірі працівники втрачають кваліфікацію і професійні навички. Саме тому певній частині таких безробітних важко працевлаштуватися за спеціальністю в період економічного піднесення. Отже **природний рівень безробіття є функцією циклічного безробіття. І саме тому дискреційна (стабілізуюча) грошово-кредитна та фінансово-бюджетна політика держави спроможна впливати на рівень природного безробіття, що суперечить положенням монетаризму та нових класиків.**

Ідея гистерезу позбавляє будь якого сенсу розмежування короткострокового і довгострокового періодів. Ринкова економіка немає тривалого періоду, в якому збуваються всі сподівання і очікування. **Параметри „тривалого періоду” насправді визначаються змінними „короткого періоду”.** А отже, скорочення сукупного попиту, викликане песимізмом господарюючих суб'єктів породжує не лише циклічне падіння, але і звуження виробничих можливостей економіки через „проїдання” капітальних запасів та декваліфікацію працівників.

Теорія нових кейнсіанців поширюється і на мікрорівень. Вона охоплює аналіз поведінки економічних суб'єктів як у виробництві так і на

відповідних ринках. Враховується роль договірних відносин, очікувань, ризиків. Суттєва увага приділяється **проблемам ціноутворення**, зокрема в умовах недосконалої конкуренції, коли порівняно повільна зміна цін не викликає зміну співвідношення попиту і пропозиції, а тому, не супроводжується „розчисткою ринку”. Досліджуються і проблеми співвідношення заробітної плати і цін. Згідно з теорією ціноутворення нових кейнсіанців, економічні суб’єкти на зміну цін реагують саме змінами обсягів виробництва, а не зниженням заробітної плати. Внаслідок цього **можливі тривалі відхилення від стану рівноваги і значне недовикористання виробничих потужностей і робочої сили**. Мала рухомість цін відповідає специфічному типу економічних відносин, які складаються на основі контрактів та угод в, так званій, **трансакційній або контрактній економіці**.

Як і інші представники кейнсіанської традиції **нові кейнсіанці обґрунтовують необхідність активного втручання держави в макроекономічні процеси і, зокрема, проведення стабілізуючої, дискреційної політики**. Але головними проблемами вважають проблеми:

- як перетворити макроекономічну політику із регулювання сукупного попиту в ефективний інструмент стабілізації в умовах значного державного боргу;
- яким чином стимулювати зростання виробництва, не посилюючи при цьому інфляційних тенденцій;
- як поєднати боротьбу з інфляцією із підтриманням належних темпів економічного зростання та не стимулювати при цьому скорочення зайнятості.

Нові кейнсіанці визнають небезпеку існування значного державного боргу і дефіциту державного бюджету, адже саме це робить неможливим використання бюджетного дефіциту в якості інструмента реалізації антициклічної політики. Також, на відміну від інших течій кейнсіанства, **нові кейнсіанці велике значення приділяють різного роду інституційним реформам**. Таким, що змінюють рамки та структурують взаємодію господарюючих суб’єктів, зменшують монопольну владу і т.д.

Розділ 11. Неоліберальний напрям еволюції неокласичної школи у ХХ ст.

1. Передумови виникнення, сутність та методологічні основи неолібералізму.
2. Основні ідеї німецької школи ордолібералізму.
3. Неоавстрійська школа неолібералізму.

1. Передумови виникнення, сутність та методологічні основи неолібералізму

„Велика депресія” 1929 – 1933 років, яка продемонструвала уразливість концепції класичного лібералізму, зумовила не лише виникнення

кейнсіанства як альтернативної теорії, але й нове переосмислення системи ліберальних поглядів щодо ролі ринкових і неринкових механізмів розвитку економічних систем.

В результаті перегляду ортодоксальних ліберальних постулатів виник **неолібералізм** – один з основних напрямів сучасної економічної теорії та економічної політики, що ґрунтується на визнанні необхідності поєднання державного регулювання економіки із здійсненням принципів економічної свободи, максимально можливим використанням ринкових механізмів і вільної конкуренції [97, с. 568].

Формування неолібералізму відбувалося у період від 30-х років ХХ ст. до закінчення другої світової війни, упродовж якого, **по-перше**, за умов різкого загострення конкурентної боротьби монополістичних гігантів економіка вільного підприємництва виявила свою неспроможність самостійно забезпечити стабільний економічний розвиток; **по-друге**, державне регулювання капіталістичної економіки за кейнсіанськими рецептами почало проявляти свої суперечності; **по-третє**, світ отримав два приклади крайніх форм прояву повного одержавлення економіки – соціалізм і фашистську диктатуру, які значною мірою зумовили процес відродження ліберальної наукової думки.

Виникнення неоліберальних поглядів відбувалося у процесі дискусії між кейнсіанцями і неолібералами про шляхи виходу капіталістичної економіки із руйнівної кризи. Аргументи Дж. М. Кейнса на той час виявилися сильнішими. Проте після другої світової війни, коли завдяки успішній реалізації теоретичних розробок німецьких неолібералів вдалося відродити економіку Німеччини і вивести її на траєкторію динамічного розвитку, неолібералізм тим самим отримав незаперечний факт власної перемоги. Досвід 70 – 80-х років також показав, що державне втручання може стати реальною загрозою нормальному функціонуванню ринкової системи. Така ситуація й сприяла розвитку і утвердженню неолібералізму як одного з найактуальніших напрямів сучасної економічної наук

Теоретична платформа неолібералів опирається на методологічні підходи неокласичної економічної теорії, а саме: на визнання принципів економічної свободи, саморегульованої економіки та вільної конкуренції, сформульовані Адамом Смітом і застосовувані на початку ХХ ст. Альфредом Маршаллом, Джоном Б. Кларком і Леоном Вальрасом. Виходячи з цього, неолібералізм, перш за все, дотримується таких **основних ідеалів класичного лібералізму**, як:

- пріоритет приватної власності на засоби виробництва, індивідуальної свободи виробника та особистого інтересу людини;
- обстоювання природного, конкурентного, порядку розвитку ринкової економіки;
- вільний характер ціноутворення, руху робочої сили, капіталу і ресурсів;
- політика фритредерства у зовнішній торгівлі;
- заперечення прямого державного втручання у господарські процеси.

Поряд з цим, сучасні прихильники лібералізму визнають неспроможність конкурентного ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу в економіці і пропонують альтернативні засоби державного регулювання економіки на основі створення правових та економічних умов для вільного підприємництва, свободи ринків, цін і руху економічних ресурсів. У зв'язку з цим, методологія неолібералізму **збагачується** залученням до теоретичного аналізу таких прийомів, як:

- поєднання мікро- і макроекономічного підходів;
- застосування у наукових дослідженнях висновків щодо якісних змін в економіці та врахування інституційних чинників розвитку;
- проголошення принципу «ліберального інтервенціонізму» як способу державного втручання не проти дії законів ринку, а для прискорення природного процесу розвитку [101, с. 973].

У першій третині ХХ ст. сформувався чотири основні групи вчених-економістів, які заклали фундаментальні основи сучасного неоліберального мислення. Найбільш відомі з них – **лондонська, неоавстрійська (віденська) і чиказька**. Зокрема, представник **лондонської** школи неолібералізму Лайонел Ч. Роббінс є автором сучасного неокласичного трактування предмету економічної науки, центральною проблемою якої є „поведінка людини як відношення між даними цілями і обмеженими ресурсами, що мають альтернативне застосування”. Основоположники **віденської** школи Людвіг Мізес і Фрідріх Хайєк поєднали маржиналістські принципи австрійської школи граничної корисності з англійською неокласичною теорією і започаткували цілісну сучасну систему ліберального способу думок. **Чиказька** школа об'єднує Френка Найта, і його учнів, найвідомішими серед яких є Джордж Стіглер і Мілтон Фрідмен. Ф. Найт, досліджуючи особливості недосконалої конкуренції, акцентує увагу на поведінці господарюючих суб'єктів за умов невизначеності і ризику. З науковим авторитетом М. Фрідмена пов'язана монетаристська доктрина неолібералізму – його «неокласична контрреволюція», названа так як антитеза кейнсіанській революції.

Представники названих трьох шкіл науковців були одностайними в розумінні важливості ринку і тих загроз, що містяться в монополізації економіки і державному інтервенціонізму. Однак названі англійські неоліберальні школи не представили науці чітких програм державної підтримки конкурентного середовища і соціальної переорієнтації ринкового господарства. Найбільш послідовно осмислили і обґрунтували ці процеси зробили представники четвертої групи – **німецької школи неолібералізму**.

2. Основні ідеї німецької школи ордолібералізму

У Німеччині на початку 30-х років існувало **три школи науковців-неолібералів**, що займалися пошуком шляхів переходу німецької економіки від тоталітарного, військового, режиму до демократичної економічної системи

ринкового типу. Це – по-перше, найстаріша німецька школа неолібералізму; по-друге, фрайбурзька; по-третє, кельнська.

Першу школу німецьких неолібералів очолили Олександр Рюстов (1885 – 1963) і Вільгельм Репке (1899 – 1966). А. Рюстов у 1932 р. запровадив поняття **“ліберальний інтервенціонізм”** на противагу „абсолютній безсистемності” тодішньої соціально-економічної практики. Під цим терміном вчений розумів державне „втручання: не проти дії законів ринку, не для досягнення якогось нового стану, не для уповільнення, а для прискорення природного процесу розвитку”. Подібні ідеї висловив у своїй статті **“Державний інтервенціонізм”** у 1929 р. й В. Репке. Ці економісти розробили загальні основи і пріоритети теорії і політики неолібералізму, його соціальні функції та особливості на відміну від класичного лібералізму. Особливу увагу вони приділяли питанням теорії економічного ладу й економічної політики, розмежуванню і взаємозв’язку між ними. За визначенням В. Репке, економічна політика держави має гарантувати свободу – **суворий порядок в економічній діяльності, що забезпечується через ринок та вільну конкуренцію.**

Друга школа сформувалася навколо Вальтера Ойкена (1891 – 1950) – завідувача кафедри політичної економії Фрайбурзького університету. Разом з професорами кафедри Францом Бьомом, Гансом Гросманом-Дьортом і Леонгардом Мікшем В. Ойкен розпочав публікацію наукових праць під назвою **«Лад економіки»**. Дослідники фрайбурзької школи розвинули найважливіші положення історичної школи в Німеччині, в межах якої розроблялися класифікації національних господарств, виділивши спільні стадії господарського розвитку для різних країн, принципи класифікацій національних господарств, критерії визначення стадій історичного та економічного розвитку, трактування економічної системи. Ці розробки лягли в основу теорії і політики **господарського ладу** В. Ойкена.

Починаючи з 1948 р. неолібералізм **“фрайбурзького гуртка”** або **“школи В.Ойкена”** стає офіційною економічною концепцією ФРН. Цього ж року за редакцією В. Ойкена публікується перший номер неоліберального щорічника **“Ордо”**. За В. Ойкеном, **“Ордо”** означає **“порядок”** економічної системи саме тому німецька школа неолібералізму отримала назву **“ордолібералізм”**.

Третя, кельнська, школа німецьких економістів представлена А. Мюллер-Армаком, Людвігом Ерхардом (1897 – 1977) та їх учнями. У її межах була розроблена концепція **соціального ринкового господарства**. Термін **“соціальне ринкове господарство”** запропоновано А. Мюллер-Армаком після 1946 р. для характеристики форм переходу від мілітаристської, надіндустріальної фашистської економіки до мирної і розглядався ним як тимчасовий захід для поживлення господарського життя та вирішення проблем відбудови народного господарства. Потім це поняття наповнилося новим змістом і перетворилося на концепцію нового економічного ладу, послідовно реалізовану у 50 роки в економічній політиці канцлера Західної Німеччини Л. Ерхарда.

Основу ордолібералізму складають теорії **«ідеальних типів економічних систем»**, **“соціального ринкового господарства”** і **“сформованого суспільства”**.

Вихідним пунктом системи поглядів “школи В. Ойкена” стало вчення про **“ідеальні типи економічних систем”**, викладене у праці “Основи національної економії” (1940). Суть її розкривається в таких міркуваннях В. Ойкена: економіка будь-якої країни складається із множини однакових елементів – грошей, цін, праці, прибутку, капіталу, заробітної плати, процента, тощо. Але чому економіки різних країн неоднакові? Щоб пояснити, що саме складає першопричину відмінності економічних систем, В. Ойкен конструює моделі двох ідеальних або чистих типів господарств: “централізовано керовану”, або примусову економіку, та “мінове господарство”, або ринкову економіку.

У **централізованокерованому господарстві** усі рішення здійснюються зверху, з єдиного центру. Це суперечить принципу вільного вибору, загрожує відсутністю рівноваги, інфляцією, хронічним дефіцитом і поступовою саморуйнацією економіки. **Ринкове (мінове) господарство**, засноване на принципах індивідуалізму, свободи вибору, конкуренції та приватної власності, є природною основою економічного ладу.

Критеріями розмежування ідеальних типів економічних систем є механізм координації взаємодії господарських одиниць – ринковий або адміністративний та **процес прийняття економічних рішень** – добровільний або примусовий. Не менш важливою ознакою класифікації В. Ойкен називає **особливості генезису** економічного ладу, а саме: “природно зростаючий” і “законодавчо встановлений”. Перший формується еволюційно, у процесі історичного розвитку; другий устрій виникає в результаті свідомих економіко-політичних рішень.

Більшість з відомих історії економічних устроїв суспільства належать до “природно зростаючих”. Водночас, тип господарства залежить від вибору самого народу, тому, якщо постає ця проблема вибору, держава повинна зорієнтувати народ, допомогти у створенні соціальних інститутів. Наприклад, створити ринок, якщо його немає. Отже, В. Ойкен проголошує ідею свідомого **створення конкурентного ринкового устрою** в умовах зруйнованого господарства у післявоєнній Німеччині. Найважливіше завдання держави при цьому полягає у запобіганні й обмеженні економічної монопольної влади. Для реалізації конкурентного устрою ринкового господарства необхідно створити економічну політику держави, яка водночас жорстко регламентує межі державного втручання в економіку.

Неоліберальна модель В. Ойкена представила **три наріжні принципи** теорії конкурентного ринкового ладу [101, с. 987 – 988]:

- **індивідуальної свободи** – дотримання ідеалів свободи і гідності людини на основі приватної власності та господарської незалежності економічних суб’єктів.

- **сильної держави, яка** не втручається у господарські процеси, а лише створює необхідні правові умови для їх безперешкодного руху. Економічний лад не є раз і назавжди установленим: це – **“законодавчо встановлений лад”** для виникнення, підтримки і подальшого розвитку якого необхідна сильна держава.

- **системності в економічній політиці**, що має враховувати концепцію економічного розвитку, **орієнтуватися на ієрархію політичних цілей** – щоб не перетворитися на “політику експериментів”, тобто подолання проблем, причиною яких є постійне втручання держави.

Констатуючими принципами політики конкурентного ладу є:

- недоторканність приватної власності,
- конкурентні відкриті ринки,
- стабільність грошового обігу і національної валюти,
- свобода і захист господарських угод,
- свобода дій підприємця та його відповідальність,
- сталість економічної політики.

До регулюючих принципів політики конкурентного ладу, які регламентують вплив державних інституцій на умови перебігу й результати господарчих процесів та стимулюють конкуренцію належать:

- **антимонопольна політика** – контроль за монополіями з метою припинення антиконкурентних дій, регулювання діяльності монополій в галузях, де вони неминучі;
- **політика перерозподілу доходів** – коригування ринкового механізму розподілу доходів без обмеження прагнення підприємців до інвестування;
- **соціальна політика** – забезпечення мінімальної заробітної плати, регулювання робочого часу, регламентація праці жінок і дітей;
- **екологічна політика** – захист природних ресурсів від хижацького використання, боротьба із забрудненням довкілля.

Суть “**соціального ринкового господарства**” полягає у синтезі між вільним і соціально-обов’язковим суспільним ладом, тобто у поєднанні принципу свободи ринку із принципом соціального вирівнювання. В. Репке визначав соціальне ринкове господарство певним серединним “**третім шляхом**”, що пролягає між капіталізмом і соціалізмом та протиставляє колективізму індивідуалізм, концентрації влади – свободу, централізму – децентралізм, а організації – стихійно організовану систему. В соціальному ринковому господарстві роль держави порівнюється із становищем арбітра на футбольному полі, який строго слідкує за дотриманням правил гри, але не має права брати участь у самій грі команд. Тобто, держава слідкує за дотриманням „правил” вільної конкуренції, контролює умови ціноутворення і протидіє спробам встановлення монопольних цін, гарантує охорону і пріоритетне значення приватної власності, а також здійснює **активну соціальну політику „компенсації”** („вирівнювання”).

“Соціальне вирівнювання” – це політика перерозподілу доходів за допомогою значного оподаткування високих доходів, надання пільг для нагромадження, системи соціальних виплат непрацездатним і малозабезпеченим. Інша форма соціальної політики – створення розвиненої системи соціального страхування (пенсійного, з безробіття, втрати працездатності) та формування мережі об’єктів соціальної інфраструктури. Кінцевою метою соціальної політики “компенсації” є згладжування гострих

соціальних суперечностей і конфліктів у суспільстві, досягнення високого рівня добробуту для переважної більшості його членів. В 1965 р. на черговому партійному з'їзді ХДС Людвіг Ерхард об'явив про створення „соціального ринкового господарства”, що перетворило Німеччину в „сформоване суспільство”.

Доктрина “сформованого суспільства”, за Л. Ерхардом і його однодумцями, це пошук кращого “природного економічного порядку”, якого можна досягти саме через створення “соціального ринкового господарства”. Для нього характерна *єдність інтересів усіх соціальних груп*; високорозвинений поділ праці, що посилює економічну взаємозалежність людей, підприємств і галузей економіки як «спільноти взаємних послуг». У “сформованому суспільстві” *принципи приватної ініціативи* зберігають своє першочергове значення, але держава здійснює необхідні витрати на соціальні послуги, відстоюючи при цьому як соціальну справедливість, так і економічну ефективність.

3. Неоавстрійська школа неолібералізму

Неавстрійська (віденська) школа економічного неолібералізму розвинула провідні ліберальні економічні ідеї класичної школи політекономії, традиції неокласичного мікроекономічного аналізу та суб'єктивно-психологічний підхід австрійської школи маржиналізму. Фундаторами цієї школи є **Людвіг фон Мізес** (1891 – 1973) та **Фрідріх Август фон Хайек** (1899 – 1992), австрійці за походженням, які за часів окупації Європи фашистами емігрували до Сполучених Штатів, демонструючи тим самим своє несприйняття тоталітарного режиму; формували свої погляди під впливом “Великої депресії”, установлення і краху нацистського режиму в Німеччині; злету європейського соціалізму після першої світової війни і його неспроможності конкурувати з динамічним розвинутим світом після другої світової війни; подій холодної війни і її подолання.

Л. фон Мізес, засновник неоавстрійської школи, ідейний попередник Ф. фон Хайека, автор таких праць, як: “Соціалізм: економічний і соціологічний аналіз” (1936, 1954), “Людська діяльність: трактат з економічної теорії” (1949), “Основи економічної науки” (1962). Основні проблеми його досліджень – це захист ринкового економічного порядку, радикальна критика соціалізму, методологія досліджень економічної науки.

Значне місце у дослідженнях Ф. фон Мізеса займає **праксеологія**, наука про людську поведінку, або наука про принципи людського вибору. Поняття прaxeології Мізес розглядає як вічні і незмінні, оскільки вони відображають незмінну структуру людського мислення, загальну логіку будь-яких раціональних дій. Основою раціональної економічної діяльності вчений вважає приватну власність, що породжує стимули, забезпечує незалежність вибору споживачів та сприяє оптимальному використанню ресурсів.

Ринкову економіку Ф. Мізес характеризує як єдину форму організації суспільства, що гарантує політичну і економічну свободу особі. Ринкова

економіка функціонує як демократія: кожна витрачена грошова одиниця є тим механізмом, який споживач використовує для того, щоб виразити свої переваги і зорієнтувати економічну діяльність виробників. З погляду Л. Мізеса, **капіталізм ґрунтується на диференціації як результатів суспільного виробництва, так і можливостей індивідів. Нерівність соціальних станів, доходів і прибутків є необхідністю.** Проблеми, що постають перед індивідами, що не можуть брати участі у виробництві, можуть вирішуватися на основі добродійності, якщо державне регулювання не призведе до негативних наслідків і, як результат, до небажання громадян займатися благодійними акціями. Л. Мізес критикує будь-яку форму державного інтервенціонізму. Він виступає проти податкового втручання, контролю за цінами та рівнем заробітної плати, проти обмеження тривалості робочого дня, довільної грошової політики, перерозподілу доходів і соціального забезпечення, протекціонізму.

Провідну роль у вченні Л. Мізеса відіграє **критика соціалізму.** Опублікувавши у 1920 р. статтю “Господарський розрахунок у соціалістичній економіці”, він започаткував у наукових колах тезу про неможливість раціонального використання ресурсів та ефективного господарювання за умов соціалізму. Соціалізм є “нездійсненним через своє безсилля розробити метод економічного розрахунку”. В умовах відсутності підприємців, що ризикують власними капіталами, і приватної власності не може бути ринку, цін, економічного розрахунку. Вчений вважає, що **соціалістична система з ринком і ринковими цінами є “квадратний трикутник”**, нонсенс. Через надмірну бюрократизацію і господарську безініціативність вона породжує безмежне марнотратство ресурсів, відторгає механізми і стимули впровадження інновацій, не здатна забезпечити довгострокове економічне зростання і підвищення рівня добробуту населення. Навпаки, економічна поведінка має базуватись на **раціональних розрахунках** цін, витрат, доходів, які можуть мати місце тільки за умов ринку.

Найвпливовішим теоретиком неолібералізму ХХ ст. є Фрідріх Август фон Хайек, найпослідовніший захисник ідеалів економічної свободи, опонент Дж. М. Кейнса, переконаний критик соціалізму, лауреат Нобелівської премії з економіки 1974 р. Наукову спадщину Ф. фон Хайека складають 18 книг, до яких належать: “Чиста теорія капіталу” (1941), “Використання знання у суспільстві” (1945), “Контрреволюція науки” (1952), “Структура сприйняття” і “Конституція свободи” (1960), “Право, законодавство і свобода» (у трьох томах, 1973 – 1979), дві збірки лекцій і статей “Дослідження в філософії, політиці, економіці та історії ідей” (1967 – 1978), “Безробіття і грошова політика”, “Уряд як генератор ділового циклу” (1979) та багато інших праць. Його лекція “Згубна самовпевненість”, за яку він разом з Г. Мюрдалем став Нобелівським лауреатом, написана в 1988 р.

Особливістю наукового досвіду Ф. Хайека є те, що упродовж багатьох десятиріч йому доводилося висловлювати свої погляди всупереч панівним на той чи інший відрізок часу теоріям чи настроям. Так, наприклад у полеміці з Дж. М. Кейнсом у 1930 – 1931 рр., австрійська школа зазнала поразки, однак Ф.

Хайеком було висловлено пророчий висновок про довгострокові наслідки стимулюючої фіскальної і монетарної політики з огляду на стагфляційну кризу 70-х рр. Непопулярною також була його критика соціалізму починаючи з 30-х рр., коли серед значної частини населення, що пережило першу світову війну і кризу 1929 – 1933 рр. досить поширеною була симпатія до соціалістичної ідеї. **Ф. Хайек розробив комплексну систему соціального знання про спонтанний порядок, філософію індивідуалізму і свободи, ввів у економічну науку чинник непередбачуваності як важливий фактор суспільного розвитку.**

Особливості методології дослідження Ф. Хайека. Науковий аналіз процесів реальної дійсності Ф. Хайек здійснює як з погляду відстоювання фундаментальних положень *laissez faire*, так і застосовуючи надбання австрійської школи маржиналізму.

Провідною ідеєю економічної філософії Ф. Хайека є концепція **“спонтанного порядку”**, яка об'єднує такі положення:

- ринкова економіка виникає та еволюціонує як результат взаємодії людей, але це не означає можливості цілеспрямованого впливу людей на ці процеси;
- розвиток ринкової системи відбувається **за власною внутрішньою логікою**, зумовленою тим, що у її формуванні люди керуються своїми практичними знаннями. Ці знання є неусвідомленими, і тому не можуть бути формалізованими, узагальненими в теоріях і взятими за основу економічної політики;
- практичні знання господарюючих суб'єктів являють собою розсіяну і неякісну інформацію про умови та параметри поточної діяльності у сфері економіки;
- ринковий порядок цілком виключає можливість будь-якого зовнішнього втручання у цей процес без загрози часткової або повної руйнації;
- ринковий порядок принципово відрізняється від природних і технологічних об'єктів і систем, знання про які легко можна формалізувати за допомогою математичних графіків і формул і використовувати для управління ними.

Ринок, за Ф. Хайеком, – це **своєрідний інформаційний механізм**, який забезпечує отримання системних знань про економіку, без яких неможлива ефективна господарська діяльність. Перевага ринку перед планомірним розподілом полягає в тому, що він здатен розповсюдити і ефективно використати ті ресурси, які раніше не були враховані, на господарські цілі, які до цього не могли бути виявленими. Конкуренція, за Ф. Хайеком, це ефективний спосіб спрямування невідомих ресурсів на невідомі цілі. І, навпаки, *будь-який свідомий контроль над господарським життям, будь-яка економічна політика в принципі неможливі* і можуть мати лише руйнівні наслідки для економіки.

Ідею спонтанності розвитку ринкового порядку Ф. Хайек розповсюджує і на *гроші*, які, на його думку, *не можуть виступати інструментом грошової політики держави*, бо це призводить до інфляції та економічних спадів. Стабільність грошової системи може бути досягнута лише на основі її

лібералізації, тобто відміною державної монополії на емісію грошей і конкуренцією приватних емітентів.

Своєрідності методології вченого надають **суб'єктивізація** економічної теорії та використання принципу **індивідуалізму**.

Економічні явища, на думку вченого, не можуть виражатися за допомогою об'єктивних термінів. Пізнання – це лише спосіб інтерпретації, пояснення, **суб'єктивні уявлення людей**. Ця особливість методології Ф. Хайека походить від філософії неокантіанства про обмеженість людського мислення й відсутність об'єктивних критеріїв істини. У зв'язку з цим, Хайек вважає, що слід було б *визнати обмеженість пізнавальних можливостей людини і не вимагати від науки нічого, окрім суб'єктивно-психологічних оцінок економічних явищ*.

З погляду вченого, теоретична модель економіки будується дослідником *на суб'єктивному*, а отже на довільному виборі окремих елементів дійсності. Така модель не може дати істинно наукового знання про економіку, незалежного від досвіду і сприйняття дослідника. Макроекономічні залежності, якими оперують представники багатьох шкіл економічної думки – кейнсіанства, марксизму, монетаризму – мають мало спільного з реальною дійсністю, оскільки *основу господарського життя складають індивідуальні, суб'єктивно-психологічні оцінки й мотиви господарюючих суб'єктів*. Керуючись цим, неоавстрійська школа виступає проти неокласичної школи загальної ринкової рівноваги, робить висновки про принципову неможливість математизації економічної науки; вважає, що “суспільство”, “колектив”, “економічна система” – це терміни, позбавлені реального змісту. Ті вчені, що стверджують про аналіз у масштабах усього суспільства, є небезпечними, адже вони неодмінно переходять до тверджень про те, що індивідуальне мислення потрібно підкорити свідомому суспільному контролю. А це вже є прямою дорогою до рабства.¹

Індивідуалізм, з погляду Ф. Хайека, – це повага до особистості, **абсолютний пріоритет права кожної людини реалізувати себе**, тобто визнання **істинної свободи людини**, яка передбачає єдність соціальної, політичної і економічної свобод. На такому індивідуалізмі вирости всі досягнення європейської думки, духу і діла. Саме зняття будь-яких обмежень **природної свободи** людини супроводжувалося злетом науки, творчості, підприємливості і багатства. **Істинна економічна свобода**, вважає Ф. Хайек, – це та, про яку писав Адам Сміт, – це *право вільно розпоряджатися своїм капіталом і своїми здібностями, що неминуче пов'язано з ризиком і*

¹ Ці думки Ф. Хайек висловлює у книзі “Дорога до рабства”, написаній під час другої світової війни. Її тему формулюють так: **народження фашизму із духу соціалізму**. У праці вчений за допомогою своєрідного історико-психолого-економічного аналізу показує, як індивідуалістична культура Заходу XIX ст. в самій собі породила тяготіння до колективізму і чому логічним наслідком теорії про всезагальну рівність без експлуатації стає практика деспотизму й рабства. [113, с. 515].

*відповідальністю. Надійну гарантію свободи створює система приватної власності. Доки контроль над власністю розподіляється між незалежними один від одного людьми, то ніхто не має над ними абсолютної влади. У зв'язку з цим закони індивідуалістичної етики Хайек проголошує всезагальними і абсолютними. “Те, що в наші дні менше поважається і рідше проявляється в духовному житті, – пише Ф. Хайек, – незалежність, самостійність, готовність захищати свої переконання проти більшості і згода добровільно співпрацювати з ближнім – це, по суті, саме ті переваги, на які опирається **індивідуалістичне суспільство**”.*

Критика Ф. Хайеком основних тез кейнсіанства робиться за такими позиціями:

- Дж. М. Кейнс переоцінює можливості економічної науки, яка може дати лише неповне, абстрактне знання, залишаючи поза увагою головне – практичні знання господарюючих суб'єктів;

- макроекономічний рівень дослідження, який застосовує Дж. Кейнс, не має аналогів у реальному житті, у якому всі економічні рішення приймаються лише індивідами з урахуванням їх суб'єктивних оцінок і переваг, і є неприйнятним;

- кейнсіанська концепція сукупного попиту є необґрунтованою, оскільки вона не враховує співвідношення структури попиту і структури пропозиції. За їх невідповідності товари не будуть реалізованими, незалежно від загального обсягу сукупного попиту;

- безробіття, яке Дж. Кейнс пояснює недостатнім рівнем сукупного попиту, Ф. фон Хайек вважає наслідком високого рівня заробітної плати як результату непомірних вимог профспілок, що призводить до не виправданого зменшення прибутків підприємців і відповідного зменшення попиту на працю;

- використання Дж. Кейнсом помірної інфляції як засобу боротьби з безробіттям насправді лише посилює безробіття і доповнює його інфляційним процесом.

Критика Ф. Хайеком соціалізму, як і теорії Дж. М. Кейнса, також опирається на його вчення про спонтанний порядок і концепцію неявного знання. Концентрація економічної влади в руках планових органів, з погляду Ф. Хайека, має виключно негативні наслідки, а саме:

- вона підриває природний хід суспільно-історичного процесу, позбавляючи його внутрішніх рушійних сил розвитку;

- нав'язує суспільству довільно вибрану шкалу цінностей, яка дезорієнтує його при виборі конкретних цілей господарювання і засобів їх досягнення.

Централізована планова економіка позбавлена механізмів компенсації помилок господарюючих суб'єктів, бо вона нездатна використовувати їх неявні знання, ліквідує економічну свободу і перетворює людей у пасивні об'єкти планування. Помилки планової економіки виявляються і виправляються лише після того, коли господарству буде завдано непоправної шкоди. Ф. Хайек вважає, що послаблення майнової нерівності і перерозподіл доходів на користь малозабезпечених за соціалізму позбавлене змісту, оскільки соціальна

справедливість – це етичне поняття, неприйнятне для регулювання соціально-економічних так само, як і фізичних процесів. Окрім цього, політика соціальної справедливості підриває адаптивні, конкурентні властивості ринкового порядку.

Здійснюючи політику перерозподілу доходів, планова економіка змушена підтримувати застарілі види господарської діяльності, знижує тим самим економічну ефективність і гальмує економічне зростання. **Лише невтручання в стихійні сили ринкового порядку** здатне компенсувати втрати доходів у неперспективних галузях і забезпечити прискорений економічний розвиток.

Поряд із цим, Ф. Хайек вважає, що держава повинна надавати суспільству окремі **соціальні послуги**, які не може пропонувати ринок: пенсійне забезпечення, розвиток системи медобслуговування і освіти, страхування від безробіття, тощо.

Соціально-економічна філософія неоавстрійської школи протягом тривалого періоду оцінювалася як релікт епохи *laissez faire*, пережиток старомодного лібералізму. Лише у зв'язку із кризою кейнсіанства 70-х рр. і марксизму 80 – 90-х рр. концепції неоавстрійської школи отримали належну оцінку, а їх автори – офіційне визнання. Саме прихильникам неоавстрійської школи належить заслуга захисту принципів вільного підприємництва, а їх концепції „спонтанного ринкового порядку”, „очищення” ринків від впливу держави, профспілок і інших „забруднюючих” факторів, служать основою для найсучасніших теорій неоконсерватизму.

Розділ 12. Сучасні неокласичні (неоконсервативні) ідеї та їх еволюція

1. Передумови виникнення і сутність сучасних неоконсервативних економічних ідей.
2. Сучасний монетаризм
3. Теорія „економіки пропозиції”, її суть і практичне значення.
4. Теорія раціональних очікувань.

12.1. Передумови виникнення і сутність сучасних неоконсервативних економічних ідей

Період 70-х рр. ХХ ст. став, за образним висловлюванням англійської економістки Дж. В. Робінсон, часом „другої кризи економічної теорії” Заходу у ХХ столітті. Якщо під першою кризою розуміють кризу класичної та неокласичної концепцій невтручання держави в економічне життя суспільства, то під другою – **кризу кейнсіанства та концепцій державного регулювання сукупного попиту.**

Які ж **причини** зумовили повернення до теоретичних шкіл і поглядів, що обстоюють механізми ринкового саморегулювання економіки?

По-перше, це погіршення господарської кон'юнктури у 70-х – на початку 80-х рр. Циклічні кризи 1973 – 1975 та 1980 – 1982 рр. стали самими глибокими порівняно з усіма післявоєнними рецесіями. Тоді як інструментарій неокейнсіанства (теорії економічного зростання, концепції циклу та антициклічного регулювання), насамперед, був спрямований на забезпечення стійкої динамічної рівноваги та пом'якшення циклічних коливань.

По-друге, циклічні спади 70-х рр. супроводжувались сировинною, енергетичною, екологічною та валютно-фінансовою кризами. До ініціювання останньої кейнсіанська доктрина мала саме безпосереднє відношення. Адже Бреттон-Вудська валютна система (1944 р.) була побудована на теоретичних положеннях кейнсіанства (концепція введення інститутів наднаціонального регулювання, надання долару статусу резервної валюти). Багато років ця система працювала досить ефективно. Проте, з другої половини 60-х рр. хронічний дефіцит державного бюджету США разом із загальним дефіцитом платіжного балансу перетворили долар на вельми нестійку валюту. Уряди зарубіжних країн почали масово позбавлятися американської валюти. Як наслідок – швидко скоротились золоті запаси США і у 1971 р. президент Р. Ніксон оголосив про припинення обміну доларів на золото. Це означало крах Бреттон-Вудської валютної системи, після чого посилилась критика кейнсіанців, як її ініціаторів.

Ще однією причиною кризи кейнсіанства стало посилення в середині 70-х рр. ХХ ст. інфляційних процесів, що дало підстави опонентам звинуватити прихильників кейнсіанських рецептів регулювання економіки в ігноруванні інфляційної небезпеки та монетарних факторів розвитку.

Крім того, **кейнсіанці,** як прихильники кривої Філіпса, **виявились неспроможними пояснити явище стагфляції** (поєднання безробіття і інфляції). Як відомо, кейнсіанська доктрина передбачала, що підвищена інфляція є ціною або платнею суспільства за невисоке безробіття. Проте, циклічна криза 1973 – 1975 рр. стала першою стагфляційною кризою, коли поєднувались безробіття і скорочення виробництва та неконтрольована хронічна інфляція.

До причин дискредитації кейнсіанства можна віднести збільшення чисельності державного управлінського апарату та його бюрократизацію; зниження стимулів для приватного бізнесу внаслідок прогресивного оподаткування; посилення споживацьких настроїв через високий рівень соціальних виплат; девальвацію особистого успіху та приватної ініціативи – традиційних цінностей американського способу життя. Усі ці негаразди критики приписували саме використанню кейнсіанських методів регулювання економіки, які передбачали значне посилення ролі держави.

Розглянуті вище причини зумовили те, що період 70-х – 80-х рр. ХХ століття став періодом експансії неоконсерватизму. **Неоконсерватизм дослівно означає курс на збереження старих цінностей за нових умов.** У сфері економіки неоконсерватори обстоюють відновлення у повному обсязі таких цінностей, як економічна свобода, приватна власність, ринкове регулювання, економічна конкуренція, система вільного підприємництва.

Основними положеннями нової парадигми неокласики є:

- визнання ринкової системи господарювання найкращою з огляду забезпечення економічної ефективності та створення умов для економічного зростання;
- головна цінність суспільства – не соціальна справедливість, а свобода, у тому числі – економічна, яка гарантується приватною власністю;
- обмеження державного втручання в економіку та скорочення державного сектору через програми реприватизації; вивільнення приватної ініціативи шляхом дерегулювання, послаблення регламентації господарської діяльності, лібералізації антимонопольного законодавства;
- визнання пріоритетності пропозиції, для стимулювання якої рекомендується зменшення податкового навантаження;
- забезпечення збалансованості державного бюджету шляхом скорочення соціальних програм та зниження рівня соціальних виплат;
- визнання пріоритетності грошово-кредитного регулювання економіки як основного інструменту забезпечення неінфляційного зростання;
- обґрунтування впливу очікувань економічних суб'єктів на реальний перебіг економічних процесів.

Сучасні неокласичні (неоконсервативні) ідеї репрезентують три основні школи (течії):

- 1) **монетаризм**, який визнає виняткову важливість грошей в економіці, вважає грошову масу і темпи її зміни головним фактором економічної кон'юнктури та вказує на пріоритет особливого типу грошово-кредитної політики – прямого регулювання темпів зростання грошової маси;
- 2) **теорія економіки пропозиції**, яка обґрунтовує переорієнтацію економічної політики із стимулювання сукупного попиту на стимулювання сукупної пропозиції за допомогою, насамперед, податкової політики (шляхом зменшення податкових ставок);
- 3) **теорія раціональних очікувань**, за якою економічні суб'єкти здатні діяти раціонально, передбачувати наслідки економічної політики уряду й нейтралізувати її своїми діями.

2. Сучасний монетаризм

Монетаризм є однією із найвпливовіших течій сучасного неоконсерватизму, представники якої надають грошам та грошово-кредитній політиці першочергового значення.

Якщо концепція Дж. М. Кейнса сформувалась на тлі критики класичної та неокласичної теорій (так звана „кейнсіанська революція”), то монетаризм часто називають контрреволюцією, що вказує, насамперед, на його опозиційність до кейнсіанства.

Безумовним лідером монетаризму, який рішуче виступив у 60-х рр. ХХ століття проти теорії і практики кейнсіанського регулювання економіки, є **Мілтон Фрідмен** – професор Чиказького університету, представник Чиказької школи неолібералізму.

Мілтон Фрідмен (1912 – 2006) народився у бідному кварталі Нью-Йорка, у Брукліні, у сім'ї єврейських емігрантів, вихідців із Румунії (за іншими даними – родом з Карпатської України). На початку ХХ століття в пошуках кращого життя його батьки переїхала на постійне проживання у США.

У 21 рік він здобув у Чиказькому університеті ступінь магістра, у 34 роки – захистив докторську дисертацію з економіки у Колумбійському університеті. Працював у Національному бюро економічних досліджень, де під керівництвом майбутнього нобелівського лауреата Саймона Кузнеця досліджував структуру доходів; у державній скарбниці США та у відділі військових досліджень Колумбійського університету. В 1962 р. став професором економіки Чиказького університету, де працював до своєї офіційної відставки у 1977 р.

У жовтні 1976 р. за досягнення в галузі аналізу споживання, історії і теорії грошового обігу та демонстрацію труднощів стабілізаційної політики Мілтон Фрідмен був удостоєний премії Альфреда Нобеля з економіки.

Саме М.Фрідмен відіграв основну роль у формуванні і утвердженні монетарної доктрини. Його теоретичний доробок став основою політики стабілізації економіки і боротьби з інфляцією у США та Англії у 80-х рр. ХХ століття – знамениті «рейганоміка» та «тетчеризм». Після кейнсіанства концепція монетаризму стала ще одним прикладом прямого впливу економічної теорії на економічну політику та економічний розвиток США та західноєвропейських країн.

Сам термін «монетаризм» вперше використав американський економіст К. Бруннер у 1968 р. для визначення загальнотеоретичного підходу, що визнає виняткову важливість грошей в економіці, вважає грошову масу і темпи її зміни головним фактором економічної кон'юнктури та вказує на пріоритет особливого типу грошово-кредитної політики – прямого регулювання темпів зростання грошової маси на противагу іншим методам впливу, насамперед, фіскальній політиці та грошово-кредитному регулюванню, орієнтованому на вплив через процентні ставки. [101, с. 1027]

Крім Мілтона Фрідмена, представниками монетаризму, які здійснили вагомий внесок у розвиток даної концепції є Г. Шварц, К. Бруннер, А.Мелцер, Р. Кейган, Д. Фенд, Р. Селден, Д. Лейдлер.

Теоретичною основою сучасного монетаризму виступають: кількісна теорія грошей, яка започаткована ще у 16 столітті, продовжена Д. Юмом та Д. Рікардо; дослідження неокласичної школи початку ХХ століття, насамперед, рівняння обміну І. Фішера і теорія касових залишків кембріджської школи; теорія відносних цін А. Маршалла, модель ринкової рівноваги Л. Вальраса. Монетаризм розвиває й критично переосмислює також теоретичні ідеї своїх опонентів, зокрема короткостроковий варіант кривої Філіпса, кейнсіанську теорію грошей та рівноваги на товарному і грошовому ринках IS-LM.

Методологію дослідження економічних явищ і процесів, що її використовують монетаристи, можна охарактеризувати як неопозитивізм. М. Фрідмен вважає, що економічна теорія – передусім, наука позитивна, яка вивчає вплив на економічний розвиток усієї сукупності факторів і розглядає

економіку такою, якою вона є насправді. Він стверджує, що критики економічної теорії, як правило, оцінювали її передумови, а не висновки. З його точки зору, цінність економічної теорії визначається не реалістичністю її передумов, а точністю її прогнозів. Результатом теорії мають стати певні постулати, висновки, передбачення, що піддаються емпіричній перевірці, підтверджуються досвідом, є придатними для пояснення теперішнього розвитку і прогнозування майбутнього.

Монетаристський варіант кількісної теорії грошей. У своїй інтерпретації кількісної теорії грошей М. Фрідмен виходив з того, що **гроші для економічних агентів є одним із видів капітальних активів, формою володіння багатством.** Тому він використовує «портфельний підхід» до грошей і вважає, що попит на гроші залежить від рівня особистих доходів, рівня цін (зміни купівельної спроможності грошей), доходності інших фінансових активів (акцій і облігацій) та величини процентних ставок (які відображують витрати, пов'язані із заощадженням грошей). При цьому, на відміну від Дж. Кейнса, М. Фрідмен вважав вплив процента на грошовий попит незначним й нехтував ним.

Величина попиту на гроші є результатом оптимізації співвідношення доходності різних альтернативних форм багатства і залежить від існуючих або очікуваних відносних цін різних активів. Якщо граничні доходи на всі можливі форми активів зрівнюються, досягається оптимум. У тому випадку, коли величина граничних доходів неоднакова, економічні агенти змінюють структуру багатства шляхом збільшення частки активів, здатних принести більший дохід, або за рахунок скорочення менш прибуткових об'єктів вкладення [121, с. 293].

Попит на гроші М. Фрідмен вважав величиною відносно сталою. Пояснював він це на основі **теорії перманентного доходу.**

Відомо, що Дж. М. Кейнс, дослідивши взаємозв'язок споживання і доходу сформулював поняття споживчої функції та основний психологічний закон – із зростанням доходів частка заощаджень зростає, а частка споживання зменшується, що скорочує сукупний попит. За Кейнсом гранична схильність до споживання (MPC), тобто відношення приросту споживання до приросту доходу, є меншою за одиницю ($0 < MPC < 1$).

Проте, нобелівський лауреат Саймон Кузнец виявив, що у США частка заощаджень протягом минулого століття не збільшувалась. Це суперечило твердженню про те, що $MPC < 1$. Парадокс був розв'язаний теорією перманентного доходу М. Фрідмена. Ця теорія була представлена у 1957 р. в його праці «Теорія функції споживання».

Відправною точкою для моделі М. Фрідмена став той факт, що **домашні господарства намагаються вирівняти обсяги споживання в часі, тобто їх споживання залежить не тільки від поточного доходу, але й від очікуваного доходу у майбутньому.** Фрідмен виходив із того, що домашні господарства надають перевагу рівномірній (протягом життя) траєкторії споживання порівняно із нерівномірною.

У зв'язку із цим, він вводить поняття **перманентного доходу** – це дохід, на отримання якого споживач розраховує упродовж тривалого періоду життя, враховуючи свій вік, освіту та існуючу модель споживання. Емпіричні дані доводять, що MPC із перманентного доходу є сталою і дорівнює 1.

Тимчасовий або випадковий дохід відображує вплив усіх інших факторів, які людина відносить до випадкових, хоч вони можуть бути передбачуваними результатами дії таких сил, як, наприклад, циклічні зміни у діловій активності. Джерела випадкового доходу найрізноманітніші: від несподіваного отримання спадку до виграшу у лотереї. Особливо підкреслюється елемент непередбачуваності, неочікуваності в отриманні тимчасового доходу. За теорією М. Фрідмена більша частина тимчасового доходу заощаджується. Емпіричні дослідження доводять, що MPC із тимчасового доходу знаходиться в інтервалі між 0,2 і 0,3, тоді як MPC із перманентного доходу, як зазначалось, дорівнює 1.

Монетаристи вважали, що попит на гроші є відносно сталим (це витікає із теорії перманентного доходу). Так само сталою є й швидкість обороту грошей (що знайшло емпіричне підтвердження). Останні два положення є вихідними в **монетаристській теорії економічного циклу та інфляції**.

Оскільки попит на гроші і швидкість їх обороту є величинами відносно сталими, то **головна причина циклічних коливань**, на думку монетаристів, **полягає в різких змінах темпів приросту грошової маси**. Ці різкі зміни у пропозиції грошей пов'язані із використанням кейнсіанських рецептів стимулювання або стримування сукупного попиту. Саме вони й породжують циклічні коливання.

Висновок про вирішальний вплив грошових факторів на циклічний розвиток економіки був обґрунтований М. Фрідменом та Г. Шварц у масштабній історико-економічній праці „Монетарна історія Сполучених Штатів, 1867 – 1960” (1963 р.). Вчені довели, що **прискорення або уповільнення темпів зростання грошової маси викликають із лагом (запізненням) у 12 – 18 місяців відповідні циклічні підйоми та спади в обсягах виробництва та зайнятості**.

Існування лагів, тобто часових інтервалів, через які зміни в масі грошей позначаються на економічній кон'юнктурі, роблять, на думку монетаристів, кейнсіанську політику «точного настроювання» та короткострокової стабілізації економіки в кращому випадку – важко здійснюваною, а в гіршому – дестабілізуючою. Тому **монетаристи вважали за потрібне замінити дискреційну грошову політику (яка змінюється в залежності від фази економічного циклу) правилом стійкого зростання грошової маси (так зване «грошове правило» монетаристів)**. Саме стабільний темп грошової експансії (незалежно від фази циклу), який визначається очікуваними темпами зростання реального обсягу виробництва, забезпечує, на їх думку, поступальне та безінфляційне зростання національного виробництва.

Теорія інфляції. Якщо припустити, як це роблять монетаристи, що реальний обсяг виробництва (Q) – це екзогенна (зовнішня, задана) величина,

яка визначається наявністю ресурсів, технологій та перевагами споживачів. Якщо швидкість обороту грошей (V) достатньо стабільна, то тоді за рівнянням

$$P = \frac{MV}{Q} \quad (12.1)$$

Ірвінга Фішера зміни у грошовій масі (M) трансформуються у зміни загального рівня цін (P). Не випадково М. Фрідмен вважав, що «інфляція ... завжди і всюди є грошовим феноменом. Вона виникає через те, що збільшення грошей в обігу випереджає випуск продукції». Відповідно до того, що попит на гроші є стабільним, основною причиною інфляції, так само як і циклічних коливань, визнано зміни у пропозиції грошей. Згідно з монетаристською теорією **основна причина інфляції пов'язана з надлишком грошової маси, тобто головну увагу приділено інфляції попиту**. Цей надлишок, як правило, утворюється при проведенні політики грошового стимулювання сукупного попиту [101, с. 1036].

Варто підкреслити, що відповідно до традицій кількісної теорії грошей, **монетаризм визнає довгострокову нейтральність грошей**. Це означає, що зміна грошової маси в довгому періоді впливає виключно на номінальні змінні (на загальний рівень цін), а не на реальні обсяги виробництва. Проте, за визнанням більшості монетаристів, в короткостроковому періоді зміни у грошовій масі (M) зачіпають поряд із цінами (P) й реальні обсяги виробництва (Q). Оскільки цей зв'язок між грошовою масою і випуском продукції, на їх думку, є надто ненадійним, мінливим, то вони вважають його непридатним для цілей короткострокового регулювання.

Природний рівень безробіття, адаптивні очікування і крива Філіпса. Концепція природного рівня безробіття вперше була запропонована М. Фрідменом в його Президентському зверненні 1967 р. до Американської Економічної Асоціації. Ця робота під назвою «Роль грошової політики» (1968 р.), на думку М. Блауга, «напевно найбільш впливова робота з макроекономіки в післявоєнний період» [6, с. 616]. Варто відзначити, що теорію природного рівня безробіття незалежно від М. Фрідмена розробляв Е. Фелпс із Колумбійського університету.

Поняття «природного рівня безробіття» не означає, що цей рівень є незмінним, адже деякі його детермінанти мають інституційний характер (наприклад, існування профспілок), а деякі – законодавчий (закон про мінімальну заробітну плату). **Природний рівень безробіття (ПРБ) можна визначити як такий, що не прискорює інфляцію**. Або, як відзначає М. Блауг, «...ПРБ – це такий рівень безробіття, який стримує на незмінному рівні реальну зарплату і за умови нульового приросту продуктивності праці підтримує незмінним рівень цін» [6, с. 616].

Характеристику кривої Філіпса в коротко- та довгостроковому періодах монетаристи здійснюють на основі концепції природного рівня безробіття та теорії адаптивних очікувань.

При адаптивних очікуваннях економічні суб'єкти прогнозують майбутню інфляцію виходячи з даних про її рівень у минулому, а також того,

наскільки виявились хибними їх очікування в минулому відносно теперішнього стану. Цей механізм можна описати наступною формулою:

$$P_{+1}^e = P^e + \nu(P - P^e) \quad (12.2)$$

Інтерпретація рівняння 12.2. є дуже простою. Очікування відносно інфляції в майбутньому періоді (P_{+1}^e) дорівнюють очікуванням щодо інфляції в поточному періоді (P^e), скорегованим на будь-яку похибку прогнозу, що виявилась протягом поточного періоду ($P - P^e$). Тобто, якщо інфляція в поточному періоді виявиться більшою за прогнозовану, то інфляція, на яку очікують в майбутньому, корегується в бік збільшення; якщо ж фактична інфляція виявиться меншою за прогнозовану, то очікувана в майбутньому інфляція корегується в бік зменшення.

Припустимо, що **ПРБ** в економічній системі дорівнює 4%. Це означає, що за даного рівня безробіття зарплата і ціни є стійкими і усі очікують на підставі минулого досвіду, що вони залишаться стійкими й на майбутнє. Ця ситуація представлена точкою А на рис. 12.1. Тепер проведемо нову криву Філіпса через точку **ПРБ = U***: вона проведена виходячи із того, що усі очікують стабільних цін ($P^e = 0$). Припустимо тепер, що уряд вважає рівень безробіття $U^* = 4\%$ надто високим і починає грошову і фіскальну експансію з метою зниження рівня безробіття. Розширення сукупного попиту підвищує і ціни на товари, і рівень зарплати, проте, перші набагато швидше реагують на збільшення попиту, ніж зарплата. За цін, що зростають швидше ніж грошова зарплата, реальна зарплата зменшується. Падіння реальної зарплати спонукає підприємців збільшувати обсяги виробництва і зайнятість. Робітники ж усе ще очікують стабільних цін і оцінюють зростання грошової зарплати як збільшення реальної (така асиметрія в реакції підприємців і робітників є суттєвим елементом фрідменовської теорії). Тепер безробіття знизилось до рівня U_1 , проте, інфляція цін і зарплати складає вже 3%. Економічна ситуація переміщується з точки А у точку В. Робітники починають розуміти, що їх прогноз відносно інфляції не підтвердився, а реальна зарплата не зросла. Тому вони будуть залишати свої робочі місця і економічна ситуація переміститься із точки В у точку С, що відновлює попередній **ПРБ U***, проте, за більш високого рівня інфляції. Якщо ж уряд буде й надалі намагатись зменшити безробіття нижче за природний його рівень, то економіка повернеться до ПРБ за ще більш високого рівня інфляції.

Таким чином, на думку монетаристів, в довгостроковій перспективі існує вибір між прискоренням інфляції і рівнем безробіття, а не між рівнем інфляції і безробіттям. Зрештою, більш високий рівень інфляції обумовлює тимчасове, а не постійне зниження безробіття. Висока інфляція залишається, а безробіття повертається до природного рівня. Таким чином, довгострокова крива Філіпса є вертикальною, тобто природний рівень безробіття може поєднуватись з будь-яким стабільним рівнем інфляції.

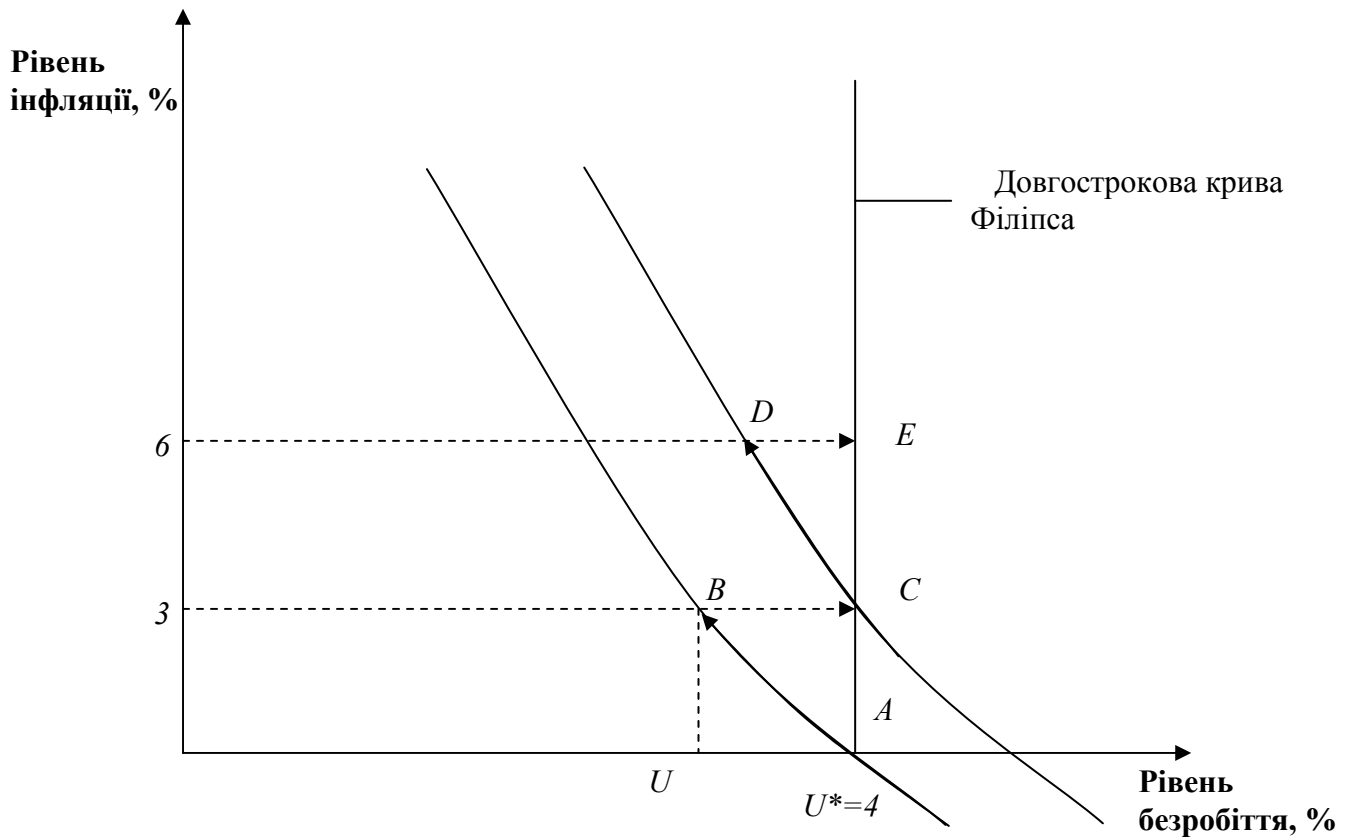

Рис. 12.1. Коротко- і довгострокові криві Філіпса.

У своїй Нобелівській лекції у 1976 р. М. Фрідмен відзначив, що «стагфляція», тобто одночасне існування безробіття і інфляції поступилась «слампфляції», співіснуванню зростаючого безробіття і зростаючих темпів інфляції. Тобто вертикальна крива Філіпса набула позитивного нахилу. Фрідмен припустив, що це пов'язано з тим, що інфляція в розвинених країнах не тільки посилилась, але стала ще більш непередбачуваною. На його думку, різкі коливання річного темпу інфляції вносять в кожну ринкову угоду додатковий елемент невизначеності, що знижує економічну ефективність і відхиляє криву Філіпса вправо.

Інструментарій державного регулювання. Монетаризм, як одна із шкіл некласичного напрямку, виходить із того, що **ринкова економіка за своєю суттю є збалансованим господарством, здатним до автоматичного саморегулювання.** Єдине, що може зруйнувати цю здатність – це диспропорції між темпами зростання продукції і темпами зростання грошової маси в обігу. Тому зрозумілим є той факт, що **монетаристи надавали безумовну перевагу грошово-кредитному, а не бюджетному регулюванню.**

Монетарна політика центральних банків, на думку М. Фрідмена, має орієнтуватись не на процентні ставки, а на кількість грошей в обігу. З цією

метою використовуються різні інструменти: встановлення облікової ставки проценту, норм обов'язкових банківських резервів, проведення операцій на відкритому ринку. Саме останньому інструменту – операціям з купівлі-продажу державних цінних паперів – монетаристи надають перевагу.

На відміну від кейнсіанців, що обґрунтовували дискреційну політику «дешевих і дорогих грошей» для регулювання сукупного попиту, **монетаристи пропонували застосовувати «грошове правило», яке передбачає стабільне зростання грошової маси незалежно від стану господарської кон'юнктури та фази економічного циклу.**

Використання бюджетної політики монетаристи вважали неефективним з кількох причин:

- 1) податки й видатки з державного бюджету змінюють лише структуру сукупного попиту, а не його загальну величину, адже вони означають лише перекачування доходу з одного сектору економіки в інший на основі так званого «**ефекту витіснення**»;
- 2) зменшення податків із одночасним нарощуванням бюджетних видатків під час проведення кейнсіанської політики стимулювання сукупного попиту породжує дефіцит бюджету. Якщо цей дефіцит покривається шляхом емісії, то в короткому періоді це породжує інфляцію, а в довгому – стагфляцію, тобто одночасне існування інфляції і безробіття. Якщо ж дефіцит бюджету покривається шляхом державних позик, то виникає «**ефект витіснення**» - держава витісняє з інвестиційного ринку приватний бізнес.

Тому **монетаристи обстоювали політику забезпечення бюджетної рівноваги і ліквідації дефіциту державного бюджету.** З цією метою вони пропонували скорочення бюджетних витрат, у тому числі за рахунок скорочення соціальних програм і соціальних виплат. Як послідовні лібералісти, монетаристи підтримували політику дерегулювання окремих сфер господарювання, приватизації певних секторів економіки, лібералізації податкової системи.

У галузі міжнародних фінансів М. Фрідмен послідовно з 1953 р. виступав із захистом **вільно плаваючих валютних курсів.** Він обстоював принцип самозабезпечення валютної рівноваги за рахунок вільної гри ринкових сил.

М. Фрідмен виходив із того, що за умов ринкової економіки існує обернений зв'язок між валютними резервами та розмірами внутрішньої грошової маси, які разом утворюють усю грошову пропозицію. Врівноваження грошового обігу і платіжних балансів відбувається стихійно, через гнучкі валютні курси. Будь-яке державне втручання лише блокує дію адаптаційних механізмів ринку. Наприклад, якщо з метою ліквідації дефіциту платіжного балансу держава вдасться до девальвації національної валюти, то це призведе до зростання внутрішніх цін тобто до інфляції. Інфляція, у свою чергу, знову провокує дефіцит платіжного балансу.

Особливу увагу монетаристи приділяють механізмам передачі інфляції з однієї країни в іншу, тобто так званій «**імпортованій інфляції**». Якщо темп

зростання внутрішніх цін в країні **A** вищий, ніж у країні **B**, то ринок країни **A** перенасичується імпортом. У свою чергу в країні **B** збільшуються валютні резерви, зростає загальний обсяг грошової маси, тобто розгортається інфляція, привнесена ззовні. Ринковий механізм здатний, на думку монетаристів, долати подібні «зовнішні шоки».

Практична реалізація монетаризму. Теоретичні положення і рекомендації монетаристів стали основою для проведення політики стабілізації економіки і боротьби з інфляцією у США та Англії у 80-х рр. XX століття – так звані „Рейганоміка” і „тетчеризм”.

Практика засвідчила, що консервативні уряди США і європейських країн на початку 80-х рр., застосувавши монетаристські рекомендації, досягли певних позитивних результатів, зокрема: вдалося обмежити інфляцію, знизити бюджетні дефіцити, зміцнити національні валюти, підвищити ефективність виробництва (зросла продуктивність праці, знизилась енерго- і матеріаломісткість продукції), полегшити перелив капіталу, що забезпечило здійснення структурної перебудови економіки.

Проте, довгострокові наслідки монетаристської політики є доволі неоднозначними – зменшення середньорічних темпів економічного зростання, збільшення рівня безробіття, зростання соціальної нерівності, скорочення соціальних виплат.

Узагальнюючи, можна відзначити такі основні постулати монетаризму:

- методологія неопозитивізму;
- внутрішня стійкість ринкової економіки, її здатність до саморегулювання;
- розвиток кількісної теорії грошей, визнання їх нейтральності щодо реальних величин у довгостроковому періоді;
- грошова теорія економічного циклу та інфляції;
- стабільність функції попиту на гроші на основі теорії перманентного доходу;
- обґрунтування вертикальної довгострокової кривої Філіпса на основі концепції природного рівня безробіття і теорії адаптивних очікувань;
- критика дискреційної кейнсіанської політики «точного настроювання» економіки і обґрунтування стабільної монетарної політики на основі «грошового правила»;
- теорія гнучких валютних курсів та «імпортованої інфляції».

3. Теорія «економіки пропозиції», її суть і практичне значення

Теорія «економіки пропозиції» (ЕП) виникла у другій половині 70-х рр. XX століття, до певної міри як реакція на кризу 1973 – 1975 рр. Цікавим є той факт, що біля витоків цієї концепції стояли політики (американські конгресмени і сенатори), журналісти, практики, а не економісти-теоретики. Університетську науку серед прихильників теорії економіки пропозиції представляли професори **А. Лаффер** (університет південної Кароліни), **Р.**

Мандель (Колумбійський університет), **М. Фелдстайн** (Стенфордський університет) та **М. Боскін** (Гарвардський університет).

В теоретичному плані **ЕП** не запропонувала нічого принципово нового. Проте, її практичні рекомендації знайшли широку підтримку і були впроваджені урядом Р. Рейгана у 80-х рр. ХХ століття у США.

Термін «**економічна теорія пропозиції**» був уперше використаний американським фахівцем з питань бюджетно-податкової політики Г. Стейном у 1976 р. Г. Стейн позначив ним відродження інтересу до класичної економічної теорії, яка велику увагу приділяла пропозиції та факторам, що її визначають і до класичної теорії державних фінансів, що була розкритикована і забута у ході кейнсіанської революції 30-х рр. Остання, як відомо, аналізувала вплив державного бюджету на довгострокові фактори економічного зростання – нагромадження, інвестування капіталу та залучення трудових ресурсів у виробничий процес. В той час як кейнсіанська теорія фінансів – це теорія впливу бюджетних важелів на обсяг сукупного попиту у короткостроковому періоді.[101, с. 1045]

Як послідовні неокласики **представники теорії ЕП широко пропагують теорію ринків Ж.-Б. Сея, за якою пропозиція сама створює собі попит. У зв'язку із цим, вони пропонують замінити кейнсіанську політику впливу на попит політикою впливу на пропозицію.** Вони стверджують, що саме фактори пропозиції, що впливають на залучення і ефективне використання ресурсів, є визначальними для забезпечення економічного зростання як у коротко- так й у довгостроковому періодах.

Основною перешкодою на шляху розширення пропозиції і ефективного використання факторів виробництва вважаються надмірний рівень оподаткування, що зменшує стимули до праці, заощаджень і інвестицій, а також інституційні обмеження (діяльність профспілок, законодавчий мінімум зарплати, допомоги по безробіттю, обмеження свободи підприємництва через встановлення жорстких умов ліцензування, антитрестовського законодавства, екологічних норм; розширення масштабів бюрократичного контролю у зв'язку із збільшенням частки державного сектору).

Розглянемо більш детально аргументацію прихильників теорії економіки пропозиції.

Фактори пропозиції праці. Відомо, що зростання податків на заробітну плату означає її фактичне зменшення й призводить до скорочення пропозиції праці. Крім того, **оскільки віддача від кожного додаткового часу роботи зменшується із збільшенням податків, домашні господарства будуть працювати менше, надаючи перевагу дозвіллю.** В цьому виявляє себе так званий «**ефект заміщення**». Проте, варто відзначити, що існує і протилежний ефект – «**ефект доходу**» - **домашні господарства працюватимуть більше, адже стають біднішими через зростання податків.**

Крім того, на думку прихильників **ЕП**, система державної соціальної допомоги, зокрема, великий розмір виплат у зв'язку із безробіттям, також скорочує чисельність бажаючих працювати. Тому зменшення оподаткування

трудо­вих до­ходів та зняття ін­сти­ту­цій­них пе­ре­шкод сприяє розширенню пропозиції праці і забезпечує економічне зростання.

Фактори пропозиції капіталу. Для стимулювання заощаджень і інвестицій та на цій основі – забезпечення нарощування виробництва і зайнятості – представники ЕП пропонують:

- 1) зменшити граничні ставки податків на прибутки підприємств (оптимальний рівень за А. Лаффером – 30 – 35%) і доходи фізичних осіб;
- 2) проводити політику прискореної амортизації, що збільшує внутрішні джерела інвестицій;
- 3) запровадити податкові пільги щодо реінвестування капіталу;
- 4) зменшити оподаткування доходів від власності (процентів і дивідендів). Це, з одного боку, підвищує схильність населення до заощаджень, збільшує пропозицію позичкового капіталу і зменшує рівень позичкового проценту. А з іншого – забезпечує зростання зовнішніх інвестиційних ресурсів корпорацій шляхом збільшення ринкової вартості їх активів. Збільшення останньої виникає внаслідок більшої привабливості корпораційних цінних паперів через зростання виплачуваних дивідендів і процентів.

Яскравою ілюстрацією теорії та практичних рекомендацій прихильників теорії ЕП є так звана «**крива Лаффера**». Вона отримала свою назву за прізвищем економіста Артура Б. Лаффера, який пропагував її на початку 80-х рр. у США (за його словами, в перший раз він накреслив її на серветці у одній із вашингтонських ресторацій). Крива Лаффера набула особливої популярності завдяки групі економістів-прихильників теорії ЕП, які мали великий вплив в адміністрації Р. Рейгана.

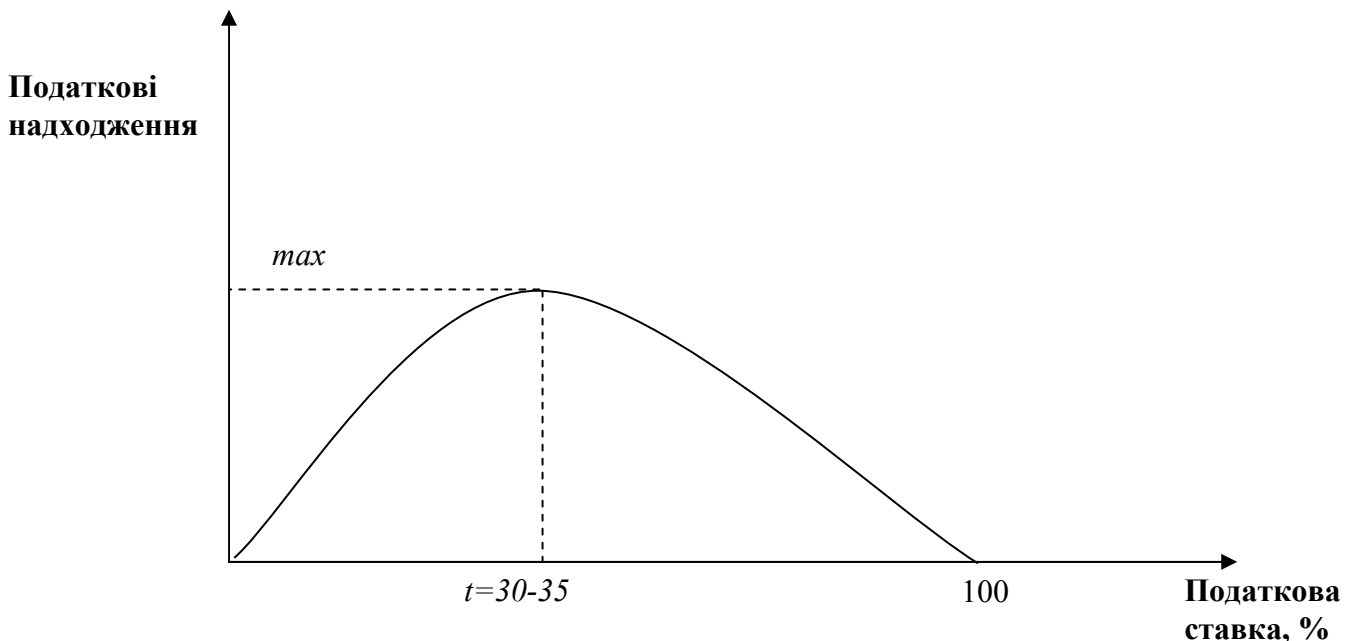

Рис. 12.2. Крива Лаффера

Як бачимо із рис. 12.2., починаючи з нульової ставки податку (t), її збільшення призводить до зростання податкових надходжень, Проте, за

певної величини податкової ставки (за Лаффером це 30 – 35%) подальше її нарощування призводить не до збільшення, а до зменшення податкових надходжень внаслідок негативного стимулюючого впливу.

Причинами скорочення податкових надходжень за умов перевищення оптимального рівня оподаткування виступають:

- 1) зменшення стимулів до трудової діяльності, заощаджень та інвестицій і як наслідок – скорочення ділової активності;
- 2) платники податків, за умов високих податкових ставок, намагатимуться ухилятися від сплати податків, що призводить до тінізації економіки.

Тому, повномасштабне зниження податків, на думку а Лаффера, призведе до збільшення виробництва і зростання доходів, суттєво розширить базу оподаткування і як наслідок – доходи бюджету не скоротяться. Для повного збалансування державного бюджету представники теорії **ЕП** вважали за необхідне скоротити кількість і вартість «неефективних» соціальних програм. До речі, як і монетаристи, вони відстоювали скорочення державних витрат, насамперед, у соціальній сфері.

Варто відзначити, що практична реалізація рекомендацій представників теорії **ЕП** за правління президента Р. Рейгана, не підтвердила тезу про оптимальну податкову ставку у 30 – 35%. Зниження граничної ставки податку на прибуток корпорацій до 34%, а на доходи фізичних осіб до 28% призвело до зниження податкових надходжень та значного дефіциту державного бюджету США.

Прихильники теорії **ЕП** вважали, що зменшення податків є засобом не лише стимулювання економічного зростання а й боротьби з інфляцією. Високі податки, на їх погляд, є причиною перерозподілу ресурсів з приватного сектору в державний, що призводить до зниження темпів нагромадження у приватному секторі, зниження продуктивності праці, зростання витрат виробництва та цін. Таким чином, **якщо монетаристи акцентували свою увагу га інфляції попиту, то прихильники теорії ЕП – на інфляції витрат.**

Як висновок можна виділити наступні основні положення теорії економіки пропозиції:

- орієнтованість економічної політики на пропозицію, виробництво, а не на попит;
- повномасштабне зниження податків як головний засіб стимулювання трудової діяльності, заощаджень, інвестицій і на цій основі – забезпечення економічного зростання, а також як головний інструмент боротьби із інфляцією;
- крива А. Лаффера і оптимальний рівень податкових ставок;
- обмеження державного регулювання економіки, скорочення державного сектору і державних витрат, насамперед – у соціальній сфері;
- обґрунтування інфляції витрат.

4. Теорія раціональних очікувань

Однією із течій сучасного економічного консерватизму, яка виникла у 70-80-х рр. ХХ століття, є „теорія раціональних очікувань” (Ф. Модільяні) або як її ще називають «нова класична макроекономіка» (Дж. Тобін), «нова класика». Деякі економісти вважають нову класику не самостійною школою економічної думки, а лише особливою версією, «правим крилом» (М. Блауг) монетаризму.

Засновником та ідейним лідером теорії раціональних очікувань є професор Чиказького університету Р. Лукас. Суттєвий внесок в розвиток даної концепції здійснили також Т. Сарджент, Н. Воллес, Дж. Лонг, Ч. Плоссер та Е. Прескотт.

Роберт-Емерсон Лукас (1937 р. н.) – американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1995 р.). Народився в м. Якіма, штат Вашингтон, США. Закінчив історичний факультет Чиказького університету. Вивчення курсу економічної історії привернуло його увагу до проблем економіки. У 1964 р. він захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора економічних наук. З 1963 по 1974 рр. працював в університеті Карнегі-Меллона, де разом із Дж. Муттом, Т. Сарджентом та Е. Прескоттом проводив дослідження щодо формування та динаміки очікувань.

У 1975 р. Р. Лукас повернувся до Чиказького університету на посаду професора. Його теоретичні дослідження втілені у працях «Рівноважна модель економічного циклу» (1975), «Очікування і нейтральність грошей» (1972), «Нариси з теорії економічного циклу» (1981), «Нова класична макроекономіка» (1984).

У 1995 р. за внесок у розвиток і практичне застосування гіпотези раціональних очікувань Р. Лукасу була присуджена Нобелівська премія з економіки.

Теорія щодо раціонального характеру очікувань. Гіпотеза раціональних очікувань (РО) вперше була запропонована у 1961 р. Дж. Ф. Муттом в статті, присвяченій ринку товарів і цінних паперів. Мутт зацікавився питанням, чому жодне правило, жодна формула або модель ніколи не могли успішно прогнозувати рух цін на фінансових ринках., який дійсно нагадує те, що прийнято називати процесом «випадкових блукань», на який накладається «шум». Фактично, його відповідь зводилась до того, що уся наявна інформація, яка здатна максимізувати точність цінових прогнозів, майже миттєво інкорпорується в поточні рішення спекулянтів. Таким чином їх передбачення, а відповідно, й очікування є «раціональними» у точному розумінні цього слова. Економічні суб'єкти діють так, начебто вони знають модель, тобто очікування індивідів відповідають прогнозам, одержаним на основі моделі.

Через десятиліття Р. Лукас та його однодумці плідно використали гіпотезу раціональних очікувань для обґрунтування неефективності державного регулювання економіки.

Як відомо, монетаристи оперували поняттям «адаптивні очікування», які економічні суб'єкти формують поширюючи минулі тенденції, досвід на майбутнє. Тому їх інколи називають очікуваннями, орієнтованими на минуле. Нові класики вводять поняття «раціональних очікувань». Вони вважають, що

економічні суб'єкти формують очікування, виходячи із усієї доступної інформації, а також знань про закономірності функціонування економіки, уявлень, стосовно майбутньої політики уряду та її наслідків. Рациональність очікувань означає, що вони є результатом оптимального (за критерієм максимізації) використання інформації.

Прихильники теорії РО не беруть до уваги того, що збирання та обробка інформації потребують певних витрат; що існує нерівність у доступі до інформації між, наприклад, політичними діячами і рядовими економічними агентами; що, зрештою, як зазначає М. Блауг, «...люди не формують «раціональних» очікувань з абсолютно простої, раціональної причини – наприклад, внаслідок надмірної кількості суперечливої інформації» [6, с. 622].

Грунтуючись на теорії РО, нові класики довели, що оберненої залежності між інфляцією та безробіттям не існує навіть в короткому періоді (на відміну від монетаристів, які визнавали короткострокову криву Філіпса). Р. Лукас та його послідовники вважали, що уряд може вплинути лише на номінальні змінні (наприклад, темп інфляції), проте він є безсилим по відношенню до реальних величин, як то виробництво та зайнятість. На їх думку, не існує ніяких можливостей для проведення анти-циклічної стабілізаційної політики, а крива Філіпса може бути лише вертикальною. Пояснимо це твердження на конкретному прикладі.

Якщо уряд оголошує про проведення стимулюючої грошово-кредитної політики, то раціональні економічні суб'єкти розуміють її суть та наслідки і враховують це при укладанні угод. Тому вони не сприймають зростання номінальної зарплати як збільшення реальної навіть у короткостроковому періоді, як це передбачали монетаристи. В результаті не відбувається збільшення реальних обсягів виробництва і зайнятості, лише зростають ціни та номінальна зарплата. Таким чином економіка відразу рухається по вертикальній кривій Філіпса.

З теорії РО випливають два суттєвих висновки:

1) **гроші є не просто нейтральними (по відношенню до реальних змінних, як то зайнятість, обсяги виробництва), а супернейтральними.** Якщо монетаристи визнавали нейтральність грошей лише в довгостроковому періоді, то нові класики стверджують, що вони є нейтральними й в короткостроковому періоді;

2) **раціональні очікування економічних суб'єктів нейтралізують, а тому роблять неефективним державне регулювання економіки у будь-яких формах – чи то бюджетне, чи то грошово-кредитне.**

Як послідовні неокласики, представники нової класичної макроекономіки вважали ціни абсолютно гнучкими, а ринкову економіку здатною до саморегулювання. **Що ж тоді викликає відхилення від загальної рівноваги та повної зайнятості, тобто циклічні коливання економіки?**

Відповідь на це запитання представлена у двох теоріях нових класиків: **теорії недосконалої інформації Р. Лукаса та теорії реального бізнес-циклу Дж. Лонга, Ч. Пlossера та Е. Прескотта.**

За Р. Лукасом ринок кожного окремого товару є схожим на острів. Учасники цього острова володіють щодо нього повною інформацією, проте із запізненням (лагом) одержують інформацію з інших ринків-островів. **Коли ринкова ціна на продукцію зростає, виробники сприймають це як зростання відносних (порівняно із цінами на ресурси та інші товари), а не абсолютних цін.** Тому вони реагують на таке зростання нарощуванням обсягів виробництва і зайнятості. Оскільки, в середньому, кожен робить ту саму помилку, сукупна пропозиція збільшується. Проте, зрештою, кожен починає розуміти свою помилку, і в цей момент сукупне виробництво скорочується до попереднього рівня. **Іншими словами, економічний цикл за теорією недосконалої інформації є по суті наслідком обмеженості інформації, яку надають цінові сигнали.**

Прихильники теорії реального бізнес-циклу вважають, що циклічні коливання є наслідком випадкових зовнішніх шоків, а саме – технічних та технологічних зрушень, які «вибивають» економічну систему із стану рівноваги. Як бачимо, цей підхід є близьким до ідей Й. Шумпетера, який вважав, що для ринкової економіки характерними є хвилі «творчого руйнування», під час яких безперервне введення нових технологій постійно виштовхує існуючі фірми із бізнесу.

Безумовною заслугою нових класиків можна вважати те, що вони чи не вперше в економічній науці аргументовано довели, що очікування людей впливають на реальний перебіг економічних і політичних процесів; що як це не парадоксально, цінові очікування людей стають ідентичними фактичній динаміці цін. Тому не бажано здійснювати жодних несподіваних для суб'єктів господарювання заходів з боку держави, навіть ефективних, оскільки вони породжують додаткову непевність.

Практика підтвердила, що при оцінюванні та розрахунках результатів нової економічної політики держави (наприклад, реформи податкової системи, зміни режиму зовнішньої торгівлі, нової грошово-кредитної політики, нової системи обмінних курсів тощо) слід обов'язково враховувати і ефект зміни раціональних очікувань.

Як висновок варто відзначити наступні здобутки і постулати нових класиків:

- раціональний характер очікувань економічних суб'єктів;
- визнання абсолютної нейтральності грошей щодо реальних величин як в коротко- так й в довгостроковому періодах;
- визнання лише вертикальної (довгострокової) кривої Філіпса;
- неефективність активного державного регулювання економіки з огляду на раціональний характер очікувань економічних агентів;
- визнання ринкової економіки саморегульованою системою;
- причина циклічних коливань – зовнішні шоки, пов'язані або із обмеженістю і недосконалістю інформації, або із технічними та технологічними зрушеннями.

Розділ 13. Інституціоналізм

1. Передумови виникнення та методологічні основи інституціоналізму.
2. Економічні погляди раннього (критичного) інституціоналізму.
3. Інституціонально-соціальний напрям економічної думки.
Джон Гелбрейт.
4. Еволюція інституціоналізму у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст.
Неоінституціоналізм.
5. Г. Мюрдаль: синтез інституціоналізму і шведської школи.

1. Передумови виникнення та методологічні основи інституціоналізму

На початку ХХ ст. посилювалися монополістичні тенденції в світовій економіці і особливо в США – найбагатшій країні світу. Монополізм і корпоратизація економіки негативно впливали на діяльність дрібних і середніх підприємств, вони не витримували конкурентної боротьби з трестами, і це приводило їх до банкрутства. Перед країнами постала необхідність стримування стихійної монополізації та протидії її руйнівним наслідкам, створення нового господарського механізму, який би сприяв підтримуванию здорової конкуренції в економічному житті. Така ситуація сприяла формуванню нового напрямку в економічній науці, який тепер прийнято називати соціально-інституціональним, або просто інституціоналізмом.

Виникнення інституціоналізму обумовлено такими факторами:

- 1) трансформаційними зрушеннями в ринковій системі під впливом монополізації та корпоратизації економіки та проявами ринкової нестабільності – ознаками циклічності, проблемою зайнятості тощо;
- 2) наявністю соціальних суперечностей та посиленням впливу масових суспільних організацій та рухів (робітничого, профспілкового);
- 3) неспроможністю неокласичної доктрини підтримувати думку про самодостатність конкурентного ринку, його цілком автоматичне ефективне регулювання та невтручання держави;
- 4) потребою суспільного контролю над ринковим механізмом та демократичного реформування суспільних відносин.

В основі терміну "інституціоналізм" лежить поняття „інститут" (лат. *institutio* – образ дії, звичай, напрям). Воно розглядається як первинний елемент рушійної сили суспільства в економіці та поза її межами. До інститутів відносять державу, сім'ю, підприємництво, монополії, приватну власність, профспілки, релігію, общини, організації, все, що відображає звичаї, етику, правові рішення, суспільну психологію і еволюцію форм економіки. Таким чином, за логікою інституціоналістів, спосіб мислення, словесний символ, звичаї і традиції виступають як першопричина економічного розвитку

суспільства. Реально існуючі економічні відносини виявляються похідними, тому економічний лад суспільства постає у специфічних формах.

Щодо методології, на думку багатьох дослідників, інституціоналізм має багато спорідненого з німецькою історичною школою. Для історичної школи характерним є етатизм, фетишизація держави та централізму, а для інституціоналізму непопулярна ідея прямого одержавлення економіки. Інституціоналісти розглядають державу як інструмент суспільного контролю і прогресу, як втілення інтересів суспільства, як орган, який повинен бути демократично організованим. Для них типовою була не тільки відсутність культу держави, а й явно обережне ставлення до зростання могутності держави.

Основні методологічні принципи інституціоналістів:

- 1) філософія соціального позитивізму і прагматизму;
- 2) історико-генетичний метод, тобто розгляд суспільних явищ у їх еволюції, визначення факторів та виділення етапів суспільного розвитку; інтерес до історичного методу стимулювався еволюційною теорією Дарвіна;
- 3) широке використання емпірико-описового та статистичного методів;
- 4) інтеграція економічних досліджень з іншими соціальними науками і заперечення „чистої” економічної теорії;
- 5) принцип технократичного детермінізму, бо в основі економічного розвитку, вважали інституціоналісти, лежить поступальний рух науки і техніки;
- 6) вихідною та основоположною в дослідженнях є категорія інституту (сукупність правових норм, звичаїв, традицій). Спираючись на технократичний детермінізм та категорію інституту інституціоналісти використовували методологічний прийом дихотомізації, тобто розглядали суспільне виробництво через взаємодію технологій (використання знань для досягнення корисних цілей) та інституцій (реальні форми організації економічної діяльності, мотиви та норми поведінки).

Інституціоналізм, таким чином, є якісно новим напрямом економічної думки. Він увібрав у себе кращі теоретико-методологічні дослідження кон'юнктури ринку попередніх шкіл економічної теорії, а також методологічний інструментарій історичної думки Німеччини (для дослідження проблем „соціальної психології” суспільства).

2. Економічні погляди раннього (критичного) інституціоналізму

Виникнення інституціонального напрямку в економічній думці пов'язують з іменами **Торстейна Веблена, Джона Р. Коммонса і Уеслі Клера Мітчелла**, які у своїх працях сформулювали ідеї і концепції нового напрямку економічної теорії. Їх об'єднує антимонопольне спрямування, ідея врахування впливу на економічне зростання усієї сукупності суспільних відносин і необхідності державного втручання в економіку.

Торстейн Веблен (1857 – 1929) представляє соціально-психологічний напрям в інституціоналізмі. За його визначенням „інститути – це результат процесів, що відбувалися у минулому; вони пристосовані до обставин

минулого, і тому не перебувають у повній гармонії з вимогами нинішнього часу". Звідси, на його думку, впливає необхідність їх оновлення відповідно до законів еволюції і „вимог нинішнього часу”, тобто традиційних способів міркування і загальноприйнятої поведінки. Еволюційна наука для нього – це „дослідження походження і розвитку економічних інститутів, а також погляд на економічну систему як на „кумулятивний процес”, а не „саморегульований механізм”.

Т. Веблен у своїх працях: “Теорія бездіяльного класу” (1899) та “Інстинкт майстерності” (1914) доказував свою переконаність в еволюційному перетворенні суспільства. В історії людства **Т. Веблен виділяє такі стадії:** раннього та пізнього дикунства, хижого і напівмирного варварства, ремісничу і промислову. “Бездіяльний клас” сформувався тоді, коли був накопичений надлишок матеріальних благ і військовонаачальники та жреці вирішили правити іншими людьми. У центрі нового способу життя знаходилася приватна власність, в основі якої були насильство і обман. Шляхом еволюційного розвитку формується суспільна ієрархія, на вершині якої виставлене напоказ неробство і споживання, розраховане на демонстрацію багатства.

Бурхливий прогрес техніки вступив у гострий конфлікт із прагненням людей до показної розкоші. Товари почали цінуватися не за їх корисними властивостями, а за тим, наскільки володіння ними відрізняє між собою людей. Формується “маєтний невиробничий” клас і його ставлення до економічного процесу характеризується як “відношення користолюбства, а не виробництва, експлуатації, а не корисності”. Цей клас, на думку Т. Веблена, віддає перевагу “законам світу бізнесу”, утвореним “скеровуючою і вибірковою дією законів хижацтва або паразитизму”. Так, для представників саме цього класу можуть, очевидно, існувати особливі ціни на товари, які є показником їх “престижності”, а не дійсним виявленням закону попиту, що тепер прийнято називати “ефектом Веблена”. Останній характеризує ситуацію, за якої зниження ціни на товар сприймається покупцем як погіршення якості або втрата товаром “актуальності” чи “престижності” серед населення. І тому цей товар перестає користуватися попитом у покупців, а в протилежній ситуації, навпаки, обсяг купівлі із ростом ціни може зростати. “Фінансові верстви, – закінчує Т. Веблен, – мають певну зацікавленість у пристосуванні фінансових інститутів. Звідси – більш або менш послідовне намагання бездіяльного класу спрямовувати розвиток інститутів тим шляхом, який відповідав би грошовим цілям, що формують економічне життя бездіяльного класу” [10 с. 216]

Вчення про “бездіяльний клас” разом з методологією технократизму лежить в основі вебленівської концепції індустріальної системи. Згідно з цією системою науковець виділяє дві стадії розвитку капіталізму:

- 1) стадію панування підприємця;**
- 2) стадію панування фінансів, коли існує суперечність між індустрією і бізнесом.**

Важливе значення має теорія Т. Веблена про “абсентеїстську власність” як таку, що не відчутна і належить бізнесменам. Він розглядає її як основу існування “бездіяльного класу” та основу протиріччя між індустрією та

бізнесом. Розв'язання цих суперечностей завершиться переходом влади до інженерно-технічної інтелігенції – технократів.

Джон Р. Коммонс (1862 – 1945), досліджуючи колективні організації: сім'я, профспілки, торговельні об'єднання, виробничі корпорації, держава, правові форми створив соціально-правовий напрямок в інституціоналізмі. Правовий аспект Дж. Коммонс використовував і у висунутій ним концепції вартості, згідно з якою вартість товарної продукції є не що інше, як результат юридичного узгодження "колективних інститутів". До останніх він зараховував об'єднання корпорацій, профспілок, політичних партій, які відображають професійні інтереси соціальних груп і прошарків населення.

Дж. Коммонс відстоював необхідність проведення державної реформи в галузі законодавства і створення керівництва, запропонованого лідерами різних "колективних інститутів". Він був переконаний у необхідності створення такого уряду, який був би підзвітний громадській думці і проводив демонополізацію економіки.

Еволюція капіталізму вільної конкуренції у фінансову стадію – центральна ідея його основних праць – "Правові основи капіталізму" (1924), "Інституціональна економіка, її місце в політекономії" (1934). У них розглядаються проблеми, викликані "соціальним конфліктом" через "нечесну" (монополістичну) конкуренцію підприємців. Державні правові рішення в рамках економічних реформ, як гадає автор, дозволять усунути протиріччя і конфлікти в суспільстві, ознаменують перехід до стадії адміністративного капіталізму. Юридичні (правові) аспекти "колективних дій" Дж. Коммонса і антимонопольні реформаторські ідеї Т. Веблена, знайшли реальне практичне застосування уже в 30-ті роки – у період так званого нового курсу президента США Ф. Д. Рузвельта.

Уеслі Клер Мітчелл (1874 – 1948) у своїй основній публікації "Лекції про типи економічної теорії" (1935), наслідуючи ідеї Т. Веблена, наполягав на взаємозв'язку економічних проблем з неекономічними, особливо з проблемами соціології, культури та іншими, які зумовлюють психологію, поведінку і мотиви діяльності людей. Його вважають засновником економетрики. Як засновник Національного бюро економічних спостережень, використовуючи математику і статистику, разом із представниками емпіріопрогностичної течії інституціоналізму на основі аналізу динамічних рядів зробили перші прогнози економічного росту шляхом побудови кривих, що показували середні індекси ряду показників національного господарства.

У. Мітчелл в своїй інституціональній теорії зумів виявити вплив на економічні фактори (грошовий обіг, кредит, фінанси) так званих неекономічних факторів (психологічних, поведінкових та ін.) за допомогою конкретного вивчення цифрових показників і виявлення закономірностей у коливаннях (кон'юнктури) цих показників на базі широкого масиву статистичних даних з фактичного матеріалу та їх математичної обробки, і спробував обґрунтувати концепції безкризового циклу за допомогою різних варіантів державного втручання в економіку. Вчений вважав можливим і необхідним державний

вплив на економіку в сфері грошових, фінансових і кредитних відносин у взаємозв'язку із соціально-культурними проблемами і урахуванням психологічного аналізу.

У. Мітчелл і його колеги розраховували тривалість "малих" і "великих" циклів, зробили спробу сконструювати моделі безкризового розвитку економіки, передбачити відхилення в динаміці показників, запобігти їхньому падінню. Засобом пом'якшення циклічних коливань і досягнення сприятливої економічної кон'юнктури мало стати, на думку Мітчелла, створення спеціального державного плануючого органу. Планування при цьому передбачалось не директивне, а рекомендаційне, засноване на науковому прогнозуванні реальних цілей.

3. Інституціонально-соціальний напрям економічної думки.

Джон Гелбрейт

В сучасному інституціоналізмі є два напрямки: консервативний, який представляють такі економісти, як **А. Берлі, Д. Бернхем, А. Грачі, У. Росту** і ліберальний, представлений американськими вченими **Дж. Гелбрейтом, Р. Хейлбронером, Л. Туроу** та ін., які відстоюють ліберальні позиції у вирішенні соціально-економічних питань. Вони передбачають різні форми соціального контролю над економікою. Сюди відносять реформи, які стосуються великих корпорацій, управління їх діяльністю, державні і регулюючі заходи, що впливають на механізм ринкової конкуренції, ціноутворення, зайнятість, стан грошово-кредитного ринку, фінансово-бюджетної системи тощо. Значне місце в організації соціального контролю відводиться плануванню, включаючи створення і розвиток державної системи програмування та індикативного планування. Все це об'єктивно сприяє розвитку і вдосконаленню державних форм господарювання.

Особлива роль інституціоналістами відводиться державі в організації і стимулюванні науково-технічного прогресу. У. Росту називає сучасний етап НТП "четвертою промисловою революцією", пов'язаною з широким впровадженням мікроелектроніки, нових методів телекомунікаційного зв'язку, лазерної електроніки і робототехніки, принципово нових штучних матеріалів. На його думку, саме держава має стимулювати НТП взявши на себе особливу турботу щодо організації фундаментальних досліджень, поліпшення системи освіти, професійного перенавчання, здійснення експериментальних, найбільш ризикованих у комерційному відношенні проектів.

З дослідженнями Дж. Гелбрейта пов'язані найбільш значущі надбання соціально-інституціонального напрямку економічної науки. Вчений є автором теорій врівноважених сил, суспільства достатку, нового індустріального суспільства з його зрілою корпорацією і техноструктурою, і одним із впливових сучасних економістів. Його пропозиції практичного характеру справили значний вплив на формування економічної політики американської

адміністрації. Дж. Гелбрейт характеризує капіталізм як лад, який постійно зазнає перетворень. Основу цього, на його думку, становить еволюційне оновлення суспільства, його спонтанна трансформація.

Основна праця Дж. Гелбрейта – „Нова індустріальна держава. Ессе про американську економічну систему” (1967). В ній відстоюється теза про те, що в індустріальному суспільстві влада належить великим підприємствам, які утворюють промислову систему.

Дж. Гелбрейт висунув поняття зрілої корпорації у порівнянні зі звичайною виробничою корпорацією (монополією), показав її як носія НТП. Об'єднання таких корпорацій становить кістяк індустріальної системи, яку він називає системою, що потребує планування. У зрілих корпораціях влада і правління перемістились від власника до техноструктури, що складається із інженерно-технічного персоналу, який не входить до числа власників – це ті, хто має спеціальні знання, здібності і досвід групового прийняття рішень. Основна роль у техноструктурі належить провідним менеджерам, які приймають основні управлінські рішення.

Він дійшов висновку, що з появою зрілої корпорації змінились цілі і характер її діяльності. У зрілій корпорації Дж. Гелбрейт побачив інструмент збереження нерівності в суспільстві і фактор зростаючої нестійкості економічної системи. Економічна криза 70-х років примусила переглянути не тільки можливості техноструктури, але і шукати засоби оздоровлення існуючої системи. Він вважає необхідним обмежити владу корпорацій і техноструктури, послабити тиск "бюрократичного симбіозу" військових концернів та апарату військового відомства. Реальну силу, здатну затримати негативні процеси, Дж. Гелбрейт вбачає у державі. Тільки за допомогою незалежної від корпорацій держави, на його думку, можна послабити вплив негативних процесів і забезпечити подальший розвиток системи.

Дослідження Дж. Гелбрейта спрямовані на розробку системи реформ, які в змозі забезпечити розв'язання гострих соціально-економічних проблем, істотно поліпшити становище суспільства. Для цього, на думку американського економіста, слід забезпечити "гарантійний прибуток усім членам суспільства", значно розширити соціальні програми. Дж. Гелбрейт рішуче виступає за скорочення воєнних витрат, які завдають, на його думку, "великих збитків економічному добробуту". Здійснення реформ Дж. Гелбрейт пов'язує з посиленням регулюючої ролі держави. На його думку, слід значно більше покладатися на фінансово-бюджетну, ніж на кредитно-грошову політику, поєднуючи її з підвищенням податків, скороченням федерального дефіциту і значним зниженням процентних ставок.

Економічна теорія Дж. Гелбрейта досить реалістично відбиває сучасний стан і проблеми економіки і передбачає дійові міри для її часткового оздоровлення.

4. Еволюція інституціоналізму у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Неінституціоналізм

Неоінституціоналізм як особлива економічна теорія отримав визнання у 80 – 90-х роках. Це виразилось у присудженні Нобелівської премії з економіки його найвидатнішим представникам **Рональду Коузу (1991), Дугласу Норту і Роберту Фогелю (1993)**.

Р. Коуз увів у економічну теорію новий клас витрат, які отримали назву трансакційних або "витрат використання ринкового механізму". Фірма зростає до тієї межі, доки економія на витратах, пов'язана із укладанням ринкових угод, не почне перебиватися збільшенням витрат, пов'язаних з використанням адміністративного механізму. Фірма буде існувати лише до тих пір, поки вона реалізує функцію координації при менших витратах, ніж це досягалось би за ринкових угод.

Сучасні економісти запропонували таку класифікацію трансакційних витрат:

- 1) витрати пошуку інформації – витрати часу і ресурсів на отримання і обробку інформації, а також втрати від недосконалості інформації;
- 2) витрати на ведення переговорів;
- 3) витрати вимірювання – витрати на проміри, вимірювальну техніку, втрати від помилок і неточностей і т. п.;
- 4) витрати на специфікацію (точне визначення) і захист прав власності – витрати на утримання судів, арбітражу, органів державного управління, витрати часу і ресурсів, необхідних для поновлення порушених прав, а також витрати на виховання "консенсусної ідеології" – у дусі дотримання неписаних правил і норм;
- 5) витрати опортуністичної поведінки, що становлять елемент трансакційних витрат, який найбільш важко визначається.

Ще одним фундаментальним поняттям нової інституціональної теорії виступає поняття прав власності, тобто вся сукупність норм, які регулюють доступ до рідкісних ресурсів. Ці норми можуть санкціонуватися не лише державою, але і суспільством – у вигляді звичаїв, моральних установок, релігійних заповідей.

У суспільстві права власності виступають як "правила гри", які упорядковують відносини між окремими агентами. З точки зору індивіда, вони являють собою "пучки прав" на прийняття рішень з приводу того чи іншого ресурсу. Кожний такий "пучок" може розщеплюватися таким чином, що одна частина прав належить одному агенту, друга – іншому і т. д. Права власності мають поведінкове значення; одні способи дій вони стимулюють, інші – придушують (через заборони або підвищення витрат) і таким чином впливають на економічний вибір. Будь-який акт обміну є не що інше, як обмін "пучками прав власності". Каналом, по якому вони передаються, служить контракт. Контракт фіксує, яке саме повноваження і на яких умовах підлягає передачі. Тим самим він обмежує майбутню поведінку сторін, причому ці обмеження приймаються ними добровільно. Контракт тим

складніший, чим складніші втягнуті в обмін блага і чим складніша структура трансакційних витрат, які до них належать.

До основних елементів пучка прав власності відносять: 1) право на виключення із доступу до ресурсу інших агентів; 2) право на використання ресурсів; 3) право на отримання від них доходу; 4) право на передачу всіх попередніх повноважень. Чим ширший набір повноважень, закріплених за ресурсом, тим вища його вартість. Обов'язковою умовою ефективного ринку є точне визначення, або "специфікація", прав власності. Принциповий тезис нової інституціональної теорії полягає в тому, що специфікація прав власності не безкоштовна. Часом вона потребує великих витрат. Тому ступінь її точності залежить від балансу вигод і витрат, які супроводжують встановлення і захист тих чи інших прав.

До загальних положень нової інституціональної теорії відносять так звану теорему Коуза, викладену в його статті "Проблема соціальних витрат" (1960). Теорема присвячена проблемі зовнішніх ефектів (екстерналій). Так називають побічні наслідки будь-якої діяльності, що стосуються не безпосередніх її учасників, а третіх осіб.

До негативних екстерналій, наприклад, відносять дим із заводських труб, яким вимушені дихати оточуючі, забруднення рік стічними водами і т. п. До позитивних екстерналій – приватний квітник чи газон, який милує око перехожих, установка індивідуального ліхтаря у дачному провулку і т. п. Існування екстерналій приводить до розходження між приватними і соціальними витратами. У випадку негативних ефектів приватні витрати виявляються нижчими від соціальних, при позитивних зовнішніх ефектах – соціальні витрати нижчі від приватних.

Теоретики трансакційного підходу роблять висновки, що в економіці складається ринок організаційних форм, на якому фірми різного типу конкурують. Процвітання кращих і відмирання гірших організаційних фірм визначається в остаточному підсумку їх здатністю забезпечувати економію трансакційних витрат. Життєвість кожної із них визначається вимогами економічного середовища.

Неоінституціоналісти **Дуглас Норт і Роберт Фогель (Нобелівська премія 1993 р.)** на основі економічної історії та економетрики створили "**кліометрію**" – особливу концепцію дослідження економічних явищ на основі поєднання математичних, статистичних методів та історичної теорії. Сама назва "кліометрія" походить від гр. "клію" – муза історії та "метрів" – вимірювати. Д. Норт у праці „За кулісами нової економічної історії" (1973) намагається по-новому пояснити процвітання і занепад народів та держав, проаналізувати проблему економічного зростання у тісному взаємозв'язку з дією так званих зовнішніх ефектів, трансакційних витрат та інституціональних норм.

Проведений Д. Нортом багатий на історичні матеріали аналіз європейського середньовіччя показує, що розвиток сучасного індустріального суспільства відбувається відповідно до законів історико-економічної теорії. До

того часу, доки густота населення була невеликою, а техніка розвинута слабо, процвітало, за висновком вченого, феодальне суспільство. Але пізніше, в міру розвитку демографічних та технологічних процесів, існуючі права власності та інституції стали бар'єром на шляху подальшого прогресу цивілізації. І тоді на зміну їм прийшли інші відносини та інститути приватної власності, які законодавчо передбачали право вільного ринку для капіталу та праці.

Дугласа Норта називають творцем нової інституціональної економіки, яка останнім часом дістала широке визнання в західній науці. Відповідаючи на запитання, чому Англії та Нідерландам в XVI – XVII ст. вдалося досягти господарського процвітання, а Іспанії – ні, дослідник основну причину вбачає в інституціональних відмінностях, що існували в цих країнах того періоду. На принципах аналізу історико-економічних явищ вчений закладає основи теорії взаємодії різних установчих структур та економіки. Організаційні форми суспільного життя, згідно з Д. Нортом, повинні утримувати на мінімальному рівні трансакційні витрати і сприяти ефективності господарства.

Д. Норт підкреслює, що найважливішим завданням для Східної Європи сьогодні є формальна передача державної власності у приватні руки. Але в цих країнах немає відповідної правової системи. Неформальні правила гри, які опосередковані через культуру кожної країни, змінити дуже важко. Якщо ж модифікувати лише формальні правила, то це може призвести до напруженості і тривалої політичної нестабільності. Що стосується України, то шлях змін тут буде тривалим і важким, тому в найближчі десятиріччя навряд чи можна очікувати високих темпів розвитку.

Теорію економіки права неінституціоналістів доповнює теорія суспільного вибору (public choice theory), її інколи називають "новою політичною економією", оскільки вона вивчає політичний механізм формування макроекономічних рішень. Автором цієї теорії є **Джеймс Б'юкенен (Нобелівська премія 1986 р.)**, який поставив під сумнів ефективність державного втручання в економіку. Послідовно використовуючи принципи класичного лібералізму і методи мікроекономічного аналізу, він зробив об'єктом аналізу не вплив кредитно-грошових, фінансових заходів на економіку, а сам процес прийняття урядових рішень, сформулювавши три основні передумови, на які спирається теорія суспільного вибору: методологічний індивідуалізм, концепція "економічної людини" та аналіз політики як процесу обміну.

Перша умова суспільного вибору полягає в тому, що люди діють у політичній сфері, дбаючи про свої особисті інтереси, і що немає непереборної грані між бізнесом і політикою. Теорія суспільного вибору – це теорія, яка вивчає різні способи і методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у своїх власних інтересах; як робиться спроба послідовно провести принципи індивідуалізму, поширивши їх на всі види діяльності, включаючи державну службу.

Другою умовою теорії суспільного вибору є концепція "економічної людини" (homo economicus). Людина намагається прийняти такі рішення, які максимізують значення функції корисності, її поведінка раціональна, це

означає, за даною теорією, що всі – від виборців до президента – керуються у своїй діяльності насамперед економічним принципом: порівнюють граничні вигоди і граничні витрати.

І на сам кінець, трактування політики як процесу обміну дає змогу неінституціоналістам виявити основну різницю між економічним і політичним ринками. Держава – це арена конкуренції людей за вплив на прийняття рішень, за доступ до розподілу ресурсів, за місця на ієрархічній градації. Проте держава – це ринок особливого роду. Його учасники мають надзвичайні права власності: виборці можуть обирати представників у вищі органи держави, депутати – приймають закони, чиновники – стежать за їх виконанням. Виборці і політики розглядаються як індивіди, що обмінюються голосами і передвиборчими обіцянками. Основними сферами аналізу теорії, що розглядається, є сам виборчий процес, діяльність депутатів, теорія бюрократії, політика державного регулювання.

5. Г. Мюрдаль: синтез інституціоналізму і шведської школи

Мюрдаль Гуннар Карл (1898 – 1987) шведський економіст, лауреат Нобелівської премії, яку отримав за дослідницьку роботу в галузі теорії грошей та економічних коливань і за глибокий аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних та інституціональних феноменів (1974).

Г. Мюрдаль досліджує проблеми, які пов'язані з основними тенденціями розвитку сучасного світу. Будучи представником урядової комісії, він підкреслював небезпеку порушення збалансованості світових ринків. Г. Мюрдаль пропонував уряду Швеції ввести систему планування. Він виділяв такі категорії, як "програма" і "передбачення". Під "програмою" він розумів передбачуваний або намічений план дій, а під "передбаченням" – прогнозування майбутніх подій. У свій час він прогнозував стабільність планової економіки і виступав за розширення торгівлі із країнами Східного блоку.

Досліджуючи основні тенденції розвитку міжнародних економічних відносин Г. Мюрдаль відмічає, що у сучасній світовій економіці відбулися серйозні зміни, пов'язані із розпадом колоніальної системи. У промислово розвинених країнах, на його думку, досягнутий високий ступінь національної інтеграції. Це відбулося внаслідок втручання держави в економічне життя. Проте всесвітня економічна інтеграція відсутня. Більше того, пише автор, національна інтеграція у розвинених країнах призвела до посилення "міжнародної дезінтеграції", основним виявленням якої є ріст економічної нерівності між індустріальними розвиненими і слаборозвиненими країнами.

На думку Г. Мюрдаля, міжнародна економічна інтеграція можлива, якщо буде створений "базис міжнародної солідарності". Автор вважає, що міжнародні економічні зв'язки мають і можуть регулюватися засобами політики. Відсутність свідомого регулювання неминуче потягне за собою подальше поглиблення дезінтеграції і, навіть, може спричинити світовий конфлікт. Концепція міжнародної економічної інтеграції Г. Мюрдаля

ґрунтується на аналізі кумулятивного причинного зв'язку. Цей принцип висуває на перший план такі процеси, які розпочавшись, створюють умови для подальшого розвитку. Ідеал Г. Мюрдаля – повне об'єднання всіх народів земної кулі. Вчений сподівається, що ці ідеї втіляться у ХХІ столітті.

У 1968 році виходить тритомник „Азіатська драма. Дослідження про бідність народів”. Ця праця містить методологічні розділи, присвячені проблемам слаборозвинених країн і міжнародним економічним відносинам. У ній обґрунтовано необхідність інтеграції, засобом досягнення якої має стати „підтягування” економічних потенціалів країн, що розвиваються, до рівня високорозвинених держав. Це, на його думку, дозволить згладити суперечності та стабілізувати систему світового господарства.

Згідно з його концепцією, всі біди слаборозвинених країн зумовлені, головним чином, пануванням архаїчних, застарілих інститутів і світоглядів, які прогнозують усю систему соціального, економічного і духовного життя. У психології населення переважає покірність перед владою, низька здатність населення до колективних дій. Все це паралізує техніко-економічну модернізацію, знижує її результативність і, як наслідок, веде до збільшення розриву у рівні життя країн передових і відсталих.

Г. Мюрдаль вважав, що вирішальне значення для успішного технічного й економічного розвитку має докорінна зміна відсталих соціальних і політичних інститутів. Він намагався довести, що лише техніко-економічна модернізація і глибокі реформи у сфері контролю над ростом населення, розподілом придатних для обробітки земель, а також у галузі медицини та освіти можуть зумовити швидкий економічний розвиток країн Південної Азії і сприяти розв'язанню гострих соціальних проблем регіону.

Оцінюючи роль політичних інститутів з точки зору їх участі у цьому процесі, автор дійшов висновку, що „м'який уряд” для країн цього регіону надто слабкий, щоб перебороти те, що він називає „кумулятивними силами бідності”.

Таким чином, Г. Мюрдаль намагається на основі широкого фактичного матеріалу розробити принципи нової, як він називає, „пробної теорії” розвитку і визначення співвідношення факторів, які забезпечують ліквідацію відсталості шляхом переходу до всебічного прогресу. Г. Мюрдаль ідею свідомого "соціального контролю" над економікою, яка характерна для всього інституціонально-соціологічного напрямку, переніс на планетарний рівень.

Список використаних джерел

Першоджерела

1. Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т. 4: Никомахова этика; Большая этика; Политика; Поэтика. – М.: Мысль, 1983. – 832 с.
2. Артхашастра, или наука политики. – М.: Изд-во АН СССР, 1959.
3. Бастиа Ф. Экономические софизмы. Пер. с фр. – М.: ООО «Социум»: ЗАО Изд-во «Экономика», 2002.
4. Бем-Баверк Е. Основы теории ценностей хозяйственных благ // Австрийская школа в политической экономии: Сборник / К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. – М.: Экономика, 1992. – С. 243 – 426.
5. Біблія. – К., 1992.
6. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / Пер. з англ. – К.: Вид-во Соломії Павличко, „Основи”, 2001. – 687 с.
7. Бьюкенен Дж. М. Конституция экономической политики // Вопросы экономики. – 1994. – № 6. – С. 104 – 113.
8. Бьюкенен Дж. М. Политическая экономия государства благосостояния // МЭ и МО. – 1996. – № 5.
9. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии, 1874 // 25 ключевых книг по экономике. – Изд-во „Урал-LTD», 1999.
10. Веблен Т. Теория праздного класса. – М.: Прогресс, 1984.
11. Визер Ф. Основания политической экономии // Австрийская школа в политической экономии: Сборник / К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер – М.: Экономика, 1992. – С. 427 – 488.
12. Вільямсон О. Е. Економічні інституції капіталізму: фірми, маркетинг, укладання контрактів. – К.: АртЕк, 2001.
13. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. – М.: Прогресс, 1969.
14. Гэлбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества. – М.: Прогресс, 1976.
15. Гэлбрейт Дж. К., Меньшиков С. Капитализм, социализм, сосуществование. – М.: Прогресс, 1988.
16. Гобсон Дж. А. Эволюция современного капитализма. – СПб., 1898.
17. Джевонс В. С. Политическая экономия: Пер. с англ. – СПб., 1905.
18. Законы Ману / Пер. С. Д. Эльмановича. – М.: Изд-во восточной литературы, 1960.
19. Катон Марк Порций Земледелие. – М. – Л.: Изд-во АН СРСР, 1950–220 с.
20. Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. О сельском хозяйстве. – М.: Гос. изд-во с.- х. лит., 1957.
21. Каутский К. Демократия и социализм. – М.: Знание, 1991.

22. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег /Пер. с англ.. – М.: Гелиос АРВ, 1999. – 352 с.
23. Кене Ф. Избранные экономические произведения. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 551 с.
24. Кларк Дж. Б. Распределение богатства: Пер. с англ. – М.: Гелиос АРВ, 2000. –367 с.
25. Класики кейнсіанства: Р. Харрод, Э. Хансен: В 2-х тт. – М.: Экономика, 1997.
26. Конфуций. Лунь юй. Изречения. – М.: Эксмо, 2003.
27. Конфуций. Лунь юй. Лао-цзы. Дао дэ цзин // Мудрецы Поднебесной: Сб. – Симферополь: Реноме, 2003.
28. Коуз Р. Фирма, рынок и право: Пер.с англ. – М.: Дело ЛТД, 1993.
29. Коуз Р. Г. Природа фирмы // Теория фирмы / Под ред. В. М. Гальперина. – СПб.: Экон. шк., 1995.
30. Коран / Пер. и комментарии И.Ю. Крачковского. – М.: Наука, 1986.
31. Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения. –М.; Л.: Академия, 1935.
32. Ксенофонт. Воспоминание о Сократе / Пер с англ.. М.: Наука, 1993–379 с.
33. Кэри Г. Ч. Руководство к социальной науке. – СПб., 1869.
34. Леонтьев В. В. Современное значение экономической теории Маркса // Экономическое эссе. Теории, исследования, факты и политика. – М.: Политиздат, 1990.
35. Лист Ф. Национальная система политической экономии // 25 ключевых книг по экономике. – М.: Изд-во «Урал-ЛТД»,1999.
36. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения // Антологія економічної класики: В 2 т. Т. 2 – М.: МП „Еконов”, 1993.
37. 94. Маркс К Капітал. Т. 1 – 4 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-ге вид. – К.: Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1963. Т. 23 – 26.
38. Маршалл А. Принципы экономической науки: В 3 т. Т.1. / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – 415 с.
39. Менгер К. Основания политической экономии // Австрийская школа в политической экономии: Сборник / К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер – М.: Экономика, 1992. – С. 31 – 242.
40. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. – М., 1993
41. Мизес Л. Социализм. Экономический и исторический анализ. – М.: Прогресс, 1984.
42. Милль Дж. С. Основы политической экономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии: В 3 т. – Т. 1. – М.: Прогресс, 1980. – 495 с.
43. Милль Дж. С. Основы политической экономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии: В 3 т. – Т. 2. – М.: Прогресс, 1980. – 480 с.

44. Милль Дж. С. Основы политической экономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии: В 3 т. – Т. 3. – М.: Прогресс, 1980.– 475 с.
45. Митчелл У. Экономические циклы. Проблема и её постановка. – М.; Л., 1930.
46. Ойкен В. Основы национальной экономики. – М.: Экономика, 1996.
47. Парето В. Учебник политической экономии, 1906 // 25 ключевых книг по экономике. – Изд-во «Урал-LTD», 1999.
48. Петти В. Экономические и статистические работы.– М.: Соцэкгиз, 1940. – 673 с.
49. Пігу А. Экономическая теория благосостояния: Пер. с англ.: В 2 т. – М.: Прогресс, 1985.
50. Прудон П.Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе и власти. Бедность как экономический принцип: Порнократия или Женщины в настоящее время. – М.: Республика, 1998
51. Прудон П. Ж. Французская демократия. – СПб., 1867.
52. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Соч. Т.1. – М.: Госполитиздат, 1955. – 360 с.
53. Роббинс Л. Предмет экономичной науки // TNESIS. Зима 1993. Т.1. Вип.1. – С. 3 – 29.
54. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986.
55. Самуэльсон П. Экономика. – М.: Прогресс, 1964. – 839 с.
56. Сей Ж. Б. Трактат по политической экономии // Сей Ж. Б. Трактат по политической экономии. Бастиа Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии. – М.: Дело, 2000.
57. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. – М.: Прогресс, 1968.
58. Сисмонди С. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. – М.: Соцэкгиз, 1937.
59. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй: Переклад з англ. – К.: Port-Royal, 2001. – 612 с.
60. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. – М.: «Мысль», 2003.
61. Тобин Дж. Теорема о «невидимой руке» должна быть модифицирована // „Российский экономический журнал”, 2002. № 3.
62. Туган-Барановський М. І. Кооперація, її природа та мета. – Львів, 1936. – 143 с.
63. Туган-Барановський М. І. Політична економія. – К.: Наукова думка, 194. – 264 с.
64. Тюрго А. Избранные экономические произведения / Пер. с фр. Л.М. Бродской и А.Н. Миклашевского. – М.: Соцэкгиз, 1961.– 198 с.
65. Фридмен М. Количественная теория денег: новая формулировка // Если бы деньги заговорил: Пер. с англ. – М.: Дело, 1998.
66. Хайек Ф. Дорога к рабству. - М.: Экономика, 1992.

67. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. М.: Новости., 1992.
68. Хайек Ф. Право, законодательство та свобода. Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: Пер. з англ.: В 3-х т. - К.: Сфера, 1999-2000.
69. Харрод Р. К теории экономической динамики. – М.: Иностран. лит., 1959.
70. Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. – М.: Высшая школа, 1980.
71. Хрестоматия по истории древнего мира. – Саратов: Изд-во Саратов. Ун-та, 1973.
72. Хикс Дж. Р. Стоимость и капитал: Пер. з англ. / Общ. ред. и вступ. ст. Р. М. Энтова. – М.: Прогресс, 1993.– 488 с.
73. Чемберлин Э. Теория монополистичной конкуренции: реориентация теории стоимости: Пер. с англ. – М.: Экономика, 1996.
74. Шумпетер Й. История экономического анализа: В 3 тт. – СПб.: Экон. шк., 2001.
75. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. – К.: Основи, 1995.
76. Шумпетер Й. Теория экономического развития: Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры / Пер. с нем.; Общая ред. акад. А. Г. Милейковского. – М.: Прогресс, 1982.– 456 с.
77. Эрхард Л. Благосостояние для всех. – М., 1991.

Додаткова література

78. Агапова И.И. История экономических учений. Учебное пособие. – М.: «Экономист», 2004. – 285 с.
79. Аникин А.В. Адам Смит. – М.: Молодая гвардия, 1968.
80. Аникин А.В. Люди науки М. – Дело ЛТД, 1995.
81. Аникин А.В., Аникин В. А. Уильям Петти. – М.: Экономика, 1986.
82. Аникин А.В. Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. Изд. 2-е, доп. и переработ. – М.: Политиздат, 1975.
83. Афанасьев В.С. Давид Рикардо. – М.: Экономика, 1988.
84. Ахметов А. Г. История экономических учений. Курс лекций. Учебное пособие. – М.: «Эконом», 2001. – 251 с.
85. Бартенев С.А. История экономических учений. – М.: Юристъ, 2003.
86. Белоусов В.М., Ершова Т.В. История экономических учений: Учебное пособие. Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1999. – 544 с.
87. Всемирная история экономической мысли: В 6 т. Т. 1. От зарождения экономической мысли до первых теоретических систем политической

- економії / МГУ ім. М. В. Ломоносова; Гл. редкол. В. Н. Черковец (гл. ред.) і др. – М.: Мысль, 1987.
88. Всемирная история экономической мысли: В 6 т. Т. 2. От Смита и Рикардо до Маркса и Энгельса / МГУ им. М. В. Ломоносова; Гл. редкол.: В. Н. Черковец (гл. ред.) и др. – М.: Мысль, 1988. – 576 с.
89. Всемирная история экономической мысли: В 6 т. Т. 3. Начало ленинского этапа марксистской экономической мысли. Эволюция буржуазной политической экономии (конец XIX – начало XX ст.) / МГУ им. М. В. Ломоносова; Гл. редкол.: В. Н. Черковец (гл. ред.) и др. – М.: Мысль, 1989. – 605 с.
90. Гайдай Т. В. Курс „Історія економічних вчень”: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2002.
91. Гринчуцький В., Радіонова Л. Економічна історія зарубіжних країн. Курс лекцій. – Тернопіль: “Підручники та посібники”, 2003.– С. 15 – 27.
92. Довбенко М. В. Видатні незнайомці: наукові ідеї, здобутки та життя економістів – лауреатів Нобелівської премії. – К.: „Академія”, 2000.
93. Довбенко М. В. Сучасна економічна теорія (Економічна нобелелогія): Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 336 с.
94. Долан Э. Дж., Линдсей Д. Е. Микроэкономика / Пер. с англ.; Под общ. ред. Б. Лисовика и В. Лукашевича. – СПб.: Изд-во АО «Санкт-Петербург оркестр», 1994. – 446 с.
95. Доу Ш. Математика в экономической теории: исторический и методологический анализ // Вопросы экономики, 2006. – № 7.
96. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2000. – 864 с.
97. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 848 с.
98. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3. / Редкол.: ...С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2002. – 952 с.
99. Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений: Пер. с фр. – М.: Экономика, 1995.
100. Злупко С. М. Історія економічної теорії: Підручник. – Київ: „Знання”, 2005. – 720 с.
101. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1300 с.
102. История экономических учений: (современный этап). Учебник / Под общ. ред. А. Г. Худокормова. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 733 с.
103. История экономических учений: Учебное пособие / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. – М.: ИНФРА-М, 2000.
104. Історія економічної думки: Навчальний посібник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко та ін. – К.: КНЕУ, 2001.

105. Ковальчук В. М., Сарай М. І. Історія світової та української економічної думки. Підручник з історії економічних вчень. – Тернопіль: „Астон”, 2004. – 416 с.
106. Ковальчук В. М., Сарай М. І. Ретроспектива світової економічної думки: Навчальний посібник з історії економічних вчень. – Тернопіль: „Астон”, 2006. – 541 с.
107. Костюк В. Н. История экономических учений. – М.: Центр, 1998. – 224 с.
108. Кушнір В.С. Історія економічних вчень: Навчальний посібник. – Харків: Еспада, 2004. – 208 с.
109. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Економічна історія. Курс лекцій. – К.: „Вікар”, 2000. – 334 с.
110. Лісовицький В. М. Історія економічних вчень: Навчальний посібник. – Київ: „Центр навчальної літератури”, 2004. – 220 с.
111. Львов С. Л. Гражданин Города Солнца: Повесть о Томазо Кампанелле. – М.: Политиздат, 1981.
112. Мазурок П. П. Історія економічних учень у запитаннях і відповідях: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2004. – 477 с.
113. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. – М.: Дело, Вита-Пресс, 1996. – 544 с.
114. Мочерний С. В., Довбенко М. В. Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка). Навчальний посібник. – Львів, 2005. – 488 с.
115. Негиши Т. История экономической теории: Учебник: Пер. с англ. – М.: АО «Аспект Пресс», 1995.
116. Нестеренко О. П. Історія економічних вчень: Опорний конспект. – К.: МАУП, 2002. – 128 с.
117. Розмаринский И. Посткейнсианская макроэкономика: Основные аспекты // Вопросы экономики. – 2006. – №5. – С. 19 – 31.
118. Сурин А.И. История экономики и экономических учений. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 200 с.
119. Титова Н.Е. История экономических учений: Курс лекций. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1997.
120. Усоскин В. М. «Денежный мир» Милтона Фридмена. – М.: Мысль, 1989.
121. Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М. Сучасні економічні теорії: Підручник / За ред. А. А. Чухна. – К.: Знання, 2007. – 878.
122. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економічних учень: Навч. посіб. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання-Прес, 2001. – 514 с.
123. Ядгаров Я.С. История экономических учений: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 288 с.

ISBN 966-694-157-2

© В. В. Кириленко, О. М. Стрішенець,
М. М. Фаріон та ін. автори, 2007
© Видавництво „Економічна думка”, 2007

Навчальне видання

Кириленко Володимир Васильович,
Стрішенець Олена Миколаївна,
Фаріон Михайлина Михайлівна
та ін. автори

Історія економічних вчень

Навчальний посібник

Підписано до друку 20.02.2007.
Формат 60x84 1/16. Гарнітура „Times”.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 25,5.
Обл.-вид. арк. 27,3. Тираж 1000 прим.
Зам. №

Видавництво ТНЕУ „Економічна думка”
46004, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11
(0352) 43-24-40, 43-22-18
E-mail: edition@tane.edu.ua

Видруковано підприємцем Созанським А. М.
Інд. код ДЕФО № 2904302615
Свідоцтво платн. єдин. податку В040989 від 17.06.2005
Тел. (0352) 436-101

Видруковано на обладнанні.....